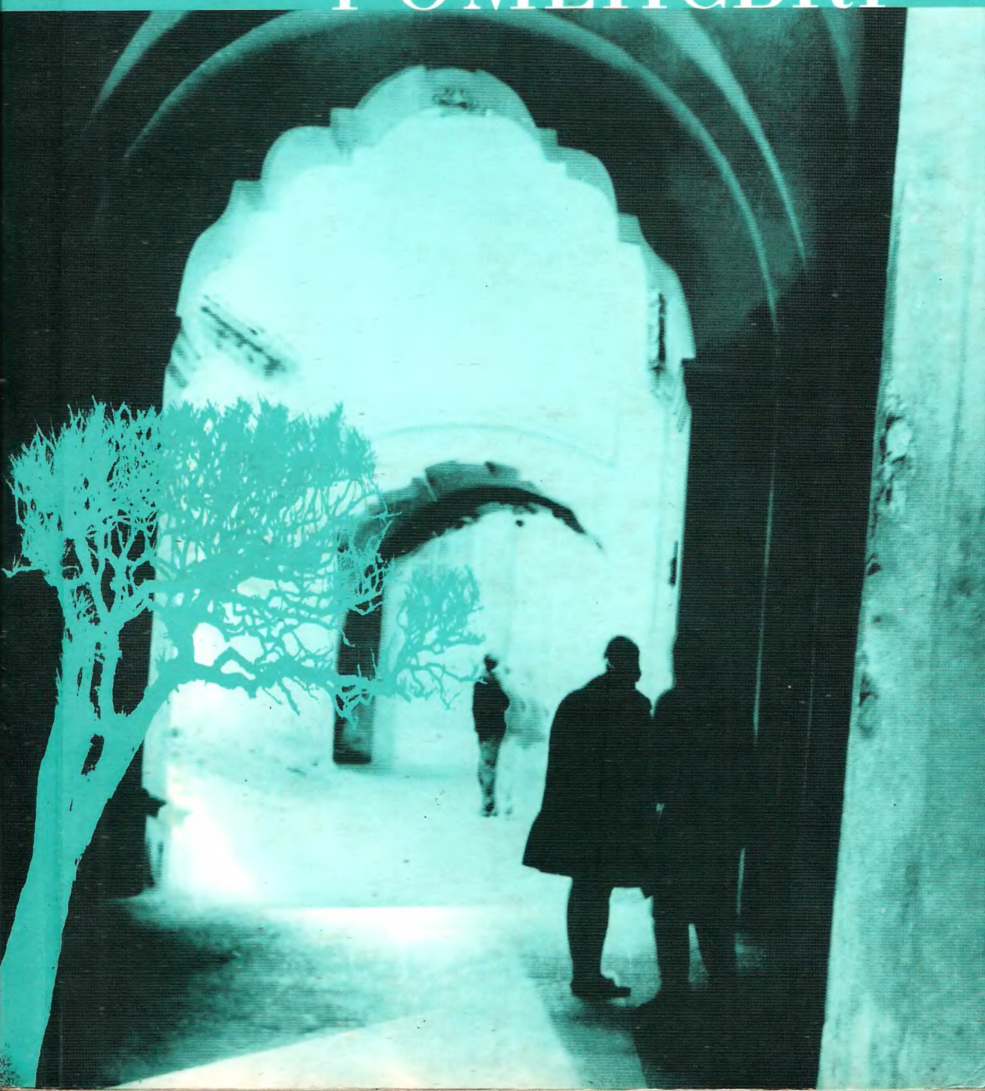

ПРИВАТНА КОЛЕКЦІЯ

Ніна Бічуя

ЗЕМЛІ РОМЕНСЬКІ

Ніна Бічуя

ЗЕМЛІ РОМЕНСЬКІ

новели

ЛІТЕРАТУРНА АГЕНЦІЯ
ПІРАМІДА

Львів
2003

ББК 84Укр7

Б 59

Бічуя Н. Землі роменські: Новели. — Львів: ЛА «Піраміда», на замовлення приватного підприємця І. В. Говди, 2003. — 176 с. (Видавничий проєкт сучасної літератури «Приватна колекція». Серія «Українська модерна проза»).

У 60-ті рр. львівська письменниця Ніна Бічуя, за словами Валерія Шевчука, стала безсумнівною королевою жіночої прози, а сучасні критики вважають її предтечею урбаністичного дискурсу в українській літературі 80—90-х рр. ХХ ст.

Стилю Ніни Бічуї притаманні глибокий психологізм й інтелектуальна напруга, медитативність, безсюжетність, висока культура слова та рельєфність письма. Її художні писання відзначаються вишуканістю й елегантністю, приворожують артистичністю й стрімкістю польоту авторської уяви. Новелістичне слово Ніни Бічуї дихає й прискорено пульсує, його можна відчувати на доторк, воно звучить і має колір і запах. Такою письменниця є у своїх кращих урбаністичних, психологічних й історичних новелах та притчах, які увійшли до книга її вибраних творів «Землі роменські».

Усі видання «Приватної колекції» можна замовити:

Тел.: 63-68-70

E-mail: bandrivska@yahoo.com (для «Приватної колекції»)

ISBN 966-7188-86-8

© Бічуя Ніна, 2003

© Автор проєкту Габор В., 2003

© Художнє оформлення, Кісь А., 2003

© Говда І. В., приватний підприємець, 2003

ЗМІСТ

I

Портрет маленької дівчинки з черепахою	9
Стигли яблука на Спаса	15
Земля	20
Камінний господар	26
Дрогобицький звіддар	45
Великі королівські лови	58
Мед мудрості нашої	65

II

Сотворіння тайни	73
Буєсть Митусина	87
Спогад про Грузію	102
Зачин до оповідання про Донелайтіса	120
Притча про Учителя й Учня	131
Притча про Коваля і Карбівничого	135

III

Біла Віла	143
-----------------	-----

I

ПОРТРЕТ МАЛЕНЬКОЇ ДІВЧИНКИ З ЧЕРЕПАХОЮ

З превеликою докладністю, навіть не дивлячись на черепаху, можу змалювати її. Крихітні чорні очки, недовірлива голівка, ладна заховатися під панцир лише при натякові на небезпеку, чіпкі уперті кігтики, поморщена сіро-коричнева шкіра шиї, латочки панцира і жовто-рожевий рот, котрий охоче приймає білі, соковиті шматочки свіжої редиски. Черепаха невеличка, уся вміщається на долоні, холодок від її панцира трохи моторошний, щось є нереальне в її перебуванні в кімнаті, важко повірити в її справжність, але змалювати можна дуже чітко; і ви напевно вже побачили її так, як бачу я, і відчули холодний дотик, і вам здалося, що вона торкнулася твердим кігтиком вашої долоні. Очевидно, вся справа в тому, що ви уявляли собі й раніше черепаху в з а г а л і, черепаху-символ, черепаху абстрактну, і через те її так легко описати і побачити, навіть не маючи безпосередньо перед очима. Але спробуйте уявити собі дівчинку в з а г а л і, дівчинку-символ, дівчинку-абстракцію. Якщо навіть вам це пощастить зробити, наші описи, наші уявлення ніколи не зійдуться, не знайдеться в них ані однієї спільної точки, ані однієї однакової рисочки. Мені ж хочеться, аби ви побачили дівчинку, саме цю дівчинку, котра простягає зараз черепасі шматочки білої, свіжої редиски. Черепаха витягує крихітну, але чомусь дуже хижу губу і якимось непримітним рухом поглинає харч. Рука в дівчинки маленька, надто дрібна навіть для п'ятирічного віку, щойно відмита, пахне милом, на нігтиках — сліди лаку, червоного й блискучого, дівчинці забагається наслідувати матір, вона потай дістає пляшечку з лаком і покриває ним нігті. Усе це ви ще бачите і можете побачити також червону вовняну сукню на дівчинці — хоча, звичайно, це не зовсім та сукня, в котру вона справді зараз убрана. Ви можете побачити її тонкі, довгі ніжки; дівчинка схиляється над черепахою, ніжки напинаються, напружуються, ніби ще більше тоншають; пасмо коротенького, дуже м'якого волосся прикриває щоку дівчинки, обличчя в неї смагляво-біле, як часто буває у міських дітей. І тут я підходжу до тієї миті в описі, коли зовсім і остаточно втрачаю владу над словом, бо досі слова й поняття якоюсь мірою збігалися, ви майже правильно

розуміли мене й бачили те, про що я говорила. Однак заждіть хвильку — чи справді це те, про що я говорила? Ви бачили все. Окремо — черепаху, її панцир, її рот, руку дівчинки, сукню, пасмо волосся. Спробуйте це з'єднати, разом усе й відразу, це обов'язково треба бачити все разом, інакше речі й предмети, названі й визначені словами, розсипляться, втратять зв'язок між собою, перестануть бути речами й предметами, стануть лише словами, котрі проростають без речей, мовби фантастичні рослини без коренів. Я хочу змалювати дуже реалістичний, зовсім звичайний портрет дитини з черепахою, користуючись при тім не фарбами й пензлем, а самими лише словами.

Десятки, сотні разів я дивилася на обличчя цієї дівчинки. Я бачила її веселою і сумною; я знаю, як змінюється вираз її обличчя в гніві й тоді, коли вона має охоту трохи попеститись; я знаю, як вона всміхається в щирому пориві радості й тоді, коли збирається схитрувати чи підлеститися. Я бачу її сонною, заплаканою, щасливою, голодною, захопленою, хворою, втомленою, наполоханою; я знаю, яка в неї на дотик шкіра і як пахне її волосся; знаю рух, яким вона витирає руки після миття, як надщипує хліб від великого свіжого буханця, гладить цуценя, ховає за пазуху холодну зелену жабу, аби та, бідолаха, бодай трохи зігрілася. Знаю колір її очей, форму носа і губ, обрис обличчя, я знаю все — і не знаю нічого. Нічогісінько я не знаю, бо ось зараз я вам скажу, що ця дівчинка годує черепаху, обличчя в неї зосереджене, брівки, тонко вималювані дугою і ледь опущені донизу при скронях, тремтять, великий рот, може, трохи завеликий, аби здатися гарним, усміхнений; усмішка відкриває горішні рожеві ясна й дрібні білі зуби, підборіддя в неї кругленьке, м'яке, дуже довгі пухнасті вії злегка здригаються, і навіть крізь них просвічує лукавий бистрий погляд її якихось дивних, зеленкувато-карих очей. Кутики їх, як і брови при скронях, ледь опущені донизу, і це надає їй трохи засмученого, навіть у найбільшій, найбезпосереднішій радості, вигляду. Волосся в неї має також якийсь дивний, як і очі, відтінок — русяво-каштановий, з блиском, воно прикриває чоло, опукле й уперте. Я сказала вам, що не пропустила жодної деталі, зазначила кожну рисочку, — але хіба ви побачили цю дівчинку? Ви бачите великий, повний рот, зелено-карі очі, опукле чоло, черепаху — бачите все зосібна й не бачите

дівчинки, а мені так хочеться, аби ви побачили, яке воно славне, який ласкавий погляд у неї зараз, цієї миті, хоч звичайно той погляд зухвалий, холодний і водночас якийсь очікувально-насмішкуватий. Перемішайте усе це разом – ви тоді побачите її очі, її погляд. Але ні, ось я сама іду зараз не від оригіналу, не від живої дівчинки, котра годує черепаху, а від свого власного опису, і не бачу моєї дівчинки, хоча насправді перенесла на папір усе абсолютно точно, дуже точно.

Може, я щось забула? Ніздрі в неї трохи заширокі, але того напевно не буде помітно, коли обличчя стане дорослішим, чіткішими зробляться вилиці, підборіддя й уста. Тільки навряд чи ця інформація допомогла б вам упізнати десь на вулиці змальовану мною дівчинку, ви й надалі не уявляєте її, ви й поняття не маєте, яке звабливе, живе й жваве те дитяче обличчя, є в ньому трохи кокетливої впевненості у власній досконалості, є щось дуже наївне й довірливе при тій же зухвалості в погляді, і хочеться торкнутися її м'якого, теплого волосся; однак скільки б я вас у тому не переконувала, скільки б не повторювала, що воно справді м'яке й дуже приємне на дотик, у вас бажання погладити його не виникне. Зрештою, справа не в тому (принаймні цього разу), аби вам сподобалась ця дівчинка, аби ви її полюбили. Задум у мене був зовсім інший: я хочу, щоб ви її уявили, відділили в думці від інших, таких же милих, трохи зухвалих, трохи наївних дівчаток. Аби ви запам'ятали її й не думали: ось дівчинка годує черепаху, – в з а г а л і дівчинка, взагалі черепаху, – а саме ця дівчинка, саме ось цю, свою, черепаху.

Опис усе так само, як на початку, дає вам лише деталі, хоч я кладу ті деталі одну при одній, густо, туго, як належить, а вам усе ще здається, що кожна з цих деталей живе зосібна, зосібна міститься на окремих полотнах: очі, руки, червона сукня. Сукня – єдина яскрава пляма на портреті, все інше трохи приглушене, делікатне; і волосся дівчинки, і панцир черепахи, і жовті фіранки на вікнах, і картата стара хустка, котрою застелена канапа, на тій хустці ледве й видно черепаху, – то, може, справа в тій приглушеності, неефектності кольорів? Може, коли б я сказала, що на дівчинці яскраво-сині панчохи й білі туфлі, що волосся в неї рудяво-золотисте, очі голубі, а на носі з широкими ніздрями світяться веселі плямки ластовиння, ви б її

побачили? Але ж це не моя дівчинка, а якась інша, з рудим волоссям і голубими очима, а я задумала змалювати мою, і нема в моєму розпорядженні блискотливих кольорів, є тільки те, що є, — і тільки те я хочу описати чи змалювати або ж — зовсім точно — описуючи, змалювати, і тільки це ви повинні побачити, а не щось інше. Власне, тому я й намагаюсь бути дуже точною і не помилятися в деталях.

Відчуваю, правда, що вас уже перестає цікавити дівчинка з черепахою. Вам зовсім байдуже, якого кольору в неї очі. Цілком може бути, що ви воліли б довідатись, звідки вона має черепаху, і як взагалі можна роздобути черепаху, і чим її слід годувати. Оскільки ж про це нема тут ані слова, ви відкладаєте геть мої мудрування з портретом дівчинки, яка годує черепаху, й займаєтесь чимось іншим, цікавішим або ж потрібнішим.

Розумію вас дуже добре, але мені все ж хочеться ще хоча б на хвилику притримати вашу увагу.

Дівчинка щойно зробила один милий, такий характерний для неї рух: вона торкнулася підборіддям правого плеча, легко, ледь помітно торкнулася, той рух я примічаю в неї часто, найбільше мені подобається, коли вона танцює і раптом торкається отак підборіддям плеча. Шийка в неї тонка, така ж смагляво-бліда, як обличчя; здається, ніби той рух — попри її волю, вітер війнув дужче, і їй довелось отак, трохи зіщулитись, ніби захиститися від його несподіваного пориву. Танцює вона якісь неймовірні, дивовижні танці, назви їм нема, вони ні на що не схожі, нічого не нагадують, але розповідають дуже багато: з них видно, яким те дівча буде потім, пізніше, коли затратиться трохи щирість, зникне крихкість вузьких худих плечей, але зостанеться внутрішнє захоплення танцем, рухом, музикою, власним тілом, зостанеться радість від того, що от можеш упіймати пальцями, плечима, стегнами, стопою звук і перетворити його на рух, сотворити з нього рух. Коли вона танцює, ледь зіщулюючи повіки, в ній усе тріпоче, злітає, усе в ній відгукується на мелодію — часом вона аж нетерпеливиться, бо якийсь такт не піддається їй, вислизає, вона ж не хоче поминути його, не хоче, щоб він зник, — і тоді той дотик підборіддям до плеча, ніби порятунок, ніби коротенька пауза, роздум, перепочинок. Звичайно, все те у ній ще зовсім несвідоме, навряд чи вона могла б пояснити щось словами, передати якимось свої почуття, враження чи розуміння ритму

і його зв'язку з власним тілом. Вона про те не має поняття, їй невідомі слова, котрі визначають її стан і постійне бажання рухатись, відтворюючи музику — вона тільки знає, що їй цього хочеться.

І коли вона робить той рух — підборіддям до плеча — я раптом на якусь мить усвідомлюю, я, здається, розумію, в чому справа і що бракує портретові дівчинки з черепахою. Скоріше — не бракує, а заважає. Почалося з невідповідності слів предметові, а прийшло до віддалення від самого предмета, слова водили мене довкола суті, але не давали наблизитися до неї. Не треба було того всього, не треба було мого старання докладно визначати колір її очей і волосся, бо я не передала гармонії тих кольорів, і тому не тільки ви, а й я сама вже не бачила дівчинки, а лиш розрізнені риси якогось незнайомого обличчя. Ви втратили до неї інтерес, бо забагато про неї знали, я намагалась відслонити її, пропонуючи більше, ніж треба було на те, аби насправді побачити щось.

Мені згадався зараз один будинок, симпатичний будинок на розі вулиць Міцкевича і Новаківського, він стоїть так, що з вікон його напевно видно вулицю якраз у тім місці, де вона врешті вибралась нагору і, ніби подумавши спочатку, розширилась, розгорнулась невеличкою площею; видно також парк довкола площі, білу стіну церкви, трохи віддалену і приховану деревами. Будинок охайно кладений з дрібної, червонястої цегли, вхідна брама вузька, але добре примітна на тлі червіні, і між червоним — вкраплення блискучої голубої мозаїки, а весь дах — власне, то лиш здається, що дах, — насправді тільки мезонін — прозорий, скло скріплене металевими штабами, ідеальна студія для художника або ж палац для прекрасної принцеси. Той дім здавався мені колись давно, в дитинстві, справді якимось чарівним, незвичайним, там могла жити лише принцеса; потому там оселився художник у чорному оксамитному камзолі й береті, він дивився на світ з вікон своєї майстерні. Не знати що я ладна була віддати за те, аби поглянути на світ з тих вікон, бо він звідти напевне мусив виглядати дивовижно, зовсім незвичайно — одне слово, не так, як він виглядав з точки зору, доступної мені і всім простим смертним, коли все оглядаєш лише з висоти свого зросту, око в око. Але це було б святотатством — зайти в ту браму, торкнутися ногою сходів, котрими ступали принцеса й художник. Може, мене втримувало від

того підсвідоме розуміння простої істини: якщо я знатиму про дім усе, він втратить свою таємничість, чарівність, він стане звичайним будинком, котрий я буду поминати зовсім байдуже, бо знатиму про нього все. Так, так, тоді він стане будинком взагалі, а не тим будинком, котрий упіймав мою уяву. Коли на тому домі з'явилася меморіальна дошка, котра незаперечно засвідчила, що тут у таку-то й таку пору жив художник Олекса Новаківський, я не зраділа з того, що підтвердилось моє давнє припущення і спочатку не мала охоти переступити порогу його майстерні, відкритої тепер для кожного і для всіх.

...Моя дівчинка у червоній сукні годує черепаху. Вона стоїть трохи боком до мене й до вас, простягає черепасі однією рукою білий шматочок свіжої редиски, а другою погладжує холодний панцир так, ніби гадає, що черепаха відчуває цей ласкавий дотик. Відхиляє голівку трохи набік, торкаючись підборіддям худенького плеча, пасмо волосся прикриває їй щоку; не видно, але відчутно, як тріпочуть її повіки й довгі вії, — і ви, не бачивши кольору її очей, тепер, можливо, упізнаєте цю дівчинку, бо ви вже знаєте її, навіть крихітну, ледь примітну родиму плямку на щоці ви вже вгадали. І я майже зробила те, що збиралася зробити: змалювала словами, як саме ця дівчинка саме цієї миті годує саме цю черепаху. Кажу — тільки майже. Однак, чи не в тому й полягає весь сенс процесу зображення і відображення: у наближенні до істини? У максимальному наближенні до істини, котру бачиш сам у такий чи в інший спосіб? Навіть тоді, коли йдеться про таку дрібницю, щоб за допомогою десятка слів змалювати портрет маленької дівчинки з черепахою.

СТИГЛІ ЯБЛУКА НА СПАСА

Потому я не раз чекав ночі, однак дива не було. А тоді, давно, плів мідяний дзвін разом з першим обірваним прядивом бабиного літа. Святили яблука на Спаса, у рясних пеленах довгих спідниць круглилися прозорі папіровки. Куріла дорога від босих хлоп'ячих ніг, і осідав пил на гарячому, ще зеленому листі і ніби приглушував мідяний відгомін дзвонів.

– Ти хрещений?

– А ти?

– Скажи спершу про себе.

Хрещений. Коли почалася війна, охрестили. Була якась маленька кімнатка, по вузеньких стінах, не вміщаючись і виламуючись за вікна, надвір, метлялася величезна тінь з розпелеханою бородою, з піднятими догори руками:

– Во ім'я отця і сина...

Во ім'я страху чи во ім'я якоїсь надії — аби за щось зачепитись, аби за щось триматися коли не долонями, то думками — ану ж допоможе, ану ж виживе, ану ж не загине від голоду, від чорної напасті, від важкої хворості...

Якби вона запитала уночі, сказав би правду. А за дня — не міг. День мені здавався чимось неправдивим, зайвим, від якогось часу він чекав ночі, темені, день був настирливим, надокучливим гостем, котрого хотів би якнайскоріше спекатися.

У бабиній рясній пелені перекочувалися соковиті папіровки. Святили яблука на Спаса.

Я — хрещений, та невіруючий — упивався звуками церковного дзвону, гарячим запахом пилу, що спадав на спориш при дорозі, і на мідні дзвони, і на небо, воно ставало темнішим, хмарилося, наближався вечір, і мене обіймало терпке чекання.

На язичі вловлював смак соковитих папіровок, замішаний на запахові горіхового листя.

– Не хрещений...

– І я ні.

Старий горіх — і вгору, і навсібіч, на ньому рясно зелених недозрілих горіхів. Кора на дереві чиста, гладенька,

відполірована; вона сидить на широкій гілляці, волосся їй по плечі, незаплетене й не перев'язане стяжкою, вона натирає долоні зеленим горіхом, долоні стають темно-бронзові, а обличчя в неї засмагле, теж мовби обтерте тим горіховим гіркуватим соком, і очі теж горіхового тону, і волосся, і пахне від неї горіховим листям, бо вона обриває з горіха листя й мене його в долонях.

А мене обіймає терпке чекання ночі, я не хочу дня, зблякли геть-чисто усі принади літа — і купання в ріці, і риба, й дрібненький пісок на березі, що пересюється крізь пальці й сиплеться на засмагли плечі, і воскові соти, які дід вийняв з вулика, густо заповнені медом, і скошена за хатою трава із вплетеними у покоси голівками ромену, і смак свіжого молока...

Я чекаю ночі. Аби вже чвиркнуло в дійницю те молоко. Аби вже баба збрала нас до кухні, де дід набиває люльку тютюном, де ми всі ледве вміщаємося на жовтавій, може, років сто тому струганій лаві, де пахне смаженими млинцями, які тягнуть з миски не менше семи пар похапливих дитячих рук.

Нас тут багато — баба сміється, що боїться часом не дорахуватися котрого. Нас привозять до баби з міста батьки — і вдають, що, звичайно, не залишать — на бабині руки чи не надто багато? — а баба сміється, бо знає, що всі зостануться, всіх збудуть на літо з рук — на її руки, всіх доглядатиме. Дівчатам рум'янком голову полоскатиме, а хлопцям дід лататиме черевики, на всіх стане молока, меду, млинців, і ми стрічаємо тут ледве не кожного літа когось нового — і самі не знаємо, з якого коліна рідня, бо одні — онуки, а інші вже правнуки, і раптом виявляємо, що хтось комусь — дядько, реготу повна хата, бо дядько молодший від племінника на яких півдесятка літ.

Старі не перечать, і ми літуємо собі, аж поки за нами не приїдять або ж не шлють телеграм з проханням вирядити додому. Тоді дід дістає десь коней, запрягає, везе аж за двадцять кілометрів до станції. І нема нічого кращого, ніж та подорож з дідом, запах його тютюну — то з диму хмари, коли б не було моєї люльки, то й дощ би не падав — а ти, онучку, галузка моя, а ти, онучку — то ніби я сам...

Я чекаю ночі, аби вже заповнили ночви водою раз, і вдруге, і втретє, щоб ми на ніч позмивали сліди дня і стерли пил. Аби зачинили на ніч віконниці, через котрі навіть удень ледве протискається вузеньке пасемце світла, а ніч — то

стає ще темніша за тими віконницями, зачиненими знадвору. Аби вже простелили на колюче сіно рядна й поклали поверх великі подушки у квітчастих пошиванках — старим бракує ліжок, аби вкласти спати усі ті "галузки".

І аби вже тиша. І аби вже всі спали. Тоді я ще трохи чекаю, намагаюсь якось вгамувати биття серця, бо воно калатає так голосно, що може збудити цілий світ — тоді я зводжусь із простеленого на вимитій підлозі пахучого сіна — аби тільки не зашарудіти, бо те шарудіння ще голосніше од биття мого серця — і ступаю босими ногами так, аби не скрипіло — всього кілька кроків, я знаю, в потемках бачу, як вона лежить з розплющеними очима. І чекає. Я знаю, що вона чекає.

Дівчата сплять на широкому ліжку, їх троє — вона не може поворухнутись, аби не збудити котроїсь, і від того таємниця стає ще гострішою.

Я мушу стати навколішки, вклякнути, як до молитви — тоді її рука, пропахла наскрізь духом горіхового листя, торкається мого волосся, обличчя, губ, плеча: пальці, легкі, як горіхове листя, ковзають по шиї, і серце мені видзвонює, наче мідяний дзвін на Спаса.

Я ловлю губами її пальці, мов краплини дощу в спеку. Наважуюся сам випростати руку і торкнутись її плеча, її волосся, напоєного запахом горіха, нахилиюся над губами, що мають смак гіркого горіхового соку.

І чую — скоріше, вгадую по жаркому подиху біля вуха — ти мене любиш? Люблю, — видихаю їй також у саме вухо. І здається, що ті слова обпалюють, стає гаряче, серце на мить вмирає, ніби обірваний дзвін.

А потому раптом вона зсуває з себе простирадло — і мене засліплює од того видива, вона вся засмагла, наче горіх, а груди в неї — дві достиглі маленькі папірочки, і ніби зерня просвічується крізь них. По одному крихітному коричневому зернятку.

Я боюся дихнути. Я боюся поворухнутись, не відчуваю навіть, як мені затерпають коліна. Вона притягає до себе мою руку і під долонею — прохолодне, тверде, маленький неподатливий горбочок — папірочка з гострим зернятком. Я торкаюся губами того зерня. Тобі холодно? — питає вона. Ні, — заперечую я, намагаючись утишити тремтіння, а вона — нехрещена, лукава і грішна — говорить: йди тепер, йди вже спати, — і кінчається моя молитва. І я вже знову

чекатиму ночі, і не сниться мені інший сон, опріч маленьких прозоро-білих папірков.

Вдень вона байдужа, спокійна, ковзає по мені поглядом так, якби я був кухлем, з якого вона п'є воду, чи лавою, чи столом. А я боюся звести очі, боюся стрітися з нею поглядом — а коли стрічаюся, то знову той самий однаково байдужий вираз — це мучить мене, вражає до болю, я дивуюсь — як вона вміє, як може так, і коли ж вона удає — тепер, удень, чи вночі? Але навіть коли б удавала вночі — то мені дарма, нехай удає, аби тільки знову прийшла ніч, аби я захлинався тим горіховим запахом, тим шепотом, тим страхом і таємницею, тією хлоп'ячою молитвою до дива...

А сни не тільки мені одному снилися, бо — мружаться прехитре око одного з моїх троюрідних братів, він собі — то вже блюзнірство, певно! — перекушує зубами соковиту папірвку і говорить:

— Який мені сон приснився, коли б ви знали, який сон!

Затерпає мені щось у грудях, хоча брат не дивиться на мене; а вже збирається більше їх, тих хлопчаків і дівчаток, аби послухати сон, а той упивається своєю хитрістю, своєю підступністю, своїм відкриттям, він ніби й не дивиться на мене, але я відчуваю, що тільки мене й має на оці, а відступати нікуди, я не маю куди відступати, мушу слухати його сон, хоча передчуваю наперед усе, що він має сказати. І ніяк не можу змусити його до мовчання, коли б раніше, коли б сам на сам, то можна було б щось зробити, і я шукаю її погляду, я ніби хочу знайти її підтримку — а вона, лукава і грішна, підганяє брата — то який же сон, оповідай! — і він говорить: мені приснилося, мовбито — і дивиться тепер на мене без найменшого жалю — встає вночі, як лунатик... і навколішки молиться... ха-ха-ха, а за ікону йому... ха-ха-ха... І тоді вона починає реготати, так голосно реготати, що той вже не мовить ані слова, вона регоче і крізь сміх ледве вимовляє: оце так сон, який же смішний сон, ніколи не чула, щоб таке снілося! Я б сама хотіла побачити такий сон — щоб як лунатик... І вона зривається з місця, і ніби продовжуючи перервану гру, б'є засмаглою долонею — тільки я знаю, яка може бути легка та долоня — б'є долонею сновидця по плечах — доганяй! — і вже ніхто не пам'ятає про сон, ситуація врятована, ніби усе гаразд — і тільки мені чомусь страшенно гірко, ніби топтали яблука — папірвки, а ми собі реготали з того. Біжу за нею, наздоганяю

її і зазираю в очі, прикриті рудавою гривкою волосся: ти любиш мене? А ті очі дивляться на мене холодно, з крихтою здивування, з крихтою насміху; я люблю яблука, вони смачні — а тебе за що? — і потому додає: то он тому — сон снівся, чуєш, то тільки сон снівся, а більше нічого, зовсім нічого!

Я її вдарив по обличчю, верхня губа в неї відразу припухла, вона притулила до неї долоню, витираючи кров, усміхалася: а ти сильний! Який же ти сильний! — і я не насмілювався уже наздоганяти, коли вона побігла геть, відгортаючи на бігу волосся на плечі.

Дід запрягав коней, аби відвезти її на станцію — вона сказала, що хоче вертати додому, і дід поглянув на притемнілі горіхові очі, на припухлу губу. І нічого не запитав, лиш взявся запрягати коней.

Потому я не раз чекав ночі, і була ніч, але дива вже ніколи не траплялося.

ЗЕМЛЯ

Цілу ніч мені маячила земля. Руде глинище, масне й густе, грудками й дерном вивернуте назовні, ніби я руками видерла з нього ті грудки й зеленкувато-вогкий трав'янистий покрив. Долоні мої зболіли й нили, пальці терпко чіплялися до всього, чого я торкалась, і після того грудкуватого глинища руки були шорсткі й намозолені. А я ж не руками видирала з землі грудки, а гострою лопатою різала ґрунт, глина піддавалась, відколювалась, відділялась від основи шматками, що повністю відтворювали форму й розмір лопати і лягали горбато переді мною.

Робота справляла мені приємність. Таку дивну й болючу приємність, якої я ще не зазнавала ніколи в житті. Нічого не встигала думати, копаючи землю, і не було ніяких відчуттів, окрім цієї жорстокої приємності. Траплялися під лопатою струхлявілі й м'які, розсипчасті корені, а також коріння уперте, в'язке, воно починалося не знати де, стовбури дерев і крони дерев давно вже померли й перегнили, а коріння ще повзло у землі, потрапляло під лопату і давно скреготіло під її гострим лезом. Худенькі молоді яблуні випростували також десь там у глибині своє живе коріння — випростували доти, доки не відчували ще звіддалік болючого дотику моєї лопати, а, відчувши, підібрали, підтягли коріння під самий стовбур, як людина затискає у кулак пальці, несподівано торкнувшись чогось пекучого. Тоненькі яблуні боялись за своє життя. Земля не боялась. Вона піддавалась мені й піддавалась, ніби зовсім не боронячись, але водночас вибирала з мене мою силу разом з моїми нервами й думками.

Ані трохи не хотіла я цієї землі. Земля, яка б не була, разила мене, бо не викликала в уяві нічого, крім викопаної насвіжо, готової прийняти труну могили. Так, так, звичайно, я знаю: земля — хліб; земля — життя; земля — годувальниця; земля — багатство, і скарби, і глибинні джерела, і зелені трави, і любов, але також і могила. Що ж могла порадити з собою, коли з усіх якостей — якщо можна так сказати — мені бачилась тільки та одна. Я боялась землі. Грози і землі боялась від дитинства. Гроза одного разу наздогнала мене у лісі, таки справді наздогнала, бо я тікала від чорно-синьої

хмари, на тлі котрої фіолетовими стали сосни і посірів золотавий пісок, а трава притулилася до землі, неначе та могла дати рятунок. Двоє хлопчаків тягли мене за собою, мало не вивертаючи мені рук, а я вже не мала сили бігти, падала, як трава, тулилася до землі, а земля була холодна, байдужа, відштовхувала мене, відпихала, я натикалась на кущі, на дерева, але ніщо з того не могло бути захистом, усе спиналося, наїжене, вороже, хлопчаки відтягали мене від дерев. Рятуйте, хто в Бога вірує! — кричала я, вимовляючи слова, котрих досі ніколи не говорила, а не знаю, чи й чула — вони вродилися в мені разом зі страхом, може, вони й жили в мені завжди, раніше від мене з'явившись на світ тільки для того, щоб опинитися в мені і видертися назовні разом із моїм страхом перед грозою. Рятуйте, люди добрі, рятуйте, хто в Бога вірує, — кричала я, поняття не маючи, що значить — люди добрі, і Бог, і віра — чи існують вони, — я кричала, а хлопці то брали мене по черзі на плечі й несли, майже не йдучи вперед, а ніби все кружляючи на тому самому місці, до котрого врешті добралась чорно-синя хмара і разила, і разила громом і блиском, і вихлюпувалася холодним різким дощем, — то тягли мене за собою майже волочачи по землі, а земля дряпала й ранила, зовсім не пропонуючи рятунку. Рятуйте, хто в Бога вірує, — кричала я й не чула свого крику, а хлопці чули, і, видно, той розпачливий крик був для них ще прикріший і жахніший од самої грози, бо вони раптом спинилися й били, як уміють це робити тільки роз'юшені злістю й страхом дванадцятирічні хлопчаки: не кричи, не кричи, не кричи ти, примовляли вони, а я навіть не пручалась, по їх обличчях стікав дощ, хлопці лупцювали уперте п'ятилітнє дівчисько, котре невпинно й охляло голосило: рятуйте, люди добрі, рятуйте, хто в Бога вірує! намагаючись перекричати грозу і страх, а також біль і образу.

Місто могло порятувати від усього. Досить було пірнути у вулицю — і звідусіль мене обступали затишок і захист, котрий ніщо не могло просвердлити, туди ніяк не міг втиснутися страх, бо що могло подіятися в місті з дитиною? Я не розпитуючи могла знайти в місті потрібний напрямок. Досить же було відірватись від нього, від непорушної й розумної логіки вулиць, від гармонії чітких ліній площ і провулків, досить було опинитись поза межами міста — і всі дороги губились, я втрачала не тільки почуття простору, а й розуміння напрямку, усе йшло довкола мене коловоротом, павутиною облутувало, і я навіть у часі вже не орієнтувалась.

У місті я знала, котра година, без годинника. Рух транспорту, тінь над будинком, колір дахів, зблиск сонця на трамвайних рейках — чи не служить це все орієнтиром для визначення часу?

Світанок, сутінки й темрява у місті легкі, спокійні, перехід від галасливого дня до нічної тиші не мучить, і не разить, і не лякає — поза містом цей перехід надто різкий, від нього родиться бентежний страх, такий непереможний сум родиться, що хоч качайся в траві і криком кричи, коли заходить сонце, коли падає сонце в сутінки, і стає тихо, наче в колодязі, де висохла вода, тоді хтозна про що починаєш думати, тоді розчиняєшся і зникаєш, немає твоєї волі й нема твого "я", існують лише безконечність і сутінки, від котрих тебе ніщо не може захистити, бо не можеш опертись об міцний мур міста.

Сірі, добрі, вогкі світанки, і такі ж вечори — можна тоді пестити долонями спину будинків, і ти в безпеці, над тобою простерті руки міста, воно з тобою, під тобою, при тобі, ти й воно — нерозлучні, воно без тебе — ніщо, бо без тебе в ньому не буде руху, а ти без нього не матимеш притулку й захисту.

Земля може обійтись без тебе. Вона собі спокійно обростатиме зеленим без тебе чи з тобою, вона нестиме на собі ріки і здійматиме вгору трикутники гір — вона так само буде масна, чорна, сіра, жовта або зелена — з тобою чи без тебе. Місто ж без людей вмирає відразу, і тому робить усе, щоб уберегти людину і притягнути її до себе. Земля самостійна, вона про людину не дбає, хіба що ти сам витягнеш з неї — навіть помимо її волі не раз — те, чого запрагнеш. Земля байдужа, мов гроза, від землі і її самостійності нема порятунку ніде, як тільки у місті.

І от несподівано я маю клаптик землі, м аленький клаптик землі, і на ньому — кілька яблуньок, котрі не дадуть плоду ані тепер, ані ще наступного літа, я навіть не знаю, який то сорт — чи якісь червоні, солодкі, а чи кислі, з зеленкуватою шкіркою. На тій землі росте густий лукавий пирій, корінь якого — тут, а зелене пагіння — аж у другім кінці городця, землі цієї не торкалась лопата вже років із сім, і от я вриваюсь у ту землю, лопатою, як зубами, і відчуваю, що боюсь її дедалі більше, боюсь інакше, ніж раніш, бо вона відразу, як тільки я надрізала її, почала зваблювати, притягати до себе, а я безсила опертись, безсила покинути лопату, хоч ніхто не змушує мене до копання.

То що ж мені в тій землі? Навіщо мені те жовте, масне, закорінене й хробачливе глинище? Чому воно маячить мені перед очима навіть тоді, як я заплющую очі?

Відганяючи те маячіння, думаю про місто — так, неначе боюсь зрадити, хоча б на мить зрадити.

Міста цього я собі не вибирала, ані воно мене — просто ми зустрілися і вже не годні відтоді розлучитися, принаймні я не можу покинути його.

У мені застаються усі його відбитки, і кожна зміна його стає зміною в мені. Я пам'ятаю все — від дитинства аж понині, кожен день і кожную щербину навпомац знаю, спадала на мене велич ленінградських вулиць із незаперечним і похмурим маєстатом та імпозантністю будівель і віддалей; ласкаво виплескував свою красу просвітлений, весь, як осінній ліс, Вільнюс; завислий на містках, ажурних і міцних, майже нереальний у тумані нічний Тарту змусив запам'ятати цей його чарівний силует; Київ щедро — бо найщедріший з усіх міст на світі — дарував усе геть чисто від просторіні до золота. Псков прив'язував, як чорного човна на чорній воді, котра ще більше відтіняє білу навічну завороженість його стін; і все-таки я верталась до того вокзалу, схожого на оранжерею, де дивними екзотичними рослинами здаються ліхтарі, кіоски й вагони, де рейки чимдуж спішать вирватись геть і так само спішать опинитися знову під склепінням. Нічого мені не треба, окрім тих вулиць, саме тих, тільки тих завулків, де ніяк не можуть розминутися два трамваї і нагально дзеленькотять, порушуючи заборону звукових сигналів. А також тих дворів, де серед зеленкуватої глибокої вогкості може несподівано оселитись звиклий до південного сонця платан чи кипарис. А також тієї говірки, бистрої, насиченої чудними інтонаціями, вслухаючись у мелодію котрих, ризикуєш не розрізнити слів. А також тих імен, старовинних і повнозвучних, котрі дають тут своїм дітям не через те, що так велить мода, а з любові до тієї повнозвучності. Роксоляна, Дзвенислава, Любомир, Уляна, Маркіян — само в собі вже характер; розкіш звуків...

Скопана земля не чахне і не скніє, хоч я змушую себе не вертати і до неї, боячись зради. День, два, десять і більше. А потім таки приходжу, бо гостро вдаряє в мене жалість: сонце, сухо, вона розламується від спекоти, і кров на її розтрісканих губах обсихає без води. Над вузеньким рівчаком, де біля кринички калабанькою зосталася вода, густо гудуть бджоли.

Кажуть, це означає, що довго ще не бути дощу. Одна з примет, котрі народила земля. Суха — пересохла, вона, однак, жива, і раптом я, стидаючись своєї сентиментальності, нахилиюся над упертою зеленню і гладжу жовтий цвіт огірків і до безтями радію, що той цвіт зав'язується.

Так усе просто, прадавньо і гарно, я опираюся ще, але те глинище тонкими зеленими нитками обплутує мене, в'яже, проростає крізь мене — видирається і рятується від мого невтримного бажання убрати і його в камінь і змусити землю до покори. Дивлюсь собі під ноги, де ворущаться і множаться зелені паростки і думаю, що в місті не вільно, гріх дивитись під ноги — місто перепиняє, змушує глянути вгору, спіткнутися поглядом об щось таке несподіване й неочікуване, що готовий просити вибачення за свою неуважність, за те, що раніше не помічав старої дерев'яної, дбайливо вичищеної до жовтизни брами з грубувато-наївною різьбою; або ж тої кованої брами, з величезною мідною ручкою у формі саламандри; або тих віконниць, котрі на чийсь вибагливо-давній смак прикрасили китиці квітів з каменю; або ж атланта, котрий з довершеним спокоєм і неповторною гідністю несе покладений на нього тягар.

Атланти й каріатиди — не пригадую, чи десь іще бачила їх стільки, як у моєму місті, їхні тіла, обличчя, характери, м'язи, прикриті складками одягу або ж напружено оголені і — не шукайте в кожному з цих кам'яних людей найвищої мистецької вартості, не в тім річ; річ у тому, що все це уже невід'ємне від міста, як невід'ємна від нього звичка хапатися зразу за все нове у способі оздоблення, воно часом не має смаку, тільки тут, у цьому місті, когось може спасти на думку продавати грубо вирізані дерев'яні грибочки під каплицею Боїмів чи почепити бездарну мазанину на стіні старовинного будинку. І жодне інше місто не може бути таким захланним, аж спраглим перебільшень у всьому — але ж те зайве потому стирається, набирає потрібної барви, те, що разило яскравістю, трохи блякне, делікатнішає, а те, що було надто блідим, наливається густим, соковитим відтінком — і вже встановлюється потрібна рівновага.

Я пам'ятаю сивого чоловіка, він ходив у моєму дитинстві з довжелезною палицею. На кінці її блимав газовий пальничок, від того блимкотливого світелка запалювалися усі газові ліхтарі, один по одному уздовж вулиці, я йшла слідом за тим чоловіком, слідом за спалахом не надто

яскравого світла, вулиця була таємнича, напівтемна, напівосвітлена, а ще туманилося — нікуди було заховатися від таємничості, ліхтарі вели мене уздовж міста, все далі й далі від першого світлячка, я йшла, як за мелодією чарівної сопілки — невже не залишилось сліду, того відбитку зачарованої дитини на обличчі мого міста? І хіба не блимають ті світлячки у ліхтарях і досі?

За світлячками можна було йти аж на замістя, туди, де починалася земля і, може, то вона зваблювала мене і змушувала йти все далі?

І раптом у мозку, поволеньки, але уперто вирізьблюється думка: а що, коли земля здатна говорити навіть крізь каміння? А що, коли й так почerez каміння вона віддавна говорить до мене і голос її змішався з голосом каменю, з голосом мого міста?

Міста ж стоять на землі, на землі, і як би високо не рвалися вони, як би хоробро не зрікалися долу, видираючись угору, вище, майже безнадійно високо вгору, аби не чути того незборимого заклику, — міста все одно стоять на землі. І, може, коріння старих міст, ще живе, снується під землею, як корінь дерева. І, може, тому вдається їй відштовхувати й притягати водночас? Хто знає.

КАМІННИЙ ГОСПОДАР

Поміж мною і нашвидкуруч збитою з рудих неструганих дощок трибуною — довжелезне й витоптане зелене поле, і чоловік, який стоїть на трибуні, тримаючи в руках мікрофон, щось вигукує, надсадно кричить, але я не чую ані слова, і все це тому, що між нами хтось розгорнув таку нескінченну зелену площину, а ще також тому, що мікрофон, який він тримав у руці, нікуди не увімкнений, шнур провисає, тягнеться і скручується довжелезною чорною змією, може, навіть сичить, як змія, і хоч я розумію, що той чоловік не може сичати, усе ж чомусь думаю, нібито його голос — оте безглузде сичання, і в зеленому просторі більше нікого нема — тільки я і той чоловік, котрий стоїть за трибуною і тримає мікрофон, хоча тримати його немає ніякого сенсу, бо однаково нічого не чуто.

Тричі посеред ночі я прокидалась від важкого кошмарного сну, і, прокинувшись, одразу забувала, що ж мені снилось, але за мить усе починалося спочатку — все той же кошмарний сон. Він повторювався, і я знала, що це одне й те ж видіння, але, прокинувшись, не могла нічого згадати.

Тиха, маленька вуличка, наче вузьке джерело, що несподівано розливається великим озером, веде до площі. За площею — парк, вологий, темний, звідки завше напливає туман; він пахне магноліями, торішньою травою, осіннім криком ув'язнених в озерці лебедів, яким не судилося ніколи й нікуди летіти, наприкінці осені вони раптом зникли — наче й не існували досі; туман і вулиця забарвлені ще безліччю інших запахів, їх можна розрізнити, як ноти в акорді, і вони теж можуть бути голосними, упертими, є такі, що не зникають ні в яку пору року, але є й мимолітні, лякливі, легко згасають, замовкають, вони делікатні й неповторні, і поміж тим усім, наче спогад, озивається запах дрібненької, крихітної й незначної квітки — матіоли, а в запаху її — безліч відтінків, складна гама барв і звуків. Понад вулицею звисають ліхтарі; вулицю вколисують ліхтарі, вони

погойдуються потихеньку, а мимо них сіється дощ, пелехато спадають сніжинки, лється світло місяця — і вулиця спить, а в ній, як у колісці, дримають машини; одного разу спинилася тут на ночівлю дуже стара, чудернацька й лагідна машина, котра наче прибула здалеку, з допотопних тридцятих чи й двадцятих років; цей горбатий смішний лімузин постаречому постогнував і погоджувався на те, щоб під його відхиленим брезентовим верхом товклися діти на давно витертих сидіннях, обмацуючи кожне реберце машини, витягаючи на поверхню кожнісіньку жилочку, здавалося, ось-ось вона розсиплеться, зламаються сухі суглоби, що так-сяк останніми зусиллями утримують вкупі все нетривке, зужите, смішне й непотрібне водночас у її тілі, однак вона те витримувала, а діти щосили натискали на чорний клаксон, він стогнав, скрикував, і за голосним криком діти не чули нічого з того, що могла б їм розказати стара машина, котра нагадувала трохи допотопного мамонта, не знати чого виведеного на вулицю з природничого музею.

Тричі посеред ночі я прокидалася од кошмарного сну, і кожен раз дивилася углиб маленької, вузької, як джерело, вулиці, спотикалась поглядом об невиразний силует старого лімузина й забувала, що ж то був за сон, що мені снилося; вулиця поглинала страх і повертала до реальності — звичайна ніч, ніяких кошмарів, вичовгані тисячами ніг тротуарні плити прикривали собою чорну землю, і не треба думати, що колись кожен під такими ж плитами... Ми все любимо прикривати.

Чому в молодості нас зваблює романтика історії? Не заглибившись у неї, ми виловлюємо різні кольори в ній і переносимо у свій час, ще також нами не вивчений. А коли встигаємо нарешті дещо — принаймні дещо — зрозуміти, надходить кінець нашій власній коротенькій життєвій історії, з якої уже хтось інший починає вибирати щось для себе. Одвічна байка без продовження і навіть без видимого початку.

Тільки перед світанням, утретє прокинувшись од кошмарного сну, я врешті зрозуміла, що то був зовсім не сон. Усе це була моторошна, але зовсім буденна реальність, зовсім буденна правдива історія, котра чомусь тричі виникала

в моєму сні, і щоразу, трохи видозмінюючись, жахала мене своєю буденною реальною моторошністю; час у тій реальності спресовувався, стискувався, — власне, таки стискувався, як пружина, а не спресовувався, — стискувався і будь-якої миті міг вирватися з-під моєї влади і мене ж поранити; не підвладним ані мені, ані часові, був тільки тонкий дитячий голос, який тихо наспівував мелодію без слів, зрештою, слова здавалися непотрібними, слова — забавка, іграшка, зернинка, полова — розсипалися, зникали, не мали найменшого сенсу.

Чоловік на трибуні (за трибуною, під трибуною — адже його майже не видно, тільки обтятий чорний шнур, як живий, метляється і звивається) намагався докричатись до мене, його голова раптом виникала на коротку секунду понад тим рудим, збитим нашвидкуруч ящиком — трибуною, котрий я (і він очевидно, так само) сприймав як єдину реальність у пустому зеленому просторі, — голова виникала, наче лежала окремо на якійсь підставці, уста роздиралися криком, а я нічого не могла ані почути, ані тим більше ні про що здогадатися — які заклики він там вигукує? — та чи й до мене з ними звертається? — я того не могла зрозуміти, як не могла ступити кроку вперед, наблизитися до нього і бодай щось почути з того надсадного (видно було, що надсадного) крику. Але все це було мені абсолютно байдуже, я просто згадувала один давній концерт, коли грали щось із дуже сучасної музики, я згадувала витонченість фігури у фракові, такий вузький і довгий чорний фрак, диригентська паличка, білий комірець — і нервова спина диригента, а комір фрака густо всипаний лупою, ніколи не треба сидіти в першому ряді, тоді помічаєш зовсім не те, задля чого прийшов, грим, зморшки, жилаві руки, лупу на комірці, — ні, перший ряд не для мене; і хоча я не чула ані словечка з того, що кричав чоловік за трибуною, я усе ж тішилася, що не стою надто близько й не бачу напнутих шнурків-жил на шиї, вони мусили бути напнутими, так він надсаджувався.

Може бути, він ще також бризкав слиною, і з того приводу я також тішилася, що не стою надто близько біля трибуни.

Коли це було? — літ сто минуло, чи що, — у цілому місті гасло світло, і в чорноті за вікном існував тільки гомін, звук, для мене він не мав кольорів, ні запахів, ні форми — і тому зникало й місто, і вулиця, ніби не жили вже. Тільки

шпичак свічкиного вогника — такий непевний і ненадійний; ледь повертаючи натяк на буття, той хиткий пензлик світла зарисовував таємничість, острах, почуття скороминушності й самотності, хоча все це не повинно бути знаним дитині. І, однак, при тому світлі я читала, писала, учила чужі німецькі слова і навіть трохи грала на роялі; невеликий кабінетний рояль тремтів кожним своїм згином у тому непевному освітленні, чорненькі цяточки нот на тонких лінійках видно було при світлі двох свічок, їх треба було встромити в мідні свічники на пюпітрі, загадковість різьби якого зваблювала мене значно більше, ніж можливість видобути звук з інструмента. Чому того дня, коли довелося розлучитися з роялем, я не здогадалася залишити собі бодай пюпітр?

Розпливається моя тінь по стелі, по стінах, зависає наді мною — і тихо озивається рояль, білі клавіші тепліють під пальцями: ре, ре, мі... Зрештою, може, зовсім інакше, не так, але це не має значення. Дитинство поділося, зникло, щезло — чи переросло, виросло? Дерево доростає, плодоносить, входить у силу, але потрібна потім щепка, аби родилось щось нове, незвичне. З паростка-дитини, з малої дички — людина. Дерево-людина.

Ми сиділи при невеликому круглому столику, такі zostалися тільки серед старих меблів у старих квартирах, у нас удома теж був колись такий столик, круглий, полірований, укритий чимось легким, мережаним, тепер це було б дивовижною, оригінальним раритетом, — якби збереглося, звичайно, як тут, у цій хаті, — але ж те легке, мережане не могло зберегтися, розсипалося, розлетілося, а в дитинстві я сплітала кіски з довгих пасемок ниток, які звисали майже до підлоги.

Сиділи ми біля маленького столика, круглого й беззахисного, на тонких вигнутих ніжках, обережно ставили на нього келихи. Обережно, бо дбали не так про столик і сам кришталевий келих, як про червоне вино, майже призабуте в нас нині, таке рідкісне, терпке, з Тбілісі привезене червоне вино, — і не боячись накликати на себе й на цілий світ нового невідворотного лиха, всує поминали ймення Йосифа Сталіна, пригадуючи — кожен по-своєму — як сприйняли (скоро двадцять п'ять літ мине) звістку про його смерть, і що робили того дня. Жоден із нас не витиснув того дня ані сльозинки з очей, це так було, кожен

міг у тому поклястися, і тепер ми реготали й тішилися, що жоден з нас і не подумав схлипнути з приводу всенародного горя. Та й хіба була причина для плачу? — адже один із нас, найстарший, відсиджував у пору вождєвої смерті сьомий рік покарання, з тяжкої "батьківської" руки відпущеного ні за що, за просто так, про всяк випадок, аби не сопів; другий — відбував армійську службу за тисячі кілометрів од рідного дому, відбував службу, відрахований з університету так само ні за що, так само про всяк випадок; третій же був тоді цибатим шестикласником і може тільки тому "батьківська" рука не торкнулася його буйної хлоп'ячої голови, хоча, зрештою, виселений разом із батьками з прадідівської землі Перемиської, міг на новому місці почуватися не дуже затишно. Воістину, нікого не обминала ласкою всевладна рука!

... — Здох! Здох! Здох! — підстрибував у самих спідніх мій тато, не дбаючи про те, що я бачу його ось таким, у самих спідніх, синього кольору, з туго зав'язаними биндочками понад кісточками на щиколотці; світання було дуже сіре, аж брудне, з мокрим снігом. Я добре пам'ятаю той мокрий сніг і витоптану чорну землю десь за містом, на кладовищі, де були поховані солдати, які воювали за Львів у сорок четвертому, нас погнали туди зі смолоскипами оплакувати смерть вождя, старого й жорстокого, вождя, якого ми ніколи не могли бачити, недосяжного, як Бог, і розтліваючого, страшного, як Сатана, мені було жахливо холодно, хотілося тільки додому, та ще хотілося, аби ніхто не помітив, що я не можу витиснути з очей ані сльозинки, добре, що вже сутеніло, а мокрий густий сніг заліплював очі й обличчя, і годі було сказати, чи я плачу.

Як лиш тільки я почула вдосвіта, спросоння, те слово, вимовлене з радісною втіхою татом — "здох, здох!", то вже знала одразу, про кого й про що йдеться; мій пес, вигинаючи спину, лашився до мене, радий, що я вже прокинулась і напевно вийду з ним на прогулянку; "здох! здох!" — вигукував батько.

У школі мене замкнули в кабінеті директора — укласти поминального вірша з приводу смерті вождя, я відсиділа в тій "одиночці" п'ять чи шість каторжних годин, і не могла написати ані рядка; я годна була хіба що списувати папір отим щасливо-злостливим і хижим "здох", але я знала й розуміла, що не можна піддатися спокусі, не можна накреслити навіть першої літери з того слова, бо та єдина

літера могла бути розшифрована, як і всі мої почуття, думки, настрої; і навряд чи йняла я віру в смерть людини, яка всім на світі могла здаватись безсмертною, радше я підозрювала, що саме це життя, це єдине у світі людське життя не має кінця, бо не має кінця острах і поклоніння перед тим страхом, культивування того страху, і я здригалась щоразу, коли вчителька тихенько відчиняла замкнені досі двері, вносила до кімнати урочисто й поважно своє розпухле від сліз, з червоними очима обличчя, втирала, голосно сякаючись (це було дуже смішно, як вона сякалась, але я не сміла навіть всміхнутись, до того ж мені було жаль учительку, яка так гірко плакала) — отож, голосно сякаючись, вона тихо питала, чи я вже щось написала; мабуть, вони всі разом, дорослі й діти в школі, чекаючи на мого вірша, сподівалися покласти його на жертвник, спалити його чи що, як палили колись у сиву давнину рабів з володарем, який відійшов в інший світ, може, вони хотіли відкупитися ним, вірш мусив, мабуть, умістити всі їхні болі, печаль і сльози з приводу смерті вождя, і хто знає, чи не могли б вони й зі мною так зробити, чи не поклали б на жертвник, якби їм хтось підказав таку думку. А зрештою, може, вони б це справді зробили, якби бодай віддалено здогадувалися, що я відчуваю, сидячи в директорському кабінеті, яке слово мені хочеться написати — може, вони б розклали вогнище й спалили мене на ньому, але вони не знали нічого й тому ходили попри кабінет тихо, навшпиньки, майже побожно зазираючи до мене, аж поки директор не вирішила замкнути двері на ключ, щоб мені не заважали, а я проклинала той час і день, коли поділилася з учителькою дивовижним відкриттям, що вмю складати слова до купи так, що вони заламуються раптом, творячи якийсь ритм, і можу зіставляти слова так, аби вони перегукувалися римою, як голос і луна в лісі; я проклинала й свою здатність писати ті римовані рядки, і взагалі вміння креслити якісь знаки на папері, я шкодувала, що не захворіла, не втрапила під автомашину, йдучи до школи, що взагалі народилась, — і мені не міг би допомогти тоді ніхто на світі, і в свої чотирнадцять років я мусила сама для себе вирішити, як маю вчинити, а фарисейське виховання, яким було уражене й розкладене за життя моє ні в чому ще не повинне покоління, виявилось єдиним, що допомогло таки мені й порятувало: "Я не можу, не можу, — бурмотіла я фальшиво, ховаючи очі, які зовсім не були чер-

воними від плачу, одвертаючи обличчя, на якому не був виписаний ані жаль, ані смуток, — я не можу... ну, не можу, не можу ані рядка написати, бо печаль моя така безконечна, що не укладається у слова, туга моя така безмірна, що я не годна висловити її", — бубоніла я, похиляючи голову, боячись, аби мене хтось не викрив, сподіваючись, що мені повірять, і паленіючи від сорому не за ось цю брехню, а за те, що таки ж писала одного разу віршика з іменем вождя, заримованим з якимось ще іншим гучним словом; і коли мені таки повірили, я мало не зірвалась на ноги, мало не кинулась вистрибом, як батько, коли вигукував "здох, дох!" — але фарисейське виховання знову порятувало мене, я поклала голову на зігнутий лікоть, а довірлива вчителька погладила мене по голові; і коли пізніше, надвечір, я місила мокру землю там, де ми відстоювали свою годину під смолоскипами, і ноги в мене промокли й замерзли, а в голові паморочилося від безконечної, цілоденної трагічної музики, котра пливла над містом, як чорна хмара, разом із смолоскипами, я усе ще озиралася зі страхом, чи ніхто часом не розгадав моїх хитрощів, і чи ніхто не чує, як у вухах моїх, перекреслюючи жалобні мелодії, одлунює батьків вигук. І хотіла б я знати, скільки ще юних фарисеїв було поряд зі мною, які ридали фальшивими сльозами, а скільки було безумців, які оплакували вождя щиро, проливаючи гарячі сльози, скільки також було підступних серед моїх ровесників, які пильнували уважно за одними й другими водночас при червоно-жовтому світлі чадних смолоскипів, що їх вряди-годи гасили вітер і сніг, і ми мусили знову запалювати гніт. Ті смолоскипи робилися у дуже примітивний спосіб: до консервних бляшанок припасовували довгі дерев'яні держакі, наливали досередини якесь пальне — уже не пригадую, що то було — встромляли гніт, а той горів, палахкотів, чадив і тхнув; з такими смолоскипами ходилося також через ціле місто в день святкування річниць армії; часом вони спалахували під час футбольних матчів — і хто його знає, як нам пощастило не підпалити Львів бодай один раз...

З кутка кімнати ми почули раптом тихий смішок, а потім молоденький голосок обізвався:

— Послухайте, як він гарно пише!

Сидячи при круглому столику й п'ючи вино, ми геть забули про присутність того дівчиська; вона примостилась у маленькій дитячій гойдалці, у кріслі-гойдалці, дуже тоненька,

худа, з чорним розкуйовдженим волоссям, вона дивилася на нас, ніби теж щойно помітила присутність дорослих:

— Я вам зараз прочитаю, послухайте: "Якщо вінценосець добрий, якщо він любить своїх слуг, міністрів, домочадців, свого фаворита, то це ще не означає, що він відданий своїй країні: треба бути великим монархом, щоб любити свій народ..." Або ще таке: "Кому не дано привернути до себе прихильність вінценосця, той намагається прихилити до себе міністра чи принаймні, його лакея". Ха-ха-ха! Тату, тобі подобається?

Батько її, якраз той, котрий у пору смерті Вінценосця відсиджував провсьяквипадкове покарання, мабуть, навіть не вслухавшись і одним вухом у те, що читала дівчинка, розгнівано запитав:

— А ти що тут робиш? Ти дивись, сидить тихо, як миша межі старими! Ану марш спати!

Але мала й не повела бровою на батькову балачку, вона знову взялася читати, ніби й не обзивалася щойно до нас.

Ти давно вже нічого не пишеш, і тобі здається, що суперечки критиків з приводу написаного тобою схожі на якийсь безглуздий, дикий танок в ледь утахлій могилі — твоїй же таки могилі; незважаючи на те, що тебе вже наче й нема, наче ти не існуєш зовсім — тобі до біса боляче й прикро від того тупцювання; тобі здається ще й інше: наче тебе роздягнули безжально, і ти сам-один, оголений, серед натовпу зянутих у вбрання й захищених вбранням, крізь яке не доб'єшся до живого, до того, що може заболіти. Дотик до своїх ран відчуваєш лиш ти сам, і зранити нікого не можеш, ба навіть не годен (або ж і не відчуваєш у тім потреби); ти не можеш навіть гукнути: не руште мене! — але ти попри всенький біль раптом відчуваєш також і віху; торкнувся сам зболеної душі й тіла і подумав: то, може, я ще живий? — і таки спробував поворухнути губами.

У твоєму гороскопі сказано: декому з народжених під цим знаком слід остерігатися балакучості, і це, звичайно, безпосередньо стосується твоєї особи, бо ти останнім часом піддаєшся всезагальній пошесті балакучості, ти не можеш опертися тому невпинному потокові слів, тій чумі невтримності, за якою здебільшого ніякі, нікчемні думки; ба навіть думки взагалі часом відсутні, радше відверте скоморохівське бурмотіння, балаган, бо ж думка може викресатися або із самотніх роздумів і мовчання, або із

зіткнення з новими, іншими цікавими думками; змарніла твоя душа тоне й тоне, і все твоє існування має знак від'ємний, а не додатний, спробуй бодай боргів позбутися, які назбиралися, накопичилися, поки ти теревениш, піддавшись усезагальній пошесті.

Обтяжений гріхами, дурними вчинками, йдеш далі, все невідворотніше наближаючись до завершення. А втім — до якого завершення? Хіба можна завершити щось, що не має початку й кінця? Лінія — це ряд цяток, крапок, так учили тебе на уроках геометрії у школі. Життя твоє — цяточка упритул до безлічі інших — споконвіку й у безвість...

Мої приятелі регочуть, забувши про дівчинку-підлітка в кутку кімнати; регочуть, поставивши на круглий столик келихи з недопитим вином. Червоне вино — то таки дивина нині! Вони регочуть з моїх оповідей про те, як тато стрибав у кальсонах і кричав: "Здох! Здох!" — а я мусила писати вірша, поминаючи в ньому це слово й не римуючи його ні з яким іншим. Мій Боже, як смішно це нині звучить: я такого вірша не написала! — але ж як справді важко — страшно було тоді — не написати його (тут йдеться уже не про мене, мені тоді було всього чотирнадцять літ, мені це було не так уже й важко не написати, досить було розіграти маленьку комедію, а хто їх не вмів розігрувати в чотирнадцять років, коли хоче одурити старших, — йдеться зовсім не про мене). Я не знаю, вірять чи не вірять мої друзі в цю оповідку, як я не написала вірша, але вони таки справді сумніваються у тому, що мій тато кричав: "Здох! Здох!", стрибаючи по кімнаті в кальсонах при дитині. Тобто в це останнє вони ще можуть повірити, але — щоб кричав? І таке кричав? Часи були не такі, аби вголос і при дитині щось подібне вимовляти, — хитали головами мої приятелі, однак я не намагаюсь їх ні в чому переконувати, я не маю сили навіть уста розтулити.

Промовець на величезному полі — може, це стадіон? — розмахує руками, показує кудись, я ж не можу озирнутись, наче справді закам'яніла. Голова оратора знову пірнає під трибуну, і я починаю несамовито реготати, але регочу при тому безгучно. Оратор-лялька, оратор-маріонетка вимахує руками й мікрофоном з обтятим, але довжелезним шнуром. Варто б вказати йому на це, пояснити, що шнур обтятий, може, оратор поняття про це не має? Хоч би хто з'явився на полі, жодного чоловіка нема, й незрозуміло, як могла тут

опинитися бездарно збита, наче ящик-тара, трибуна, і хто той промовець, задля чого й задля кого він з'явився.

Перша одміна сну-реальності, чи спогаду, чи як там собі хочете називайте, — виглядає так, що в слова його втиснути неможливо. Зрештою, дві інші одміни такі ж: втискати у слова їх неможливо.

Я існувала з тим першим сном від самого дитинства, з тою першою його одміною, хоча таки чим іншим, як не сном може бути чиясь розповідь, чийсь далекий досвід, чиєсь чуже життя? Але я існувала з тим так давно, відколи сама себе пам'ятаю, що все те стало також і моїм життям, і моїм досвідом, і ще також кошмарним сном, який постійно повертається. Я накладаю той чужий досвід, переказаний для мене моїм батьком, на щось знане мені, на щось подібне до того чужого досвіду: наприклад, на смак глевкого хліба з остюками, вони впливаються у губи і в язик, але ти продовжуєш жувати, бо голод змушує до того; або ж — склянка гидкого, який смердить нафтою, окропу, з мелясою замість цукру, з обридливим, печеним цукровим буряком. Ти бачиш висохлі старенькі руки своєї бабуні Марії — ти думаєш, що то й до її хати могли прийти люди-примари, високі, цибаті й невідворотні, їх не наженеш, не позбудешся, вони до твоєї баби простягають довжелезні руки й домагаються у баби якихось мішків із зерном, а баба (не твоя, але може бути й твоя, а може, це ти сама) простягас у старих руках надтріснутий, зв'язаний мотузочком під горлом глиняний глечик: осьь, синочки, оце стілечки, більше нічого й не маю, — і в неї глечик забирають, видирають, зерно висипається, баба схиляється підняти зернини, а їй наступають на пальці чоботиськами, не дають і того зібрати.

Та ж мене нині не дивують найстрашніші картини, змальовані очевидцями, про голод, голод, голод, про розпухлих і синіх людей; я не вірю, що комусь то могли вибити з пам'яті чи хтось, може, того не знав; бо коли так, що ж, це означає, що ми всі невиліковно хворі, і ніяка самостійна Україна не порятує нас од тої хвороби, бо ж можуть бути рецидиви; батько мені розповів про те все, коли я мала яких шість літ, розповів — і не боявся ані зради, ані мого дурненького дитячого язика, таке не на язик паде, а в душу; і коли вам того не оповідали, то мені шкода вас і ваших батьків; була ще також на кутку Харитина, вона пекла найкращий хліб, ніхто такого не пік, я відчувала й відчуваю

досі запах того хліба, може, навіть куштувала його в тому сні, у тій найпершій одміні мого сну, — куштувала, хоча ж ніколи не знала Харитини, — я знаю, як хрумтить на зубах чорна крихітна вуглинка, котра пристала до споду теплого хліба, добутого з печі, — коли хто позичав у Харитини хлібину, то потім мусив так уже старатися, щоб хліб для оддавання не був ані глевкий, ані пригорілий — ніхто не хотів зганьбитися перед Харитиною, але й ніхто не вдав спекти такого ж хліба; Харитина вмерла від голоду, це було ще на початку того походу смерті, і чоловік поховав Харитину, а в труну поклав рушник, в який Харитина загортала витягнутий з печі хліб, щоб не черствів, чоловіка того звали Оверком, він лиш один із цілого кутка не вступив до колгоспу; коли тато мені розповідав про те, то вимовляв "Харитина", так, певно, і той Оверко казав.

Виходячи з брами у Львові, я не раз боялася подивитися убік, бо я знала, що колись тато бачив у Києві під ворітьми вмерлу від голоду жінку, вбрану у вишивану красну сорочку, в коралі; я знала про людські трупи на вокзалах — важкі колоди, котрі з грюкотом падали, пожбурені іншими, ще живими, у вагони товарняків; я була тим малим хлопцем, котрий вночі, їдучи в поїзді, намагався відсунутись од чогось важкого, холодного, що навалювалося на нього, і тільки на світанні побачив: то був мертвий дядько, з котрим вони разом надвечір ще сідали в поїзд.

Чи мусила все це знати дитина? А таки мусила, бо то був страх — так, страх, але очищаючий, рятівний, він помагав на доноси, на підступ, на слабкість характеру, на той ще інший СТРАХ, абстрактний, незбагнений, не страх вмерти, чи бути побитою, чи кудись вивезеною — у безвість, а СТРАХ взагалі, і СТРАХ — всезагальний.

Твій старий, великий, міцний і надійний стіл. Дві масивні тумби несуть на собі важкий коричневий блят, шухляди в гумбах висуваються нелегко, з натугою, наче не хочуть відкривати нікому своїх таємниць. Давній запах, тривкий, ні на що не схожий, незрівнянний запах, властивий шухлядам тільки мого стола; сотні фотографій, які кожен із нас має добрий намір — віддавна має добрий намір — перебрати, розібрати, посортувати — й ніколи ніхто цього не зробить, і якщо все буде гаразд (нехай усе буде гаразд) — онуки наші й правнуки або ж почнуть розшифровувати

самі, де ж там і хто й коли та з ким сфотографувався, або ж недбало й байдуже викинуть усе на смітник, навіть не потрудившись подерти ті фотознімки на дрібні шматочки, аби з паперу не дивилися ні на кого людські очі. Я бачила такі старі, жовті, на грубому картоні наклеєні знімки, — біля смітника в під'їзді при вході до глибокого й неосяжного двору — театрального двору — старим непотребом там громадилися також грубо тесані фарбовані диктові стіни, умовні гаї, підлоги, вікна, дерева — задвірки театру, куди скидають усілякий непотріб. Надійність мого стола може бути такою ж зужитою й непотрібною потім, колись, для когось, хто усвідомить його вік, немодність, громіздкість і кому нічого не скажуть подряпинки, плями, цятки, обдерта політура й чарівність, неповторність, загадковість рисунку на горіховому дереві політури — ліани у джунглях, чийсь очі, ієрогліфи дитинства, між двома масивними тумбами, під дахом стола, можна було заховатися, у середній шухляді лежали речі, до яких я у дитинстві не мала доступу — та й звички не було висувати ту шухляду, бо що там цікавого? — документи, папери, старе, поламане золоте перо — від "паркерівської" ручки, казав тато, — може, тому мені завше так хотілося мати справжній "паркер", — але зате на самому столі була підставка для олівців, янтарний слоник, мармурова чорнильниця і прес-пап'є — також мармурове, з мідною ручкою. Усе це можна було чіпати і цим можна було бавитися...

Мій старий мудрий стіл, де тепер одна тумба належить мені, бо це ж і далі батьків стіл, середня шухляда — теж його, я й тепер туди не зазираю без потреби, — а у своїй тумбі я знаю усе, там у шухлядах лежить тепер і мій "спадок" — папери, старі ручки, але — ніяких листів, ніяких записників, я того не зберігаю, бо не маю охоти, щоб...

Ми сидимо при круглому столі, вино допите, приятелі регочуть з того, що мій тато стрибав у спідніх по кімнаті, а я не можу вимовити й слова. Поки ми все згадуємо ім'я того чоловіка, ВІН, виявляється, є тут, він присутній при нашій розмові, він теж сміється, але моторошно іронічним, хижим сміхом — що ж, кепкуйте собі скільки завгодно, говоріть, базікайте, я вам на те даю свій превисокий дозвіл, без мого дозволу ви б того не посміли, — бурмоче він, я чую, як він те бурмоче, — ви вірите в нове пришествя Ісуса —

невже забуваєте, що так само прийде Сатана? Хочете вивільнення од гріха, хочете спокути? Очищення спрагли? Що ж, сповідайтесь, спокутуйте, вказуйте пальцем на грішних і паліть їх на вогнищах — перед новими гріхами власними, — лякає він мене. — Я у кожному з вас, у кожному, хто стоїть над могилою, і в кожному, хто ще не народився, я сотворив вас, на кожному знак моєї чіпкої долоні, і ніхто не очиститься від того знаку навіть у десятім коліні, — він бере келих, наливає собі червоного вина, воно лється і лється, хоча я твердо знаю, що пляшка давно порожня, — а він наливає повний келих, вино переливається червоним струменем через вінця, він п'є, а трунок не зникає з його келиха; мої приятелі не бачать цього, вони сидять спинами до нього й озиратись їм нема потреби; він ставить на стіл келих, довкола келиха — червоно-кривава пляма на білому настільнику, а він знімає з над губів чорні бутафорські вуса, ховає їх до кишені разом із бутафорською люлькою — і, підстрибнувши, як чорт із казки... Як пекельник...

Дівчина з кутка знову сміється і каже:

— Ну що за люди були в давнину! Послухайте, як він пише: "В якійсь книзі оповідається, наче один народ попросив в оракула, аби той навчив його способу утримуватися од сміху під час публічних дискусій: наша глупота ще не досягла таких висот... благоразумия..." Тату, як перекласти — "благоразумие"?

— Ти ще тут? Ти не чула, що я тобі сказав? — гнівається батько на дочку, а вона знову байдужа до того.

— Чула, але як перекласти "благоразумие"?

— Що ти читаєш? — питаю я.

— "Роздуми й максими" Вовенарга. Як пише післямова, "займав місце на перехресті різних течій просвітницької думки першої половини XVIII століття". Француз... Як перекласти — "благоразумие"?

— Слухай, ти даси нам спокій?! — не втримується батько, а я прошу:

— Прочитай ще щось із того твого француза.

Вона читає майже навмання:

— "Якщо хочете висловлювати серйозні думки, відучіться спершу верзти нісенітниці".

Оратор біля дерев'яної трибуни раптом почав рости. Він возносився над трибуною і вже спирався на неї обома

могутніми руками, я бачила величезні, почервонілі з напруги пальці, якими він уп'явся у трибуну, вона виглядала тепер іграшкою у тих руках, а роззявлений червоний рот вдихав і видихав повітря, аж зненацька листя, досі безшелесно тихе, заворушилося на дереві, яке стояло неподалік. Я подумала, що він зараз піднесе трибуну й пожбурить нею кудись, хоч би й на мене, але не могла поворухнутися і далі, мов прикована, стояла, хоч таки треба було б рятуватися – довкола від того жаского дихання шуміло, могла знятися буря, могла справді полетіти на мене трибуна. Попри все те мене, однак, дуже цікавило, куди зник мікрофон, я його не бачила, мав би ж рости разом із промовцем, а ніби змалів чи зовсім зник, або ж зробився невидимим в порівнянні з таким гігантом – оратором, слів якого я і тепер не чула – просто розуміла, що то якийсь промовець, бо інакше навщо тоді трибуна? Мікрофон справді зник – отож і не зоставалося нічого іншого, як продовжувати стояти й сміятись – лишень на це я була здатна. Відірвавши від трибуни одну величезну, як молот, долоню, оратор погрожував кулаком – хіба що мені, бо більше було нікому. Ну, може ще небу, воно наразі ще не завалилося на нас.

Я нікому не кажу, що той чоловік був тут, пив вино, зняв бутафорські вуса, сховав бутафорську люльку – був тут і вистрибом зник; але мене чомусь не полишає думка про нього, тим паче, що ми й далі всеє згадуємо ім'я його – невже ми так звикли до його імені? Чи то ми як діти – позбулися біди, але ж для певності мусимо розказувати, яким недобрим був той СТРАХ чи ПО – СТРАХ...

Смерть його визволила нас від нього, а якби він жив ще літ десять, двадцять? Кавказький довгожитель – з яким захопленням ми розказуємо про таких! А що, коли б і він – довгожитель? Але ж таки – довгожитель, ми ж своїми спогадами продовжуємо йому життя. Чи то самі не годні без нього існувати – бодай хоч спогади...

Коли німці прийшли до нашого містечка, – каже один із моїх приятелів, – коли німці прийшли до нашого містечка, то повеліли євреям стягати пам'ятник Сталіну з п'єдесталу. Його ж потім годі було й вибухівкою з місця зрушити, і танками ради не давали, а то – люди... Обв'язали грубезними мотузками впоперек, упрягли людей, і вони тягнули, аж

кривава піна з рота бухала... І все надарма — не могли з місця його зрушити, то їх канчуками били...

Я думаю: били канчуками, аж шкіра лускала й кривавилося тіло, а вони все тягнули, тягнули, — і кого проклинали? Німців, а чи того, незрушного, страшного й незрушного? А може, не кляли його, а благали прощення за святотатство, і хотілось, певно, їм вижити, а водночас могли прагнути собі смерті, бо боялися покари за таке святотатство, а він же умів карати. Адже міг би й зараз, упавши, укрити їх тягарем кам'яної брили. І вони упиралися у слизький від власної ж крові брук і тягнули, тягнули його, не знаючи, чого благодати в Бога — життя собі чи погибелі...

Камінний господар. Незнищений. Вічний.

Адже тримав келих у бридкій руці, підійшов тихо, як сам страх ходить, і чомусь стояв так, аби лиш я його бачила, чомусь поза спинами моїх приятелів — стояв і пив, і втирав бутафорські вуса, а потім відклеїв їх.

Тоді моторошна думка зринає у мені: а що, коли він і в мене за спиною стоїть? І мої приятелі його бачать, але мовчать так само, як я? Думають — мара, приверзлося, чи що вони там думають, я не знаю — треба озирнутися, звичайно, треба озирнутися, але я не можу, я не годна озирнутись, — та як же солодко було б довідатись, що і з іншими діється те ж саме, що вони теж не можуть озирнутися.

Друга одміна сну була з мого власного досвіду.

У вагон простягалися тонкі, смагляві ручки, а з вікон їм кидали шматки хліба, навіть недоїдки, обгризені курячі кістки — були такі, що й це робили, а діти хапали ті обгризені кістки і смоктали з жадібною насолодою. У Бессарабії голод, — казали в поїзді, я чула це.

Пила саме в цей момент, коли поїзд спинився і діти обліпили його — пила апельсиновий сік просто з бляшанки, тоді присилали таке з Америки, зглянувшись на наші всенародні злидні, — я не пригадую, чи віддала решту соку в чиїсь простягнені руки. Сік, може, не віддала, але напевно пригадую, що віддано було хліб, м'ясо, фрукти.

Бачу тепер не раз: кудись їду, а не знаю, куди, забула, куди; добиваюсь, домагаюсь, аби мені нагадали, куди ж це я маю їхати, але ніхто не знає, або просто їм усім не до мене — звідусіль тягнуться тонкі, худі ручки, і треба від них відбитися, порятуватися від них; я ж мучуся, жахливо мучуся,

думаю, ніби я якась стара, недолуга жінка, не відаю насправді, хто я така, і де я, й куди скерувалась, за чим, навіщо?

І тоді напливає у третій своїй одміні сон-реальність, з моторошними, жаскими кольорами. На абсолютно чорному снігу (я напевно знаю, що це сніг, а не рілля, приміром), – сидить дівчинка, запнута в білу хустину, таких очей не бачив і не малював ще ніхто на світі, таких очей, які має та дитина, не може бути взагалі, але я їх бачу: я напевно знаю, за чим і нащо потрапила в це місце. Річ у тому, що в театрі ставили "Кайдашеву сім'ю", і до цього села їздили збирати всілякий старий інвентар – режисер не хотів, аби на сцені була бутафорія, хотів справжніх веретен, кухлів, кожухів, кужелів, справжніх ікон – і все це тут знайшли, старі жінки віддали все, не дбаючи за платню, просили тільки одного: аби записали всі пісні, які вони знають, бо пісні можуть зітліти, як старі кожухи, або ж і вмерти разом із тим, хто їх співає. Магнітофона тоді ні в кого не було, отож пообіцяли приїхати пізніше, коли трохи звільняться, та ще й запросили жінок на виставу, щоб побачили, як виглядають їхні веретена на сцені.

Але хіба хто пам'ятає про такі обіцянки? От і слали старі жінки листи, благаючи, аби ми згадали про них.

Усе було реальним, сон починався аж тоді, коли я врешті вибиралась у дорогу до того села, тільки ж села, як і повинно бути в кошмарах, чомусь не знайшла, я бачила тільки дитину на чорному снігу, дитину з лялькою і в білій хустині, я питала дитину, де село й люди, а вона тільки кивала головою й усміхалась, я помітила, що ясна в неї голі, як у немовляти, дитина була беззуба; я присіла біля неї, чорний сніг був неймовірно холодний, небо ж було червоне, без сонця, але дуже червоне. Дівчинка колисала ляльку, видаючи тільки якісь дивні, незрозумілі звуки, похитуючи головою весь час тільки заперчливо.

Я поклала на сніг магнітофон, дівчинка знову всміхнулась, торкнулась пальчиком клавішів, стрічка зрушила з місця, а дівчинка судомно водила язиком у відкритому роті й намагалася щось вимовити, але магнітофон, мабуть, записував тільки ті судомні зітхання і якийсь такий звук – між "ма" та "а".

– Господи, та що ж це таке? – скрикнула я. – Збожеволіти можна! Ти що, сама-одна тут? – шарпнула я дівчинку за плече, від того мого різкого руху, від того несподіваного й непотрібного руху хустка зсунулася з голови

в дівчинки — вона була геть чисто лиса, зовсім лиса, як не знаю хто...

Мій старий стіл, котрий колись може бути викинутий, спалений, зданий у комісійний магазин за червінця (а ще його можуть відвезти на дачу або викинути в двір, або таки спалити) — він усього лишень зужита декорація, що була потрібна як художнє оформлення до вистави, котра називалася моїм життям, моїм існуванням.

А на білому обрусі не зникали сліди від келиха з вином — червоні кружальця не зникали, хоч я напевно знала, що ніхто з нас вина не розливав, обрус мав бути чистий, білий.

— Замість весь час говорити про нього, ви б краще зайнялися спиритизмом і викликали його дух...

— Марш спати! — крикнув батько малій.

— ...і спитали б його самого, що він думає з приводу вашої нинішньої небувалої відваги, — докінчила фразу дівчинка і спробувала вибратися з дитячого крісельця-гойдалки, це було важко зробити, дівчинка давно вже виросла з того крісельця, хоча й була дуже худенька.

Захарашена найрізноманітнішим товаром, вузька й темна крамниця десь на самому замісті переповнена старими жінками й дідами, котрі порпалися у тому товарі, бо могли купити його: крам продавали за зниженими цінами, і продавець пильно стежила, аби хто не запхав собі до кишені якого дріб'язку, чи то забувши заплатити, чи то не маючи чим. Тут можна було надибати старі, облізли мітли і гігантський плюшовий купальник, в який могла б убратися дружина Гаргантюа; а ще також у дерев'яний ящик було наскидано найрізноманітнішого взуття усяких фасонів і калібрів — від чогось такого на височенних каблуках до полотняних незграбних "балеток" і кирзових шкарбунів; були там скляні коралі, пластмасові ляльки без рук, глиняні коти з видряпаними очима, якісь потворні лампи і картина "Степ"...

— То не продається, не руш, — сказала продавець до дівчинки, котра торкнулася якоїсь дивної скульптури — чи то погруддя, чи то карлик з гігантською головою. — То не для тебе, чуєш, що я сказала?

Дівчинка відступила на крок, але крадькома таки торкнулася чорного волосяного покрыву на тій моторошній голові.

Продавщиця тим часом пасла очима бабуленцію, котра вже з добру годину порпалася у ящику із взуттям, — що ви там так довго сидите? — буркнула вона до старої, аж та здригнулася, ніби збуджена з якогось гарного сну, — ще-сте не вибрали нічого?

— Та я би вже вибрала, пані, — сумно й зняковіло показала голі ясна бабуленція, — лиш не можу правого черевика знайти... — Вона крутила перед очима якийсь нечупарний черевик, який, видно, чимось підійшов їй, — може би ви мені допомогли...

— Не поможу, — сказала продавець, похмуро одвернувшись, — правих нема. Самі ліві.

— Як же то? Як — самі ліві?

— А так. Якби були й праві, то би продавали в іншій крамниці, — неохоче пояснила продавець. — Не руште того, — сказала вона мені, — не продається.

Я стояла й не могла відвести погляду від тої чорної, моторошної голови; вона щось мені нагадувала, я достеменно знала, що я уже бачила десь щось подібне, тільки якоїсь деталі бракувало, чогось тому обличчю бракувало.

— І що ви там далі шукаєте? Я ж вам сказала — самі ліві! — гаркнула продавець на бабуленцію, а та зачудовано дивилася на черевик:

— Та вже-м чула, тільки ще хочу знати, до якої крамниці завезли праві? Хіба може аж на тамтой світ? — засміялася бабуленція сама до себе.

— Як хочете, то йдіть і там пошукайте, — і собі зареготала продавець. — Не руште! Не продається! — знову сказала мені, одразу погасивши усмішку.

Мені здалося, що я втрачаю глузд: голова наче ворухнулась, блимнула очима, злісно й хижо поглянула на мене, я тепер знала, чого тій голові бракує: чорні бутафорські вуса були десь в іншому місці, десь він їх загубив чи то зголив? Тьху, до дідька!

— Я то для себе вигодовую, — сказала продавець, — я то собі знайшла і для себе вигодовую, воно вже с... ну, що то вас обходить... хочу мати свого дідька, та й вже! Сказала раз, що не продається — і по всьому!

— Господи, — перехрестилась бабуся, — яке страшне! І хто би то хотів купувати, — сказала вона. — Ліпше у двох лівих ходити, як тото в хату взяти...

Голова обернулась якось так чудно, ніби шия у неї заболіла, ніби їй тиснув комірець, чи що; без вусів то було таке саме моторошне, як і з вусами. Не було різниці.

Переді мною, на всій площині велетенського зеленого поля, діялася ще одна метаморфоза: поле засіявалося людьми. Як зерном. Ставало того все більше й більше, чорні, чернечорні зерна; я не розрізняла облич — може, їх навіть не було; люди-зерна все множилися і множилися на зелені, аж її не стало видно. Напевно, ті люди-зерна чули, що говорив до них оратор зі своєї безглуздо малої трибуни, бо стояли мовчки й наче ж таки слухали, лиш я одна не чула нічого й не могла відрізнити важкого подиху натовпу від важкого дихання оратора. Тепер він був теж увесь у чорному, у чомусь такому, як суддівська мантія чи убрання ченця.

Обірваний шнур мікрофона я побачила нарешті, він звивався змією біля самих моїх ніг; я хотіла відступитись, але це годі вже було зробити: люду-зерна прибувало й прибувало, мене стискали зусібіч, мовчки напірали вони одні на одних; лиш на одну мить переді мною ніби майнуло личко лисої дівчинки, на голові в неї тепер сяяв білий, дуже білий віночок, і це було дивно — на такій лисій голові був віночок; видіння тривало коротеньку мить, натовп людей-зерен сколихнувся, зітхнув, застогнав — і чорна ріка його поглинула мене, зімкнулася над моєю головою.

ДРОГОБИЦЬКИЙ ЗВІЗДАР

...І сказав учитель: "Ви всі зоставайтеся, а той один нехай собі вийде". І коли він вийшов, то показав учитель решті молоді дівчину і звелів потому змалювати її образ словами, а той, котрий виходив, слухав, а попри нього йшли молоді дівчата, а він не впізнав — про яку ж мовилося, хоча кожен, оповідаючи, дбав про істину і говорив тільки те, що бачив...

Року 1468 тяжкий мор упав на Польщу. Ширился він у прилеглих до Польщі й Червоної Русі провінціях. Вільно навіть од тої зарази, принесеної ризькими вояками з амуніцією, не порятувалося. Двадцять тисяч городян гданських поклав мор у землю, а понад усім тим панував голод великий, і миші домонтарили, як у власних темних норах.

Року 1468, взимку, Юрій Котермак, син міщанський з Дрогобича, був записаний на студії до Ягеллонського університету в Кракові.

Року 1967 молоденькі краків'янки ходили вулицями міста, навселюд показуючи ледь прикриті короткими сукнями стегна в рожевих мережаних панчохах. До Вавельського замка шнуркувалася довжелезна черга охочих оглянути рештки його див і купити при вході значок із зображенням змія, переможеного молодцем Краком.

Року 1967, влітку, я сидів у відкритій, притуленій до червонястої стіни будинку кав'ярні й смакував духмяний напій, запарений білими руками гарної краків'янки.

Події ці, віддалені одні від одних п'ятьма століттями часу, мають зовсім різну історичну вартість, виглядають абсолютно несумісними — і, одначе, лежать в одній площині.

Року 1967 я шукав ледь примітних слідів, залишених на білому світі Юрієм Котермаком, сином міщанським з Дрогобича, ученим ескулапом і звіздарем.

Сліди були нетривкі, неначе Юрій Котермак ступав лише пісками. Я не тримав у руках навіть черепа, щоб зітхнути над ним, як Гамлет: "О, бідний Йорик!" Я знав про Котермака не більше, ніж він міг би знати про мене.

І все-таки ми впізнали один одного. Відразу. Він підійшов до мого столика, привітався й сів, і поскаржився на спеку і на двох бурсаків, що не сплатили йому одного флорена за науку, і звелів білорукій краків'янці подати філіжанку доброї турецької кави.

Котермак був таким, яким я хотів бачити його. Убраний він був у темне, як чернець, а волосся мав ясне, аж біле, і немов задимлений погляд, що вичитував людську долю в глибинах неба. Розмова йшла з віддалі століть, а думки лежали в одній площині.

— Мені потрібен запал в описі подій, щоб викликати страх, хвилювання, жаль чи обурення. Без того не можна передати в гідний спосіб звичаїв держав і народів ані почуттів і захоплень, властивих натурі кожного. Зміцнює-бо сили автора важливість описуваних подій, а розум того, хто пише, ніби насичується незвичністю і вагою вчинків.

— Я впізнаю мову єпископа Вроцлавського, Петра з Бніна, — сказав Котермак.

— То мої власні думки, — заперечив я. — Ніколи не чув про Петра з Бніна.

Кажу вам — дивився він мені прямо в очі; подовгастими сухими галузками пальців тримав час, гарна краків'янка подавала каву в крихтній філіжанці.

Час не мав найменшого сенсу: Коперник обертав земну кулю на своїй долоні й твердив, що Сонце — то вогнище усього сущого. Філіп Буонакорсі, званй ще Каллімахом і Досвідченим, хитромудрий Одиссей Середньовіччя, геніальний хамелеон у політиці, великий історик і поет, перейшовши через краї і народи, осів, нарешті, на польській землі.

Магістр Котермак злегка торкався вузькими чутливими губами країв порцелянової чашки і говорив так, мовби засвідчував свою присутність при кожній із тих подій і нічому не дивувався — ані синяві неба, що не злиняло за п'ять століть, ані півголим стегнам і штучно подовженим — як у єгипетських красунь — очам краків'янок, ані червоним, бежевим і синім "кадилакам", "мерседесам" і наймодернішим "альфа-ромео", ані відверто звабливим кемпінгам, ані прозоро-бетонованій споруді нової університетської бібліотеки, — здавалось, він усе те передбачав або виворожив сам із дивних законів небесних світил.

Ян Кеплер із Праги, астроном королівський при дворі Рудольфа, встановив, що орбіта планет є еліпсоподібна, а Сонце перебуває в центрі еліпса. "Книга моя написана, — сказав Ян Кеплер, — і байдуже мені, чи прочитають її сучасники, а чи нащадки. Може, чекатиме вона сто літ на свого читача, як Бог чекав шість тисяч років на дослідника Всесвіту".

Котермак не залишив по собі ані такої книги, ані таких слів. Та саме буденністю він імпонував мені.

Кажу вам – сидів переді мною, убраний в чорне, звичайне; Коперник не сидів би, може; Коперник – то вже не людина, то знак свого покоління; а син міщанський, Юрій з Дрогобича, сидів і пив каву, я ж не здивувався, коли почув, що двоє бурсаків не сплатили флорена за науку, а флорен вельми потрібен, а стелилася нам обом перед очима дорога до Кракова від Дрогобича, а Дрогобич тонув помежи горами, дерев'яний, заболочений, поза валом міським, у голубому пліні голосів і повітря.

Що лишилося з тих голосів? Юрій Дрогобич. Юрій Дрогобич з Русі. Бакалавр, магістр, професор і ректор Болонського університету, професор Краківського університету, автор книг учених, медик його королівської величності Казимира Ягеллончика, учитель бурсаків. І несплачений флорен мені найважливіший: що за ним – бідність, чи скнарість, чи педантизм? Я шукав слідів людини з-перед п'яти століть. Геній звільнений від шкаралупи буденності, недосяжний і захищений від посягань на його індивідуальність. Не диво в тім, що він приходить до нас – чистий, як Франціск Асізький, порятований нами самими од здогадок, вигадок, колування в його буднях. А коли раптом приходить із-перед п'яти сотень літ звичайна людина, то хіба не втратиш голову од радості, що та людина знайшлася, зосталася, розгорнулася книгою.

Такого Котермака, буденного й звичайного, шукаю. Потерпаю, що не знайду. І знову шукаю.

У пляшку, кинуту на хвилі, поклали записку. Хто-зна коли. Потерлася, зблякла, літеру до літери не стулиш. І кожен має право ту вписати, котрої бракує, і аби був сенс, а кожен таки матиме рацію – і ніхто не матиме.

Мучено мені з тим Котермаком. Від самого початку. Мовби хто кликав – знайди, відшукай. І знайшов: сидить переді мною, отак собі знічев'я снує розмову, а тоді, коли він вийшов із Дрогобича на шлях і пішов (озирався чи не озирався? Мав за плечима бесаги чи не мав? Вчувались йому співи в дрогобицькій церкві чи забув прислухатись?) – тоді, коли він так вийшов, то бачив, мабуть, ту ж дорогу перед собою, що й тепер лежить, утоптана століттями. Йшов мудрості шукати. Чи слави? Дівчата йому могли о тій порі снитись, білі та голі, як берези наярі – так досі сняться

дівчата зовсім молодим хлопцям — і ще потім будуть снитись, і ще через п'ять сотень літ.

Вписую літери, які хочу, до тих, що zostалися на аркуші життя Георгія з Русі.

... День доходив свого кінця, забираючи в небуття безліч подій, розмов, діянь, сміху і надій. Спливав безповоротно, як води Вісли. А Вісла текла байдуже, як час. Гострі лева золотих хрестів на Маріацькому костелі розтинали полотно неба, а руки також творили хрест на вид костельних веж і на гомін дзвонів. А за тим гомоном уже наступала тиша — відмирили торжища, замикалися голосні майстерні ковалів, бляхарів, мечників, розпарені й розімлілі виходили з гарячих лазень краківські міщани, спотикались несміливо на викладених дерев'яними балками бруківках коні заїжджого кметя, убраного до міста в сукняний кафтан, шитий мандрівним "партачем", та в машені товщем шкірянці. Кметь той дорідний та дужий, витривалий на голод і холод, лиш у місті позирав ніби непевно, він спраглий нового, цікавий усього, а все тут для нього недоступне й високе, мов костельні вежі чи замок за мурами. А вдома кметь, упокори та нужди знести не годний, ставить у примітному місці у фільварку знак перестороги — два перехрещені між собою мечі, і спалахує потому фільварок червоно, і видно аж на Краківське передмістя, а може й далі.

В ринку замикалися сукенниці з крамом; босоногі ткачі рахували свій денний зарібок, а до убогих, забарложених притулків сповзались жебраки й каліки, заїдаючи біду замішаним на лободі та жолудях хлібом. Хитрий шмуkler-пройдисвіт рахував, що має достарчити можновладному панові три вінці з перлами та золотом, оздоблені пишно нашійники, а ще капелюх із журавлиними перами.

Місто, як великий звір, ховалося на ніч у барліг.

Висипали небом зорі, очищені од скверни, синьо-білі. В саду при мурованій двоповерховій кам'яниці ученого мужа Яна Міриці велась поважна бесіда.

Ян Міриця приймав у себе гостей. Був Якуб із Боксиць, високий, схожий на величезного кондора із своєю маленькою головою й довгим гострим носом, убраний скоріш як лицар, а не учений муж. І був Миколай Мергус із Ніси, поважний, тихий, з пальцями, як короткі зубці грабель, з голосом глухим і повільною мовою. Обидва були обізнані з книжними премудрощами, мали віру в Бога, в астрологію і в королівську владу.

І був Каллімах. Той вірив найбільше в людський розум та власну неперевершеність і визнавав за собою право міняти службу в королів, наче коханок, — неспокійний Каллімах, аж до дна душі збурений, із густою снаддю обличчя і хитрим профілем — потому нащадки матимуть змогу оглядати його подобу на плиті надгробній у краківському костелі домініканів. Плисту виконає близько 1500 року за малюнком знаменитого Віта Ствоша один нюрнберзький майстер, але це потому, а зараз Каллімах неспокійний, рухливий, не тішать власні милозвучні й глибокодумні вірші, не вабить дорогий рідкісний напій — солодке італійське вино, за вельми високу ціну добуте для столу Яном Мірицею (нагадує батьківщину й молодість Каллімахові), — нині він байдужий до вина.

Я не знаю напевно, що робив того вечора Юрій Котермак, не буду вас переконувати, що тільки так могло бути: що увійшов, і привітався, і пив солодке вино з Італії, бо могло того не трапитись, бо міг він того вечора: складати молитви Господеві; згадувати, як просив ласки у знаменитих вельмож у Римі, аби дали йому рекомендацію до когось багатого, щедрого, зацікавленого астрологією. З астрології добував собі хліб, а закони світил небесних і рух їхній здавались Котермакові тісно, мов кільця в ретязі, в'язаними з людською долею, — бо хіба ж від того, як світить сонце і спадає дощ, не залежить людська доля? То чи не може бути істиною й те, що залежить вона від зірок? А людина слабка, й немічна, і знесилена сумнівами, й добре б їй подарувати віру і ту віру скріпити: так сказали зорі...

Міг він того вечора так само добре їхати битим шляхом від Кракова аж до Львова, а тим шляхом возили сіль із Польщі, а тим шляхом ішли татари на Польщу, а тим шляхом король вирушав із Кракова, коли панували там голод і мор, а тим шляхом кметі ходили й ховали за пазуху ножі, бо кметям зброю не вільно було носити.

Сказав колись давно Ян із Людзиська, вітаючи славного короля Казимира Ягеллончика: найвища хвала належить вітчизні поляків. Нехай є інші, пречудові — лиш та єдина для мене подиву гідна.

Польща рівнинна, неширока, як лоно жіноче; Вісла плеще в берег, в'яже все до купи в Польщі; пахне польська рівнина медово. Ти називаєш себе Юрій Котермак з Русі, й та Русь тобі пахне солодше — чи не маєш навіть згадки в душі своїй про неї? Присвяту писав на книжці всемогутньому

папі римському, молився до католицького Бога. Був ти русин чи хто ти був, Котермаку?

Міг що завгодно того вечора робити Котермак, та мені треба, щоб він зайшов у сад при кам'яниці.

– Нехай похвалений буде.

– Навіки.

– Вітаємо астролога в нашому домі.

Краківська астрологічна школа може похвалитися славою світовою. Астролог був рівним астрономові, не лежала межі тими науками (а обидві за науку мались) границя. В Угорській хроніці пишеться: "Краковія астрологіс реперта ест..." А Котермак – не останній з-поміж них.

Два бурсаки не сплатили флорена за науку; ходив із лікарською поміччю у передмістя до убогого міщанина; зорі говорять, що прийде смерть Каллімахова по його, Котермаковій, смерті, і буде ім'я Каллімахове славне довго, тільки ніхто не знатиме причини його вчинків і діянь, і важко буде сказати, чи був Каллімах вірний правді історичній, а чи власному прагненню слави і почетей, дарованих по черзі то однією державою, то іншою – залежно від того, якій служив. І сказав усе те Котермак, і бачив себе самого на смертному ложі в убогій хаті. Ділили між собою кілька флоренів бурсаки? Кажуть, що заповів свій дім, забудований на університетському ґрунті між угорською бурсою і домом Клетнара, – заповів той будиночок пішакам із бесагами від Дрогобича, аби там жили, поки всілякі науки пізнаватимуть.

Каллімахове серце – в тривозі: все прах, усе безцінь, марне, ніщо не має сенсу, бо всьому настає кінець так чи інак.

А де земля, що прийме той кінець? Вигнаний з батьківщини, вірним їй не був Каллімах: напівонімечена Польща стала йому притулком – а чи називає її своєю вітчизною? Польща вивищила його і оздобила всіма почестями, доступними людині за життя, а він не раз ставав у пригоді їй, тільки ж солодке італійське вино пахне домом і материними грудьми.

Каллімах відганяв тривогу – міркував уголос про найновішу історію Венеції, писану ученим Абелліком.

– Є там велика прогалина, – говорить Каллімах. – Мови немає в книзі про намір Венеції збороти турків.

– То важливий і славний для Венеції чин, доказ мудрості у політиці: Венеція бажала зневолити Туреччину, грекам подати поміч, а зробити це мала намір з допомогою персів

і татар... Одначе в книзі нема про те мови, – стверджує і Юрій з Дрогобича.

Якуб із Боксиць знає ціну солодкому італійському вину та смаковитим стравам. Турботи про долю Греції та венеціанську історію не псують йому застольного гумору, а поза тим дає добру раду:

– Каллімах, як великий знавець тих справ і неперевршений політик, мусить сам об усім написати, щоб не ухибити Венеції в славі її.

– Турки – лихо всього християнського світу, та коли біда трапляється далеко від очей наших, лемент покривджених слабко лунає у вухах... Високий злет мав би штовхнути світ на негайну боротьбу, та скарги втихли – і нема злету, – говорить Каллімах.

– І тобі, Каллімаху, найбільше годиться писати про те, – підтримує Якуба Миколай.

– Просив би я вас, Якубе і Миколаю, прислужитись правді, а зарівно й славі мого імені. Бо ж, пишучи історію Венеції, я буду змушений сам не раз згадувати власне ім'я, а не зможу говорити про себе так відверто, як вимагає того історична правда.

– Проблема вельми важлива і вимагає виняткового таланту та дару мови, – каже Котермак.

– Я не маю відваги братися за таку справу, – відмовляється Якуб із Боксиць.

Ян Міриця твердить:

– Лише серед шляхетно народжених з'являються уми справді великі, здатні зрозуміти долю республіки чи монархії, розпізнати, що провадить до могутності, оточує блиском та підтримує в занепаді. А ти, Каллімаху, краще від нас усіх можеш досягнути це.

Забуває господар, що при столі сидить син міщанський. Батько його – Михайло Донат – убогий був, не шляхетського роду, не дав синові шляхетного імені, а лише бесаги на дорогу до Кракова. Медик при дворі короля – і простих смертних лікував, і бачив долю королів і кметів у шляхах зірок – чи не він найкраще міг знати, як однаково безсилі й ті й другі перед долею, як однаково залежать від її примх і як однаково звучать їхні скарги?

Усміхається із самовпевненості Яна Котермак:

– Серед добра, яке батьки залишають дітям своїм, немає нічого вищого понад хвалу й чесність імені, однак насправді ніщо не є важчим од того тягарем... Гроші й інше усе можна часом утратити, не стягаючи на себе вини, а після їх втрати

не завжди настає ганьба. Честь натомість не можна посідати без найвищої гідності ані теж утратити її без ганьби.

Бігло над Котермаком небо ("Хоч і далекі від наших очей простори його, та не надто віддалені від людського розуму", – казав Котермак). Бігло над ним небо зі своїми загадками, і він запропонував свою.

Не мав блиску. За Каллімаховою славою, за сьайвом Коперника, за всепихою королів – не видно його було. Сліди Котермакові – мовби пісками ступав.

А загадку таки загадав.

Гинули покоління, вмирали століття, полишаючи після себе десятки імен, як сліди чи то геніальних мудреців, чи то геніальних пройдисвітів.

Не був Котермак ні тим, ні іншим. А таки zostався.

Виворожив собі. У зірок долі випросив.

Звіздарем був. Подарували. Напівбезсмертя?

Петер Бреннер (так собі його назовемо) був високий, лисуватий і елегантний. Як і належить німцеві, любив пиво, сімейне вогнище, а зраджував дружину рідко, але неодмінно з добропорядною голубокою німкенею.

Коли б ішлося про Петера Бреннера, то можна було б домислювати не одно: (уявімо), як вечорами, взимку, грів ноги у смугастих шкарпетках при каміні, читав газету й жував грубезні бутерброди, наготовлені дбайливою дружиною; зітхав сентиментально – бо саме так належить зітхати німцеві, – дивлячись на зорі і згадуючи приємні рядки з Гайне.

Але не йдеться про Бреннера.

Шліман відкрив Трою. Колумб – Америку.

Бреннер – Котермака.

Бреннер був антикваром. То було його захоплення і його хліб. Він не бачив нічого поганого в тім, щоб заробляти гроші на власному захопленні. Часом навіть дуже добре випадало. Часом – не виплачувалося. Однак Бреннер не відчував браку в грошах. У тому малася певна рація – заробляти гроші на власному захопленні.

Як то трапилось? Хтось загортав якусь дрібничку в крамниці у сторінку з ученої книги, надрукованої тому кілька століть, а Бреннер похопився, помітив і забрав рештки стародруку за безцінь, бо для крамничкаря більше важив шматок ковбаси, аніж такий фоліант.

Чи хтось помирав – і zostавив по собі скриню з невідомо

як втиснутою межи старі лахи отою книгою в шкіряній оправі? Якось уже було.

Бреннерові потрапило до рук: видано у Римі, писано латиною з назвою "Юдіціум прогностікон...", автором книги значився Георгій Дрогобич із Русі, магістр, учений муж, зіздар.

Горіло світло у Бреннеровій кімнаті, кімната не була закутком чорнокнижника й мага, часи чорнокнижників минули, а все-таки жило в ній щось від незвичайного — запах старих книг, специфічний, характерний, його ні з чим не порівняєш, той запах, тільки таку назву він і має — старі книги. Кохався Бреннер у старовинних свічниках, це він залишав для себе, це майже не йшло на продаж; мідні, причорнілі і бронзові, важкі, як надгробні плити; милі Психеї з тоненькими фігурками й хижі химери; коли Бреннерові раптом ставало самотньо, — а таке трапляється з кожним, хоч би він і здогадався продавати власне захоплення, — Бреннер палив свічки у всіх своїх свічниках, і горіли вони хитким, дрібним полум'ям, і аж тоді незвично виглядала Бреннерова кімната, бо поза тими свічниками ще плавали на стінах, оббитих темними шпалерами, тіні від черепа, обернутого на попільничку (зостався по Бреннеровому батькові — лікарю), і від маленької фігурки східного божка з пласким обличчям: Бреннер тоді мав щось від мага.

Котермакова книга, видана в Римі чотири століття тому, чорна і з жовтими, як шкіра забальзамованого фараона, сторінками, пасувала до тих свічників.

Читав Бреннер. Було там передбачено час місячного затемнення і вперше, — а те, що зроблено вперше, має-таки ціну, — йшлося про Львів, Дрогобич (дороги Котермакові слалися, дороги, шляхи світил і шляхи людей). Бреннер гадав собі — то таки рідкісна книга, особливо для північних народів (через руки його перейшло чимало такого і міг би розпізнати фальшиве, як ювелір вчуває домішку в золоті).

Чотири століття ходила світами, бо так собі виворожив Котермак, аби була, аби ходила — світами ходила, чотири століття, ніким не відкрита.

І потрапила Бреннерові до рук.

Все має свою ціну. Котермакова праця також її мала — чотиреста вісімдесят німецьким марок та місце в каталозі цінних і рідкісних книг.

Було це десь у році 1898.

Добрий німець Петер Бреннер відкрив Котермака. Сина міщанського з Дрогобича. І був би дуже радий, коли б хто купив Котермакову книжку за визначену ним ціну в німецьких марках.

Бо таки, мабуть, хтось купив, і знову мандрувала книга світами, й літами, й людьми.

І повернувся Георгій Котермак, син Михайла Доната, до свого Дрогобича.

Дрогобич — у долині, як між двома долонями.

Стояли золоті стовпи на небі (заходило сонце), ліси, безжально обідрані з одягу, мов окрадені опришком подорожні, пробували прикрити свою наготу густими туманами.

Стрибала дорога зайцем, наче сліди замітала. Утоптана століттями дорога. За хмарами вгадувались гори. У винничці, коричневій як шоколад, співали.

Білий-білий. Вуса й борода. Сливи очей, подовжених і з непорушним поглядом. Брови до скронь, зморшка гостро розтинає перенісся. Чорний одяг і білий комірець під білою бородою. Котермак повернувся додому. Повертався так.

Петро Січкач займав однаково мало місця і в житті, і за столом. Тихий, однорукий і маленький, наче зайва кома у фразі, жив собі в обідраному будиночку на околиці Дрогобича, при ньому була його старша, така сама тиха, незаміжня сестра, він приносив додому під пахвою буханку хліба з міста, а сестра готувала для нього прості страви, оповідала довгі й незлобливі плітки про сусідів, а вечорами вишивала невибагливі, як її життя, візерунки на білому полотні, а потім знову випорювала нитки — і так виглядало, ніби віднайти намагається неможливе.

А Петро Січкач лежав на старому тапчані, прикривши обличчя газетою, і мріяв про життя, якого він ніколи не проживе. Траплялися там подвиги й гарні жінки — неодмінно в червоних кімоно, а сам Петро Січкач був струнким і знаменитим тенором із пишною чуприною і звабливими вусиками.

Вранці Петро Січкач, махнувши рукою на переповнений автобус (куди вже йому штовхатися ліктями, навіть тут не міг би цього зробити) топтав то сніг, то болото — залежно від пори року — з околиці до центру, де працював у міському музеї.

І раптом — як у дитячій казці — випав день, коли йому пощастило. Ні, не став тенором і не зійшло кохання

вогненної жінки в червоному кімоно, навіть вусики не проросли над його устами.

Вишукував для музею розписані глечики, інкрустовані тарелі: помежи сірим заפורошеним мотлохом, межі непотребом хотів натрапити на скарб.

Несподівано напiткав непорушний погляд подовжених очей.

Портрет темний, білою плямою лиш борода й комiрець. Сiчкареві тремтіли пальці на бiдній руці його, торкався полотна, напису – Георгій Дрогобич із Русі, коли був писаний портрет, чи то оригінал, а хто автор портрета – а чи справді Дрогобич із Русі виглядав подібним до цього образу?

Знав про Котермака. Чув. А то портрет.

Молитися був ладен – як до ікони чудотворної.

Білому світові цілому хотів би показувати портрета, писаного невідомим автором, а знайденого ним, а відкритого ним, тепер невеличке містечко Дрогобич ширилося далеко в часі і в просторі – аж за п'ять сотень літ, аж до Кракова та Болонї, а власний дiм на околиці з маленьким городцем, і нудними стiнами, і нудними плiтками, і прiсними стравами, і кволо-тихими вечорами, коли особливо відчутно, як безнадійно стiкає в провалля час, – усе стало iншим, бо ану ж стояв дiм його на місці Котермакової хати?

– А що могло означати прiзвище? К о т е р м а к . Прiзвисько, характер, прикмета, професія? Загадка.

Не приходили жінки в червоних кімоно. Не мав на них часу: писав і писав листи і чекав відповідей, а поки з Кракова та з Болонї Котермаковими дорогами йшли до Дрогобича коротенькі, скупі, безнадійно скупі iнформації, вигадував уже не своє – Котермакове життя.

З Болонї писали iталійською мовою, і мало не плакав, як дитина, котрiй подарували калейдоскоп, а не сказали, що з ним робити, шукав перекладача, невміло й кашляючи випив із ним у коричневій, як шоколад, винничці, перекладач з грiхом навпiл, із iронією наскрiзь (де ж таки, дурницями доросла людина займається) переклав: у Болонському університеті Юрiй з Русі читав студентам почесні лекції з медицини та ранкові лекції з астрономії. І значиться він у тогочасних документах видатним ученим фiлософських і медичних наук, і астрономом, і достойним ректором університету, а більше нічого з Болонї про нього не написали й не знали.

Однак Юрій Дрогобич повернувся додому.

Світ повірив у нього. Ніби Котермак ріс тепер та більшав, а кожен додавав до нього своє і тим загадку заплутував, і загадка росла разом із Котермаком.

Хтось твердив категорично, що слава його не менша Каллімахової, а хтось знайшов свідчення, ніби великий Коперник був Котермаковим учнем, а інший запевняв: знаменита праця в галузі медицини, автор якої досі був невідомий, належить Дрогобичу.

І виглядало так, мовби нікому не спадало на думку зняти з Котермакового портрета верхній шар фарби, аби пересвідчитись — є там ще щось? Ніхто того не робив, а ніби навпаки чинили: клали зверху нові мазки, — і годі дійти істини, і знайти Котермака.

Істиною було все — і ніщо не мало підстав. Засуджувати безпідставно до смерті й до слави однаково неможливо.

Все було про Котермака правдою і все — брідня.

Кажу вам: коли все правда, то чому неправда те, що сидів він поряд зі мною, пив каву з порцелянної філіжанки й оповідав, про що мав охоту, і згадував, що згадувалось. Болонья, приміром.

Прозора, як повітря, музика лютні й плаваючі над інструментом чорні, замріяні, як у мадонни Франческо Франчо, очі італійки, й розкішний фасад церкви тіла Христового, і неперевершені палаці Болоньї — стрічасті арки палаццо Ізолані, і тесаний, ніби полірований, гранчастий алмаз каменів Бевілакві, і круглі арки над вікнами нижнього поверху палаццо Фава.

А ще — один глухий вечір, коли падав дощ, і голод допікав, і цілий світ пахнув тільки хлібом, шматком хліба — колись покинув не доївши малий хлопець Котермак на тесаному столі батьківської хати (як потому не раз згадувався той шмат хліба і бесаги, наладовані в дорогу!). І тоді за гроші на хліб склав гороскоп, де все свідчило про багатство, славу й радість; за таке платили щедро, а насправді зорі віщували біду, її неможливо було уникнути — то чи так уже підловчинив молоденький і без міри голодний спудей, сфальшувавши тоді задля хліба?

А ще колега Миколай Вудка з Квідзиня, такий трохи дивний, трохи не схожий на інших...

А ще той вечір, коли говорив Каллімахові про долю, — чи ж не справдилося?

Обтер Котермак бороду. Дивився на світ непорушним поглядом, мовби нічому не дивувався, мовби знав ще тоді, з-перед п'яти сотень літ, що так, а не інакше буде все діятись на білому світі:

— Здобить слава не тільки за життя, а триває віки, сягає наступних поколінь. Літа надають їй тривкості й блиску, хоча все інше час руйнує безжально...

Шукаю. Знову спочатку. Шукаю віднова Котермака.

— Доброго дня вам. Як ваше здоров'я? У театрі опери та балету дають "Циганського барона". Чи не хочете послухати? Скористайтесь нагодою...

Де я бачив це обличчя, де? Котермак.

А то не він. То напівбожевільний старий, розклеює театральні афіші у Львові, подовжені темні очі й непорушний погляд. Ніби з нього той портрет малювали.

Театральні афіші — вони не мають нічого спільного з астрологією. Нині в гороскопи не вірять.

Стою над дахами Львова і дивлюся на зорі. Сліпучий Сатурн із загадковими кільцями. І місяць — жовтий і танучий — тоненький шматочок цитрини. А долом чорні дахи міста, божевільна застиглість, нерухомість чорних дахів — квадрати, шпилі, трикутники, хаос, мішанина. А що потому, що по тому?

Послухай-но, по тому, через п'ятсот років, хоч би знічев'я, мимохіть, випадково, поміж іншим, — виворожи мене, Звіздарю. Через п'ятсот літ.

ВЕЛИКІ КОРОЛІВСЬКІ ЛОВИ

Король зволив полювати.

Трубили в роги ловчі. Хорти ведмедя через бурелом та через сухостій, та через пересохлі чагарі, та через старе пожарище лісове загнали на зелену галявину, де загодя наставлено гострого кілля, і високо, й долом наставлено — то ведмедеві нікуди ані поткнутись, ані заховатись, а коли шарпнувся до єдиного вільного ходу — там на нього королівська куля чатувала.

Хід вузький — з кулею не розминешся.

Куля королівська.

І хорти королівські.

Злизували кров звірові з рани, гарчали.

Король ногою наступив на поверженого звіра.

Король полювати зволив.

Шукали гайдамаки на вістрях вил собі та Україні долі — й таки знайшли. Хвалились, що дратимуть китайку на онучі, — а то Гонті зі спина паси дерли. Від Умані до Львова уздовж дороги — сімсот шибениць. Поминки повішеним справляли вороння та вітер, а Україна плакала, не прикриваючи долонями лица — аби все бачити, все затямити, й на себе хотіла муку дітей своїх узяти, і брала.

Хрестились на шибениці, як на православі святі хрести, биті канчуками гайдамаки, гнані шляхом од Умані до Львова, по смерть ідучи.

Під Уманню — своя земля. Не поховають грішного тіла — вона й так прийме. Не вивергне, пухом буде. Бо ж під Уманню.

Не дай Боже в чужині умерти, там ніхто не посумує по твоїй смерті, тільки ворон, ворон прилетить до тебе, прилетить до тебе та й поб'є тебе...

Дивилися гайдамаки в небо.

Гнала шляхта полонених гайдамаків із Правобережжя в Галичину. Мало поразки, мало глуму, самої смерті мало — нехай гинуть далі од могил дідівських. І нехай страх поймає всю землю — через цілу Україну гнано: шматовано, четвертовано, вішано.

Йшли гайдамаки не своєю волею від Умані аж до Львова — а вздовж дороги шибениці кривавими зарубками. Високі шибениці, чорні, аж у небо впираються. Гайдамаки на шибеницях.

Дощ сполокав небо й землю, і бита дорога не пилюжить. І Чумацький Шлях не куриться.

Гайдамаки йдуть, а Україна доокруж спинилася, затамувала подих, а лиця не затуляє, аби все бачити, аби навіки зятямити.

У небі спинився Віз і ані зрушиться — на шибеницю колесом напіткнувся і став. А гайдамаки йдуть.

На шибениці хрестяться — прощавайте, браття, чи ж то на наші шибениці хтось перехреститься?

Дощ сполокав небо і землю, і звологло на вербах листя, уже прибите жовтизною.

У Вербках — верби, у Вільшанах — вільха, а в Терупині і верби, і вільхи.

Василь Швець дивився в небо, на сполоканий вересневим дощем Чумацький Шлях, бачив: у Вербці — верби, пливе прижовкле листя за водою у річці-самотеці, пливе за водою листя.

До Покрови ближче — роботи людям менше, то вже до їхньої хати звідусюд стежки втоптують, а найбільше — по дощі, йдуть люди до старого Остапа Шевця, як на прощу ходять. Знає старий од усякої болісті, од усякої хворості лік, і хата в них — не хата — зільник. Збирав старий Остап зілля всяке й досвіт сонця, і по заході, і на весну, і влітку, і при місяці, і в росу — котре од лихої напасті, котре од ран, котре од навроку, а інше — од чорної немочі.

А зі своїми болістями приносять люди до знахаревої хати своє життя, і лягають слова попід сволоком, і замаюють стіни і вікна, і снуються, переплітаються, в'яжуться і зостаються в хаті, як пов'язані в пучечки трави, як зіспані в торбинки зерна або ж квіти, що перше були свіжими, а потому прив'язали, і не можна їх торкатись, бо розсиплються в порошок. Старі йшли, і дітей несли, і молодіці приходили, і дівчата, і парубки.

Один старий пилював дерево в лісі, а потому заснув на прохолодній землі, на пригнилому листі, то щось йому кинулось на тілі, і вже не годен коло роботи поратись, і вже ні гравець, ні їдець, то прийшов до старого Остапа по рятунок; а котрась молодіця в тяжі жала в полі, то чи птах летів, чи

то що інше, раптом вздріла — і стала сміятись, ані слова не мовила, а все тільки сміялась і сміялась, і вона була в старого Остапа, — то він знав слово, що зняло їй той перестрах, і вона потому гарного сина вродила, тільки мав хлопчик на плечі такий знак, мов пташині крила в леті; а ще один парубок то через дівчину розум стратив — ото щось робить, а то раптом як із місця кинеться і біжить, руки простягає, мовби упіймати кого хотів, — усе та дівчина йому ввижається, що наче тікає від нього, — і парубок був у старого Остапа.

А ще старий годував бджіл, і вмів із бджолами говорити, як із людьми, і посеред зими, притуливши вухо до вулика, внесеного од морозу до хати, знав, що повідають бджоли — як їм зимується та чи не бракує харчу. Коли ж рій прилітав, то брав бджіл легко і просто, а вони плутались йому в довгій білій бороді, і він обережно й тихо виймав їх із бороди всезнаючими й чутливими пальцями. І знав ще старий Остап, чи буде година, а чи дощ, і коли сеї весни треба зерно в землю кидати, й коли під осінь збирати врожай, і на відворот лиха знав слово таємне, а молитви його були схожі на замовляння, а замовляння були наспівні й гарні, як святі молитви.

Не знав тільки Остап слова, котре б порятувало його онука од смерті у чужій стороні, од шибениці, од могили безвісної. А може, задалеко загнали ляхи онука Остапового, то й слово не годне було аж туди сягнути?

У Вербках — верби, а уздовж дороги від Умані до Львова — сім сот шибениць, зарубки криваві, доля гайдамацька, а на воротах у Сербках — Івана Гонти жовтий череп під вітрами, та під дощем, та під наругою; а по цілій Україні — каліки безногі, безрукі, без'язики, покалічена гайдамацька доля, четвертована гайдамацька воля, знесилена слава гайдамацька, на Сибір приречена разом із Залізняком, розбійницькою названа, потоптана; а матері плачуть, а дівчата край шляхів стоять, а старий Остап до чудодійних образів молиться: не доведи Господи навіки знеславитись не доведи Господи навіки зневіритись не доведи Господи ножам на всі часи затупитись...

Хреститься гайдамака на шибениці.

Був перше не одним славен город Городок. По тій славі князівське городище зосталось та вали, котрі знали бранну силу князівську, та дороги, котрими звідусіль ходили до

солоного Городка, а в Городок усякий зацний купець радий був свого товару та краму привезти.

А ще потому всякого з Городком було — і татари, і шляхта, і турки, і пожежі, і повені, і голод; одначе дощ сполікує і небо, і землю, то пахне медом над Городком, і річка Верещиця зітхає поміж берегів, а старий млин обертає коло, і топчуть дорогу коні, виїжджаючи в дальню дорогу через Львівське та Черлянське передмістя, і просять люди собі дожити до перших снігів, і перебути сніги, і дожити до першого цвіту, і до першого колосу, і з року в рік...

Гостинний город Городок — на прадавнім гербі городоцьким — одчинені ворота під трьома вежами, і дощ сполокав землю, і пахне медом над Городком, і йдуть гості до Городка — одчиніть ворота, городчани, одчиніть же ворота, таж одчиніть ворота широко — славних гостей до вас провадять, наваріть доброго пива, та заставте столи щедро, та не шкодуйте короваїв пишних, та дичини, та птиці, та вина — дзвоніть у всі дзвони гучно — славних гостей стрічайте — гайдамаків до вас на останню, на пишну учту провадять, назад руки їм пов'язано, канчуками спини посмуговано, неволею душу потавровано.

Заціпенів Городок.

Верещиця стишилась.

Млин став.

Коні не іржуть.

Дзвони то мовчать на святім Івані, то на сполох бовкають.

Гайдамаки ідуть. Із-під Умані, аби в Городку погибель прийняти.

Тільки ворон, ворон та й поб'є тебе...

Коли Василь Швець чумакував, то не доходив до Городка. Ходив у Крим, убирався у крамну сорочку, а воли ремигали, сиві воли та полові, а мандрівка з весни пахла, і важниці готові були, мажі були готові, й дороги — од дому ближча, додому дальша.

Коли гроші у кишені бряжчать, то в шинкарки чарки видзвонюють, а коли грошей чортма, то душу заставиш молодій шинкарці. Сип солі, яка буде, а вже чумак їсти буде, наварила лободи та й без солі без води, з рака смальцю натопила та й вечерю посмачила, ой гоп по вечері... Ой зацвіте маківка, та заплаче матінка по синовій голові, що синова голова в чужім краї полягла...

Коли Василь Швець чумакував, то не ходив до Городка. До Криму ходив. Один лиш раз ходив. Молодий ще, то тільки раз ходив.

А шинкарка його зваблювала, очима грала, й намистом побряскувала, і підківками, й мандрівка йому пахла.

Шукали гайдамаки на вістрях вил собі та Україні долі.

Шинкарка його зваблювала. Гарні груди шинкарка мала. Не одного звабила.

Старий Остап молиться до чудодійних образів: аби не зневірились довіку, аби ножі не затупились...

А царицина золота грамота — то сама лиш омана, коли б не та омана, коли б не та цариця, не далися б гайдамаки, бо ще ножі не були заіржавлені, лиш закривавлені.

Старий Остап читав Святе Письмо: "І коли денекотрі говорили про храм, що Він прикрашений дорогим камінням і вкладами, Він сказав: прийдуть дні, в котрі з того, що ви тут бачите, не зостанеться каменя на камені, все буде зруйновано.

І запитали його: Учителю, коли ж се буде? І який знак, коли це можна сподіватись?

Він сказав: бережіться, аби вас не ввели в оману.

Бо чимало прийдуть під іменем моїм, кажучи, що це я. І час цей близький: не ходіть у слід їх..."

То в Галичині села, що самі тільки назви склади докупи — як слова в пісні, а вже пісня ніби сама співається, і міста так само, і містечка: Калинів, Вишня, Явірки, Туринка, Хмільове, Страдче, а Суховоля, а Купеч-Воля, а Сухий Потік...

Барви всі притишені, пригашені, ледь приглушені, нема тої яскравості, що над Дніпром, так ніби якийсь смуток, якась печаль зітерла тоту яскравість.

А дівчата, однако, гарні, хоча брови — колосками над сивими очима, а не чорні соболі над блискучими черешнями.

Стоїть дівчина боса, ноги запорошені, йшла пішки від села, голова чорною хустиною на знак жалоби прикрита, а заплакана, а за день змарніла.

— Йой Васплекку, йой мій Васнлекку, а що то з тобою робитимуть, а що ж тобі заподіяно, а люду сила надівкола, і лихо крильми над Городком б'є, на дзвонах тримається, уділ падає, звідусіль нарід, зігнано, аби дивились, як то гайдамаки

смерть прийматимуть, йой сину, йой братику, а що тобі пороблено, а на тобі сорочка чорна, а уста твої води і голублення спраглі, а очі твої кого помежи нас шукають?

Гарну учту для тебе в Городку зрихтували, вина-меду у жбанах понад вінця, і утіхи понад вінця, і радості, і сміху, йой, що того сміху вже — аж плачу не втримаєш, ані голосіння.

Цсс. Тихо.

То дзвони дзвонять.

Як я чумакував, то не ходив сюди. До Криму ходив.

А тут по мені дзвони дзвонять.

А що то за річка, яке їй ім'я?

А що то за церква, яке їй ім'я?

А що то за люди стоять, яке їм ім'я? Нащо їх на майдан зігнано? Аби зі смерті моєї потіху мали? Аби од них наругу прийняв? Об чім гайдамака думати має, коли смерть просто в очі косою тне? Об тім, як би ту косу та видерти із рук костюмашиних. А вже не порятуєшся, бо той кінець певний, як певне те, що було до мене і по мені буде.

А то що?

А то моя душа.

Ані не скривавлена, ані не заплакана, ані не засмучена — біла-біла, маленька така, в мене на долоні, тримаю сам свою душу в долоні, коли схочу, то випущу, не дай Боже смерті в чужині умерти, що то за ріка, що за церква, що за люди... Казав колись дід Остап: у житті — як у міхові з бараболею: раз — одне зверху, а перетруси — то інше зверху...

А вони плачуть — по мені плачуть?..

Чи то коси у них в руках? Чи вила? А дзвони б'ють — на сполох, не за упокій?

А з моєї шибениці смолоскипа зробити — гарно буде.

Та річка — як у Вербках, і дзвони як удома, і люди як удома.

Не дав Бог смерті в чужині умерти.

Гадали, в чужину пригнали? Додому привели.

Плачуть. Хустинами очі витирають, на сполох дзвонять.

Гадали — на пострах пригнали через усю Україну? — Ні, смолоскипа зроблять.

Шинкарка зваблювала. Гарні груди мала шинкарка.

Плачуть. Одна земля: шибеницями в'язана, палями збита докупі.

Казав дід Остап:

— Гірко стояти над могилою батьківською, а ще гірше не мати предківської могили. Не знати, де праху предків уклонятися.

Моя душа в моїй долоні. То я їм віддав. Вони по мені плачуть.

У дзвони дзвонять. Гарно дзвонять, свої дзвони дзвонять, земля праху не вивергне. Своя земля, у ній зостануся.

Король полювати зволив.

Оленя цькували.

Біг олень просікою широкою, а втекти не міг. Попід ноги йому чвиркали кулі й змітали легенькі хмарки пилу. Якби яка птаха недолужна. З поганським голоском: цв'ік, цв'ік. Хоча б твар у твар стали, а то з-за прикриття уздовж дороги, широкої, як ріка, — цв'іть, цв'іть — і хмарка пилу.

Став олень, перечебившись утомленими ногами через дерево, упоперек дороги звалене.

Убік — то кулі з-за прикриття. Назад? То кулі уздовж дороги. Хоч би вже котра втрапила. А то насмішкується — цв'ік, цв'ік, — то поки мить розмірковував, королівська куля його вразила. Чатувала тут, за деревом, що бурелом упоперек дороги кинув. Або ж не бурелом, хтось лукавий кинув, аби йому біг перепинити. Король полювати зволив.

А королівські хорти знову кров із рани злизували. Гарчали.

Та прикрий моє тіло, чумацькеє, біле, щоб не курило, та од буйного вітру, од ясного сонця щоб не чорніло.

Нарядили тому чумакові труну із рогожі...

Вийшла мати за ворота та й стала питати, коли тебе, мій синочку, в гості дождати; тоді мене, моя мати, будеш дождати, як проросте зелена трава в хаті на помості.

Йшли через усю Україну од Львова до Умані безрукі, без'язики, безногі, шкандибали, шматка хліба просили: на вістрях вил волі шукали собі та Україні і таки знайшли сімсот шибениць од Львова до Умані.

"Ми твого бачили — посліплено його за Брацлавом; бачили: йде, додому скоро буде".

То стоїть мати за ворітьми, сподівається.

"Ми твого бачили, обі руки врубано йому, над Бугом бачили, вертається, додому скоро буде".

То стоїть мати за ворітьми.

"Ми твого бачили за кілька верст, одпочити спинився, води напитися, обі ноги йому втято, ось-ось буде".

То стоїть мати на воротах, виглядає.

"Ми твого бачили в Городку, його страчено, скоро..."

А мати стоїть на воротах.

МЕД МУДРОСТІ НАШОЇ

І, відпустивши їх, узяв псалтир, у смутку розігнув її, і ось що мені відкрилося: "Об чім печалишся, душе моя? Навіщо родиш в мені сум'яття?" І потому зібрав я слова ті, що полюбилися мені, і уклав їх за порядком, і написав. Якщо вам останні не вподобаяться, начільні хоча б возьміте...

З "Повчання" Володимира Мономаха

Він управляв свій сад і годував бджіл. Робив це також і батько його, і дід, і того батько й дід, а давала їм земля плоди у споконвічній щедрості своїй, а бджоли збирали мед із буйного земного цвітіння — і не знали вони ані голоду, ані скрути, ані сумління не докучало їм, бо праведним був їхній труд, руки землю голубили й милували, красно милували та голубили, отож і він управляв свій сад і годував бджіл.

Бували дні вдатні, траплялися й лихі, однак він зроду не нарікав, бо у тій зміні бачив належний плин життя, котрого не можна перемінити ані одвернути жодним робом.

І коли одного дня він постеріг, що руки йому вже згрубіли, а пальці втратили давню гнучкість і вправність, а сонце було неначе настирливіше, ніж зазвичай, бо лізло в очі, аж вони сльозавили, а втома ще задовго перед вечором, до полудня пригинала плечі, — коли він таке постеріг, то зі спокоем утямив, що прийшла до нього та пора, коли важко самому управляти сад і годувати бджіл. Так він запримітив зненацька й відразу свою старість і свою самотність, — тота не докучала йому перше, він навіть не зауважував її, позаяк усе забирали бджоли й сад, з тим були його помисли, довкола того оберталося життя. Тепер, коли він запримітив свою самотність, він запримітив також і те, що, забравши його силу, сад і бджоли zostавили йому щось інше, з чим важко впоратись — був то час, котрий він не годен тепер зужити на щось, бо вмів тільки управляти сад і годувати бджіл. Відчував самого себе у тім часі, і свої обважнілі, тягаруваті руки, і свою присивілу бороду, і втому в плечах — усе те просилося в часу з нікчемною, непристойною для садівника і бортника безсилою кволістю: zostав, не руш, обмини, а час не обминав, у часі оберталися: його сад, що був тепер не такий задбаний і плеканий, як перше, його руки, гудіння бджіл, навіть саме сонце. Усе те було не так залежне само від себе й одне від одного, як залежне від часу, від його невртимного й невідворотного руху, котрий сам себе не

виявляв нічим, затаєний і хитрий, а лиш позначав усе доокіл, немов ставив зарубки упродовж свого шляху, наче на кпини ставив ті зарубки, бо ж ніколи не вертав назад.

Єдине, чим він міг тепер заповнити ту прірву, що йменувалася часом, — то спогади. Бачив себе малим, на чиемусь коліні, був тоді захищений од того, що поймає часом, бо ж не усвідомлював, як матиме колись його аж задосить, — а тільки для того й матиме, аби розуміти, як мало його має і як мізерно мало мав.

Бачив себе уповні сил, коли, здавалося, з нього виходила така потуга, така міць, що змушувала рости дерева, й веліла спадати дощеві, й гриміти громові, й бджолам — творити мед; а й тоді не міркував про час, не дбав про нього, просто знав, що йому не раз бракує дня, аби управляти свій сад і годувати бджіл, тоді пробуджувався скоріше од сонця, од землі, огорнений свіжістю, зоставленою ніччю, йшов у свій сад, де гілля вгиналося на врожай, де в'язався грудкою зеленою і терпкою юний плід на молоденькому дереві, і де чутно було, як вгризається в землю корінь, аби утвердити той плід і дати йому розвинути. Він гадав, що все те йде з його рук, з його невтишимого бажання управляти свій сад; а тепер він сидів і дивився на сотворене власними руками; воно ж нечутно й поволі йшло услід за часом кудись, до чогось, чому він не знав назви або ж не хотів навіть визначати того — з якогось там приводу не хотів чи не вмів — і приводу також не назвав би; усе йшло поволі кудись за часом, і він так само йшов, нікуди не йдучи водночас, не зрушуючись із місця навіть.

Тоді він затуляв долонями обличчя і вже не бачив нічого: ані свого саду, ані самого себе, ані неба — йому спало на думку, що, коли не хочеш бачити неба, не треба запинати його величезною плахтою, досить зімкнути повіки, аби не бачити неба; і ця думка була ще одним ствердженням, що небо те — поза ним, само з себе, і перебуває довіку, хоч би він його й не бачив.

Дивився на бджіл, котрі носили свій взяток до вуликів, і чим довше дивився, тим дивнішим було йому, що вони отак носять той мед йому у користь, а він — над ними, поза ними; бачать вони його чи не бачать — а він є, і вони — для нього, він збирає плоди їхньої праці, а вони, несвідомі того, носять і носитимуть медовий взяток, пахучий трунок, ліпитимуть соти — а він збиратиме плоди їхньої праці,

свідомий того, що вона йому потрібна, а коли потрібна — належить, отже, йому.

І земля давала плоди своєї праці, не тямлячи, що він бере їх так само, як мед, — бере щось незаперечно належне йому, хоча тільки він сам, із власної потреби і завдяки власній волі дійшов висновку, що йому те все належить, він над тим господар. І ріка давала йому, несвідомо давала — рибу, і воду, і він брав; і ліс давав дерево і вогонь, а він брав, брав більше, ніж вони могли дати, бо примножив їхні можливості своїми руками і мислю. І знову ж таки — він був свідомий того, що бере, а вони давали цілком безвідні, залежні і водночас вільні завдяки саме тій безвідності й неусвідомленню своєї залежності.

За тим ще раз прийшов мент, коли йому захотілось долонями затулити обличчя, аби прикликати видимість зникнення всього доокруж, крім нього самого, — то було тоді, як раптом, маючи час до роздумів, довших від дня і ночі, дійшов мислі, що, може, над ним так само, як він над бджолами, і над садом, і над землею, стоїть хтось, хто збирає плоди його праці (а якої праці, якої ж то праці, коли тими плодами, зродженими землею і його руками, користує він сам, хіба не правда — тільки він сам?), — а таки ж беруть щось у нього, не може бути, аби все було зроджене для нього, для того, аби дарувати йому щось, а він сам — для того, аби брати, і множити дане і взяте. Над ним стояло щось, було, існувало щось, жахливо свідоме своєї влади над ним, а він до сьогодні не відав того, як брали його взяток, творений ним солодкий трунок, — чим же користало те щось, котре він раптом уловив, усвідомив у дивну і може, єдину в житті мить одкровення? Де був, у чому полягав сенс його буття? Чень же не в тім, щоб лиш користати, і брати, і помножувати, — а в чім же, в чім? І який його мед, котрий він несвідомо вкладав у соти, що будуть вибрані, і витиснені, і покинуті кимось потому — що ж той мед? Прийшло в душу його сум'яття, і не було дороги, на котру міг ступити, щоб пізнати непізнане, щоб визволитись од сум'яття, од того, що, невидиме, чигало на нього зі спокоєм певності у своїй всесильності. А тоді в його сад, вже досить занедбаний і дещо здичавілий, увійшла жінка. Молода й гарна, вона відгортала гілля дерев руками, не прикривала одслонені перса, а тільки відгортала зелене гілля, і відгортала довге волосся, котре вкривало її мало що не всю, стелячись

по плечах уділ. То хоча вона була молода й гарна, він не подивував, що прийшла саме до нього, бо він був мудрий, а округлість її грудей, і тужавий лук стегон, і спів нап'ятої тятиви її ніг були красномовніші од усіх слів, і навіть красномовніші од радісного пламеніння очей, з котрим прийшла вона до нього, бо хотіла прийняти, дістати пізнання чогось тривожного, гарячого, і він відчув себе дужим, і ще дужчим завдяки своїй мудрості, і дав їй пізнання того тривожного й гарячого, за котрим вона прийшла, і був для нього в тому рятунок від його сум'яття, бо сам він визволився від нього в тому гарячому, необхідному й тривожному, а заспокійливому водночас. Він дав їй пізнання, вона ж дала йому себе — дала, свідомо свого дару, і якраз у тому, що вона була свідомо свого дару, зріло спасіння від сум'яття.

Порятований, він зумів досягнути те, над чим даремно бився на самоті: щось, що стояло над ним, потребувало мислі його — легкої й важкої, народженої в муках чи впійманої несподівано, — це, напевно, було оте, для чого обертався в часі і збирав плоди землі, ріки, лісу, то був сенс його рук, його тіла — задля того все існувало, аби хтось, невизначений, невідомий, незаний, збирав мед його мудрості — думку. І, жахнувшись, він відчув на собі невтримний тягар, наче сам обернувся бджолою, затисненою двома неделікатними, грубими, важкими пальцями, — і знов обступило його сум'яття, постійно вчувалась чиясь невидима, але важка присутність, і усвідомлював він свою залежність, і це було найгірше — не так сама залежність, як — відтепер — повсякчасне й гірке усвідомлення її.

Пробував не мислити — заховати для себе своє; намагався вбирати в себе світ — білі руки жінки, запах її тіла, зелене гілля дерев, круглу корону на вистиглій головці маку, смак овочу, хрускіт гілки під ногою, тепло вогню і прохолоду води. А хоч він приймав це в себе, вбирив, усмоктував, все одно йому чогось бракувало — може, усвідомлення себе самого в світі, зв'язку з ним (який би не був, а таки зв'язок), а зв'язок той давався тільки завдяки мислі, інакше годі було розчинитися, відчути себе спільником усього сутнього; без мислі плавалося на поверхні викинутою, зайвою тріскою; видаленим геть непотребом. Він розумів, що те, невідоме й незбагненне, котре стояло над ним і присутність якого він так важко відчував, відміряло йому ось звідти й доти, якраз

рівно стільки, скільки він зможе дати, скільки буде потрібен, — стільки й триватимуть у часі його руки, тіло, його ноги, що топчуть землю, не свідому свого завдання. Він увійде одного дня в ту землю, позоставивши тому, невідомому, гіркуватий і чистий мед своєї мудрості. А не бажав собі того — бути наперед витисненим, бути пограбованим, хтось, хто задалегідь знав, як усе з ним скінчиться й подіється, потребував сили його — не сад узяв силу, не плекані бджоли, а те, оте інше, без імені і без обличчя, і він не бажав скоритись йому й запрагнув сам визначити собі час і сам розпорядитися собою. Гадав, що вмиратиме важко, і не тому, що сам розпорядився собою і визначив час кінця свого, одбираючи в себе життя, буде так тому, що обтяжувало його знання і те, що відав, прийнявши в себе, і що беріг у собі, а не виказав нікому.

Одну лиш мав утіху, що сам розпорядився собою, що вільний, бо сам визначив день і мить свого скону, і вже не належав нікому й нічому, і ніщо не спивало меду його мудрості.

А коли він умирав, то стояла при ложу — небачена, непомічена — доля його і затуляла собі обличчя, аби не пробилась назовні усмішка — впілжаліслива, а впілгірка, а впіл — зневажлива: знала, що не сам він призначив свій час, не сам розпорядився собою — лиш сталось так, як мало статись; саме так усе й мало бути, а не інак, хоч він не відав об тім нічого, і добре було йому з тим.

А коли він умирав, стояла біля ложа жінка, і при персах її пручалось дитя, їхній син новонароджений, котрого він не бачив ані разу, котрому не встиг сказати ані слова — а однак, сам того не відаючи, вклав у душу сина тягар своїх знань, і дитя тримало, несвідоме того тягаря, нелегкий дар у малих долонях, а він умирав і дивувався, чому вмирає легко, хоча нікому не виповів, що відає і знає.

А син по ньому управляв сад і годував бджіл...

II

СОТВОРІННЯ ТАЙНИ

Гарячка палила, і він пив воду, але вода видавалася прісна й затепла, ніби зачерпнута з перегрітої літнім сонцем калабані — не втишувала анітрохи спраги і навіть не зволожувала уст.

Гарячка тягнула за собою дивні, примарні видива, вони обступали Алімпія так тісно, що він не міг ані ворухнутись, ані одмахнутись од них рукою, і мусив погодитись на ті видива, і вже хотів їх, а каюся, бо таке бажання вважав гріховним. Сірі, десь на кільканадцять ліктів завширшки, стіни його келії немовби невидима рука вкривала чимось барвним, святково блискучим, — так навіть не вигравала супроти сонця кладена у святих храмах мусія. Алімпієві хотілось торкнутися стін, переконатись, чи то видіння, чи то воістину є, — стіни переливалися червонясто, і жовте межувало з темно- й густо-зеленим, а сине вкраплялося в золото. Мерехтіло, мінилось, одна барва лягала на іншу, і поміж тими барвами вирізняв Алімпій окреслені нечіткими лініями людські обличчя, руки, київські тереми, сопілки й гуслі без музик, сльози чиїсь без очей і очі без облич. Іржали коні, хлюпалась об берег дніпрова хвиля, скрипіли весла, тарахкотіли колеса, яскрили вуглини в печах гончарів, плакали якісь чудні діти й котресь намагалося торкнутися долонькою Алімпієвого обличчя...

Того плачу не хотів чути, бо ніби в'язався плач із таким, що не мав права згадувати або ж хотів забути зовсім.

— Не спиш, брате Алімпію? — заскрипіло від порога келії: годі було розрізнити, чи то двері, чи то справді хто говорить.

Алімпій розтулив стиснуті долоні, трохи звівся на суворому чернечому ложі, — в келії таки справді був ще хтось, уже не з видива. Сіре й чорнувате, сухе, скрипливе, бігало поглядом по Алімпієвому обличчі і по стінах, вицілювало очиці на кожну щілину, ніби прагло там щось угледіти. Однак видива зникли, всякнули в стіни, мовби наполохавшись блимкотливих очиць; пришельцеві годі було щось узріти, опріч стін і тремткого павутиння, давно не обметеного із-над лампадки, що потихеньку тліла, не даючи світла, як не давала в гарячці полегкості застоюна вода.

— Не прогнівайся, коли, може, збудив, але прийшов Антоній з Гори, котрий замовляв тобі написати ікону, зажурений вельми, що ти слабкий еси.

— Добре, що ти сповістив про те, брате Захарію, не гніваюся, чого мав би гніватись...

Алімпій вишукував слова, котрі збирався сказати братові Захарію, але йому раптом завадило нове видіння — маячів перед ним уже не один брат Захарій, а стало їх безліч, тьма-тьмуща, і вони поробились маленькі, кружляли довкола сірою мушвою, подзикували: зажурений, зажу... жу... жу...

— Скажи йому, аби прийшов завтра. Доконче завтра, а сам уже йди, я хочу спочити. — Алімпій таки знайшов слова, аби спровадити геть Захарія.

Захарій стенив плечем — можна переказати, але навіщо замовникові приходити й завтра доконче? Хіба для того, аби запитати, як спалося вночі іконникові Алімпію. Однак уголос Захарій не мовив нічого, лиш присунув ближче до хворого корчажку з водою, заглянув, чи ще не вигоріло масло в лампаді, а помітивши, що Алімпій лежить із зімкнутими повіками, знову пильно оббіг очицями келію. Алімпій стежив скрито: чого то видивляється благочестивий брат Захарій — чи не сховку зі скарбами? Видно, не вірить печерська братія, що преподобний Алімпій, знаний у Києві і в цілій Русі іконописець, не доробився за свій вік великого скарбу, не приховав десь потаємки марного золота. І знов сталось: тьма-тьмуща Захаріїв, і сірою мушвою нишпорять по келії, і відколушують тиньк, і обстукують підлогу, шукаючи скарбу.

Алімпій застогнав, неспокійно ворухнувся на ложі, тож Захарій тихцем вийшов із келії, забувши полишити присохлу просвірку, котру приніс із собою для хворого.

Київський люд, відклавши на день-другий клопоти й печалі, втішається веселим святом новоліття. На Дніпрі ще не скресла крига, але вже синювате тепло, пропахле гіркотою майбутнього цвітіння й зеленавості, текло над містом. Вина та меди настоювались на тій п'янкій передвесняній гіркоті, і нелегкий та дорогий хліб здавався замішаним на духові нової весни й нового року. Уже перейшов урочистий, многобарвний хресний хід із богоугодними піснями, і святі отці вознесли хвалу Господеві, що дозволив киянам пережити многотрудне літо, котре було гаряче, як іскря вогняне, й тим попало жито; і оту осінь минулу, коли несподіваний мороз убив усю яр; і оту, послану за людські гріхи превеликі, зиму з теплом, дощем і громовицею, — а коли бракує хліба, то вже нема роботи ані ковалям, ані огородниками, ані дераводілам; хіба що лихварям, та ліццям, та грабарям е

робота, — отож просили святі отці щасливого нового літа в Бога: з урожаєм і без воєн, а коли з війнами — то з удатними і побідними, і без болістей, без мору й пожеж. І молилися кияни: нехай зіслизнуть разом із талим снігом у березілі благодатному і печаль, і хвороба, й половці, і нехай хто зв'яже докупи всі стріли, по землі розметані, і нехай потонуть у повені всі сльози, й усобиці, і нехай смердам зерно сіється, а ковалям серпи куються, а князям мудрим правда правиться.

А поки що буде — кияни радується новоліттю, перед святою Софією преподобні отці благословляють люд, а люду без ліку й на Горі, де забудувались бояри, ремісники, купці, й на Дорогожичах і на Кожум'яках та Гончарах. Затоплена народом площа перед князівським палацом та церквою Богородиці, аж угинається під ногами мощена дерев'яними колодами вулиця при Софійських воротах, а свято вже розметалось, вихлюпнулось аж за ворота, мовби тісно йому в місті, мовби хоче розсадити мури поганськими піснями, звуками сопілок, бубнів, хоче розбігтись реготом аж по Дніпровому замерзлому широчинні. Скрізь у натовпі скоморохи, декотрі в масках і в чудернацькому вбранні, ще інші — з бубнами, а деякі — з ведмедами на ретязях; скоморохи просторікують, не стидаються говорити, що на думку спаде, кепкують із усіх довкруги і з себе теж насміхаються, — на те вони скоморохи, вічно ризикуючи загробним щастям і земним спокоєм, говорять усе, що заманеться. Перейшов хресний хід із хоругвами й благочестям — можна пити, заїдаючи рукавом, можна реготати, й співати, і кепкувати із себе й цілого світу.

Лиш на дитинці не вельми гамірно. Освітлений, а все якось понуро виглядає князівський палац, аж ніби задовгий і важкий зі своїми квадратними баштами, зі спадистим на чотири боки дахом, у-gridниці князь Святополк приймає гостей, однак, нині більше, між коли, почувається чужим на веселому святі, здається, що недобрий князь на той святочний гомін. Мне пальцями бороду, не п'є вина, гострим жалом князівський суворий погляд втишує на мить сміх гостей, висока князева постать пригорбилася, понурий вид змушує до мовчання. Маркітного князя дошкульно тне хвороба й недобре передчуття, коли долітає знову до його слуху велелюдний гомін Києва.

Химерні поєднання барв, червоняста освітленість облич — довкола кладено вогнища; Алімпій втішається, коли

запримітять на тлі червені якусь небуденну постать, блискіт руки — он у зеленому скоморох, із обличчям пекельника, з волоссям рудим (червона лисиця), а уста широкі, блідуваті й хижі. Його зелені лахмани метляються разом із червонястими виблисками вогню, а слова — як хмиз, від котрого ще яскравіше спалахує вогонь.

— Мовиться у прислів'ях: балачка довга непотребна, добра лиш паволока довга. То я вам коротко повім, кияни благочестиві: хто од льва зліший, од змії лютіший? Від усіх лютіша жона недобра. Краще в дірявій лодії плисти, аніж злій жоні тайну повісти; дірява лодія одержу замочить, а зла жона життя мужа свого геть затратить...

— Го, го, го, — тішиться люд київський, радо дозволяючи собі слухати таку балачку, такого дурнослов'я не перепиняти, — і частують навперейми скомороха вином, ждучи нового жарту.

— Лиш не знаю, чи варто перед вами розкривати в притчах знання мої. Чи дурні, а чи мудрі ви — як спізнаю? Бо ж дурнів не сіють, не жнуть — самі родяться. Як до дірявих міхів воду лити, так дурня учить. Коли попливе камінь по воді, тоді й дурень розуму набудеться.

І знову регочуть кияни, а скоморохові ніби й того мало. Він росте, росте, займає мало що не сам-один увесь Бабин торжок, уже він зростом ледве що не з церкву Десятинну, а сміх його звідкілясь ізгори на людей, дрібніших і мізерніших:

— Хто там зажурився? Чи не знаєте хіба, що міль ризи їсть, а смуток людину? Смуток людині кості засушить. Чей же не бачите, як жура нашому князеві кості посушила? Бо ж то він думає, як би йому гріхи на землі полишити, а гроші з собою, аж до неба забрати!

— Ге, ге, — вже рідко й не так сміливо злітає смішок знизу, а скоморох у зеленім лахмані, огрітий вогнем, усе стоїть над площею, напівп'яний, але не настільки, аби не тішитись з власної відваги й дотепності, перехляє жбан із медом і кпить собі далі:

— А чом же то ваш мед такий солоний? Чи не всипали до нього солі, котру князь Святополк побрав у мніхів печерських? Він же потому благочестивим киянам ту сіль уп'ятьдорога перепродував, бо любить князь киян паче чада свого, — хіба ж не правду мовлю?

Затихло довкола скомороха, хтось уже й позадкував, озираючись відступався, — хто зна, чим такі жарти, надто вже влучні, скінчатся. Скоморох же як затявся — не вмовкне:

— Цсс... Слухайте! Чи то хто сміється, чи аж плачем давиться від сміху? Може, то ті чорноризці богобоязливі, котрі од княжича Мстислава якийсь скарбець заховати поривались, а княжич не дозволив, княжич їм п'яти вогнем пошкрябав, аби щедрішими стали...

— Го-го, — знову відважується на сміх київський люд, і той регіт тне звіддала чутливе князівське вухо.

— Славно жартує, — Алімпій чує чийсь голос, звернений до нього. — Славно жартує. І без страху — що, коли князь прихилив би вухо до тих слів? Чи не розпалили б тут іншого вогнища, не святочного, а кривавого, як для коромольних волхвів колись у Новгороді?

— Для чого? — дивується Алімпій. — Пощо палити вогнище, коли народ розважається? Якщо той скоморох правду рече, то не заслуговує на покарання, а як брехня переходить через його уста, тим більш смішним було б покарання.

— Ти філософ і мніх, Алімпію, ти мніх, а не князь, князь міркує інакше. Князь хоче, аби його боялись, а не судили.

— Іже багатьом страшний, то багатьох і боятись мусить... Князь є — а не пребуде довіку, ото ж і бажання його не довічні. Зостанеться лише оце, непреходяще й постійне.

Алімпій повів рукою доокруж, немов хотів обійняти разом і вкупі нічне небо, зеленого скомороха, відблиски вогнищ і золотавість церковних верхів, різнобарв'я київського люду й синювате повітря першого дня нового року.

Скоморох гучно скидав донизу зі своєї недосяжної високості щедрі слова:

— Гарно мене слухали, гарно частували, то я вас тепер також пригощу, незгірше князя пригощу, бо сказано: щедрій — то як колодязь із солодкою водою напоїть кожного, хто б його не минав...

Скоморох підняв догори бубон у руках, а то вже не бубон — хмара густа, а хмара дощем — на доли київські. Дощ із присмаком вина й жартів скоморохових. А скоморох двома кроками перетяв торжище, легко переступив через церкву Десятинну й щез...

При жаристих вогнищах червоним видається Алімпієві цілий світ, і він міркує собі — отак червонясто, вогненно виглядає гріх і покарання за нього. А невже радість мирська — то тільки гріх? І невже скараним може бути скоморох, котрий весело говорить невеселу правду? Страшно біснуватому дати ніж гострий, а лукавому владу й силу, —

Святополк же лукавий, скупий і грошололюбивий, понад усе про лихварів та міняйлів дбає — вони йому скотницю набивають кунами та гривнами, а іншим Святополк насилля творить: не один дім скоринив, не в одного майно або й честь одібрав... І братові своєму Василькові зір одняв, руки свої найтяжчим гріхом скривавив. Страшно біснуватуму дати ніж гострий. Та не йому, Алімпієві, над суетою мирською розмірковувати. Князь прийде і піде, чи той, а чи інший — майстрам байдуже, — не служать вони князям.

І то правда: князь приходив — і так само відходив, а зоставалось по ньому навіть не стільки, скільки він би хотів, а й не те, чого він би прагнув, бо не від його волі залежало — що зоставити, що притримати, а що взяти з собою.

Велика була коромола, і бунт великий. Того ж 1113 року, за два тижні по святі новоліття, помер князь Святополк. І ще не встигли, як велить звичай предків, на сани тіло його покласти, а вже кияни ламали скотниці й медуші боярські, вривалися на двори лихварів, розметавши паркани, нищили геть усе чисто й дощенту поруйнували хороми київського тисяцького Путяти, котрий вельми був угодний Святополкові й синові його Мстиславу. Святополкова вдова багато добра всякого роздала монастирям і чорноризцям і людові убогому, аж дивувалися дуже, бо такої ласки ще не бачили люди ні від кого, але та ласка не порятувала Святополкову од бунту. Віче велике зібралося, а відтак із вікон князівських видно було, як випускали з порубів залахманених і голодних в'язнів; нагніталася злоба й невдоволення, бралися за мечі кияни, забувши, що коритись мають і хто їм володар.

Сотворила раду знать київська і послала людей своїх до Переяслава — багато дивувались красі Переяслава й храмам його, потому оповідаючи різно про церкву святого Михайла і город камінний, закладений митрополитом Єфремом; просили ті люди Володимира Переяславського, Мономаха: піди, князю, на стіл отчий і дідів. А Володимир відмовився, позаяк не був Київ його вотчиною, а він хрест цілував із братами своїми — не йти до чужої отчини.

І по другому разу вклонились кияни Володимирові: піди, князю, до Києва. А що не підеш, то знай: велике лихо подіється. Рушить збунтований люд київський на всіх бояр, і вбиватиме, і на монастирі піде, і будеш винен у тому, якщо вони, князю, монастирі пограбують.

І почав княжити Володимир, син Всеволодів. Сів у Києві у неділю, а всі кияни стріли його з честю великою. І радість була, бо утишив князь бунт.

Ховаючи під лахманням бубон, скоморох із лукавим смиренням восхвалив усевишнього і сказав до іконника:

— Чи не погодився б ти, преподобний Алімпію, написати для мене ікону? Я, правда, не маю чим платити, ані гривни не маю, у мене в кишені вітер висвистує, от хіба що притчу тобі оповім...

— Я напишу тобі ікону, і не мусиш платити, коли не маєш чим.

— То правда, що про тебе оповідають: пишеш не за гроші і не цураєшся роботи — коли просять тебе оновити ікону обвітшалу, то не відмовляєшся, і золота і срібла не жадний еси. Задля чого ж ти пишеш, Алімпію?

— А задля чого птах співає, а ріка тече задля чого, а вітер хмари гонить задля чого, а ти притчі мовиш задля чого? Бо не може бути інакше, бо кожен має тайну свою, котрою живе.

— А тайна чудо породжує, і ніхто не відає, що Бог чудо людськими руками творить.

— Не богохульствуй, скомороше.

— Правду мовлю... То напиши мені ікону, Алімпію, а нехай Бог на ній має князеву подобу, Мономахову. То славний князь, мудрий, і в битві відважний, і народом рядить уміє, — такому князеві служити не жаль.

— Жодному князеві не служу — ні доброму, ні поганому, і дарма мені: добрий князь чи поганий, — я все застаюся самим собою. А Богові не дам подоби княжої, бо ношу образ Господній в душі і не пишу також за зразками чужими, як інші чинять, а пишу образ, котрий в собі маю.

— Хитро мовиш. То ти — як Бог? Не знаєш влади нічиєї, і дарма тобі, хто нині князем, а куди Дніпро тече — вперед чи усп'ять, — знаєш тільки тайну свою? Не служиш, а тільки твориш, як Всевишній? То чом же перечиш, що Бог творить диво людською рукою?

— Не богохульствуй, скомороше, — Алімпій сотворив хрест над безвірним, а той ховав під зеленим лахманням бубон, аби не дзенькнув без потреби.

Мономах повелів міст через Дніпро покласти. Плінфами міст устеляють, червоно-коричневими, зеленими, ясно-жовтими. Чудувались люди, бо навіть ж плінфами — торкне кінь копитом і розіб'є все вдрузки, на скалки рознесе. А кінь не ступав, як у повітрі плив — ніби мав крила.

Князь Володимир їхав на коні. При носі коня невідступно й вперто вистрибував зелений скomorох. Розтягував у хижій усмішці широкий рот, а сонце блимкотіло в світлих, аж прозорих очах, ніби забаглось йому просвітити скomorоха наскрізь, а замість того само заплутувалось йому в зіницях і там зоставалось, аж нестерпно було дивитись у скomorохові очі.

— Хе, князю, бачив я звіра величезного, а голови не мав той звір — отак і без князя мудрого городи й землі, як звір без голови. А що супишся, Мономаше, не гляди на те, який я зовні, — послухай, що говорю. Я, господине, одягом скудний, зате розумом багатий — юний вік маю, а старий смисл у мені...

Мономах нетерпляче відганяв скomorоха, а все ж у вуха летіли йому настирливі слова:

— Князю мій, господине! Покажи мені обличчя твоє, бо голос твій солодкий, образ твій прекрасний. Мед дарують уста твої, і ласка твоя як плід райський...

Мономах кинув скomorохові калитку з грішми. Скomorох розв'язав вузлик, реготав, розсипаючи доокруж гроші, як полу: в Дніпро кидав.

— Пощо, князю, мені куни твої і гривни, я більше маю: що слово мовлю — то й золото, а що помовчу — то ще золото, а ти мені гривни, куни! Я не того прошу в тебе, князю: дай мені щось такого, аби навіки при мені зостався.

Мономах спинив коня:

— Про що торочиш, навіть коневі попід копита лізеш? Скomorохові хіба що на новолітнім святі вільно говорити, а перед князею обличчя невільно ставати, — чи того не відаєш, блазню?

— Зажди, князю, мислі мені копитами коня потолочив. Зажди, ану ж я щось мудре промовлю!

— То говори, що маєш.

— Е, князю, не гнівайся, бо сказано: хоче хто над іншими княжити, хай вчиться собою володіти... Мав я мовити, князю, що славний ти ділами, і походами, і битвами великими й меншими, і розуму маєш більше, ніж усі твої бояри укупі, а про те, що буде по тобі, нічого не відаєш. Ти, князю, славі своїй служиш, що б не робив, а я знаю такого, що нікому не служить: ні славі, ані князеві.

Князь не слухав більше стоязикового скомороха, відтрутив його недбало й гнівно, і ступив його кінь на міст, плінфами викладений, і потолочив на друзки барвне видиво... Скоморох зіскочив із моста на Дніпрові хвилі й рушив за течією, помахуючи бубном.

Алімпій задрімав, сиве довге волосся облямовувало притихле уві сні обличчя. На сірих стінах не було нічого, окрім блимкотливого промінчика, що випадково втрапив крізь вікно до оселі мніха і не знав, де йому притулитись, бо скрізь було суворо, вбого й невесело. Промінь стріляв у кожен куток, таки сподіваючись надибати щось веселіше, і знайшов. То була гарно відполірована, гладенька, як ніжна дівоча долоня, липова дошка. По краях її видовбано вузенький рівчачок — ковчежець, так що дошка виглядала ніби оправлена делікатною рамкою. Стояла дошка прихилена до стіни, видать, господар небавом збирався взятися до роботи — бо й вапи стояли у глиняних горнцях, розтерті, але вже трохи присохлі. Промінь торкнувся поверхні липової дошки — там і зостався, ніби потонув у теплій золотавості...

Алімпій розплющив очі і відразу відчув, що в келії знову хтось є. Гадав би, що й тепер видиво. І рад був тому, бо сон мав темний і важкий, ніби камінний, а видива дарували радість, вони накладалися одне на одне, мішалися, як вапи, злиті кимось для забави до одного горнця, важко було сказати, чи було все те насправді з ним перше, чи то спливали спогади, чи народилися мислі й події, які могли б трапитись, аби те чи інше склалося не отак, а інакше. Алімпія не цікавила послідовність тих марев чи істинність і правдивість, а лиш барвність, мимобіжність і легкість їхня, така легкість, котру вапницею годі затримати. Тривожило тільки щось, чого не міг зрозуміти, — чи то плач дитини, котру ніяк не міг побачити, чи що інше, ніби мав чогось позбутися, а не знав чого.

Таки в келії був ще хтось. Алімпій придивився пильніше — при його ложі сидів отрок із обличчям ясним і чистим, ніби його ніколи не торкався тягар життя, мовби той отрок бачив тільки своє щось, вельми гарне й радісне, може, навіть лиш власну чисту душу, нічим не скаламучену й не потривожену, Алімпій дивлявся в те обличчя, і дивне почуття огортало його: ніби він уже десь бачив те обличчя, й не один раз, а безліч разів, та водночас не міг би сказати,

хто це, як йому на ймення: був певен, що хоч бачив, а не так, як інших людей — аби йшов цей юнак навстріч, лице в лице — то такого не було, навпаки. Алімпій ніби віддалявся від нього, між ними лягала якась межа — і все одно те обличчя постійно йому виділось.

— Спи, спи, — сказав отрок, і голос його мав барву теплу й лагідну, і також вельми знайому.

— Хто ти? — запитав Алімпій.

— Ти знаєш, — сказав отрок, але Алімпій ще не знав. Однак він рад був гостеві, його ясному обличчю і теплому голосові.

— По що ти прийшов? — запитав Алімпій. І знову почув:

— Ти знаєш.

Знову замерехтіли барвами стіни, і знову плелись видива, обступили іконника і його гостя. Алімпій бачив власні руки, що клали мусію на стінах Михайлівського золотоверхого собору, і власні руки, котрі розтирала вапи і тримали вапницю, і власні руки, котрі складались до молитви, і власні руки, котрі за трапезою ламали черствий хліб. Він подумав, що, може, треба оповісти цьому отрокові щось про людські руки.

І сказав:

— Тако рече апостол Павло: "Мені ж і сущим зі мною хай послужать руки мої, і нехай ніхто втуні хліба не їсть".

Отрок дивився чистими очима і слухав, хоча на мить Алімпієві видалось, що отрок слухав лиш із поваги, бо йому знане те, що він, Алімпій, говорить, а може, й того більше. А хотілось говорити, хотілося сказати, що як той юний отрок прагне перейняти його науку (бо ж хіба не по те прийшов?), то нехай не цурається ніякої праці, як не цурався Алімпій, і хай навчиться хитрості іконної не задля багатства, а задля отого дивного, що приходить і народжується, коли пишеш, коли тільки торкаєшся пальцями вапниці чи гладенької поверхні липової дошки. І ніщо перед тим золото, срібло, цілий світ перед тим ніщо.

— Вмій розділити зароблене тобою на три частини: одну — на святі ікони, другу — убогим віддай, а третю на потребу твого тіла... І не бери більше, ніж на те треба.

Сіра мушва раптом знову зашелестіла по келії, стромляла всюди довгі комарині носики — де то скарби, де золото, наскладане Алімпієм, благочестиві мніхи дбали про сохраннысть чужої душі, аби соблазну комусь не було.

А раз трапилось: просив муж один багатий і щедрий, аби Алімпій ікону написав, а що не було самого іконника на той час, то з братією домовився: десять разів по стільки заплачу, скільки скажете, аби лиш Алімпієвого письма ікона... Тричі приходив, і тричі братія — від Алімпія ніби — переповідала, аби ще гроші приніс, а приносив не шкодуючи, і все мніхи побожні до своєї кишені складали. Алімпій так до кінця й не віддав би, коли б там не обділили брата Захарія — то прийшов, нашептав Алімпію, а він тоді звернув усе мужу благочестивому, ікони подарувавши власного письма. Оті ж і не згоріли, коли пожежа була велика на Подолі.

Силкується Алімпій розігнати мушву, а та нишпорить, нюшить; добре, що душа його нікому не доступна, бо там би шукати мали, не під тиньком у келії.

Отрок слухає — ледь здригаються кутики його півдитячих уст, і він похитує головою, а над ясними очима тремтить чорна тонка брова. Алімпієві знайомий порух тієї тонкої брови, не так навіть знайомий, як аж болісно відчутний, і знову здається йому, що отрок слухає лиш із поваги, а сам геть-чисто все знає.

— Хочеш пізнати більше, ніж може досягнути розум твій власною силою, — читай книги святі. Не збудувати корабля без цвяхів, не жити праведникові мудрому без книг. Краса воїну — зброя його, кораблеві — вітрила, тако і праведнику почитання книжне.

— Правда твоя, — мовив отрок і в задумі прикусив губу, а знову йому чорна брова здригнула, і тоді Алімпій вже знав, хто то такий. Він дивився на руки отрокові, були вони міцні, навиклі до праці, а ще не навиклі до того, аби вапницю тримати, ті руки він знав достеменно, то були власні його долоні, — ті руки клали камінь у підвалини церкви Печерської, було то давно, страшенно давно, ціле життя збігло, відколи отрок Алімпій клав камінь у підвалини церкви, а церква мала стати на пагорбі над Дніпром, і широка ріка пливла під ногами в отрока і ніби його самого брала кудись із собою, а небо було синє, і вода була синя, і світ був незатьмарений, бо незатьмареною була отрокова душа. На закладини церкви приїхав князь Святослав Ярославич, сам лопатою копав рів для основи майбутньої церкви, і отрок копав, і камінь носив, а потому zostався — учитися іконного писання в грецьких і обезьких писців.

Прикривши зелене лахмання й руду голову чорними чернечими ризами, аби ніхто не розпізнав непотребного, Богові не угодного скомороха, він увійшов до келії.

— Не гнівайся, що увійду. Не оскверню дому твого, бо нема в мені скверни, ані заздрості, ані нечистих помислів — не гнівайся...

Голос мав смиренний і тихий. Алімпій, одначе, впізнав широкий рот і рудий заріст — таки справді не скверна, а щось чисте було зараз на тім обличчі.

— Не гнівайся, що забагато говорю. Сказано, мовчазна людина — як заткана корчага: ніколи не знатимеш, що в ній є. А ти про мене все знаєш... Звичайно, краще, може, мовчати, аніж дурне говорити, але я не вмю мовчати, бо, тільки говорячи, знаходжу самого себе. Мені лиш те дано, тобі — тайна...

— Не гніваюсь на тебе, однак мовчи, бо я розмовляю сам із собою.

Зелений скоморох приглянувся до світлого отрока:

— То так... говори. А я хоч раз послухаю. Відтак знатиму, що то — говорити до себе самого. Бо мені треба когось іншого до бесіди, сам перед собою не міг би розбивати окуви серця свого.

— Скажи, пощо прийшов? — просив знову Алімпій-старець Алімпія-отрока, а той казав:

— Ти знаєш. Згадай.

І прийшло те, чого найбільше прагнув Алімпій. Те видиво, котрого не міг угледіти, уловити перше, а котре було — він те знав — найважливішим.

Стояв у храмі Успенія, де клали мусію грецькі й обезькі писці, клали мусію барвну, небуденну, привезену здалека, з Царгорода та з Обезії, де гори стоять вищі од храмів святих, а сонце перекочується по горах тих із шпиля на шпиль. Мали майстри з собою, окрім дорогої мусії, мудрі книги й пергаменти стародавні, з котрих вчитували, що і як мають робити, там були зразки, за якими працювали, й Алімпія вчили своїй мудрості.

Стояв у храмі Успенія і тишився, що стоїть тут не гостем, лиш робітником; що клав камінь у підвалини церкви, а тепер вчиться мусію класти й ікони писати. Аби лиш відкрились йому тайни превеликі, бо не кожному відкриваються, як не кожному щастить віднайти скарб і мудро ним скористатись.

Стояв у храмі, а був полудень, і сонце вливалось у вікна, а разом із сонцем зійшло у храм чудо велике: просвітився образ Богородиці Марії паче сонця. І з уст її голуб вилетів, і хотіли

імити його, а він повернувся в уста Спасові, і світло сяйнуло, аж вибрало зір людям, і впали всі ниць, і поклонилися.

А коли підвелись, знецімлені, то уздрів Алімпій-отрок перед собою дівчину. Йшла вона вся опромінена сонцем, саме звідтіля, де був образ Богородиці, вся в сонці, і сяяли золотаві коси, а світло-карі очі всміхались йому, а рукави білої сорочки були чисті, як голубині крила. І хотів ймити ту білу чистоту — а не годен був, така виглядала свята й недоторкана в цьому храмі, уся в оправі з барвної мусії, напівреальна навіть і майже недосяжна. А може, тільки йому такою здалась, — бо любив.

— Ти бачила диво? — запитав її тремтким голосом.

— Диво? — всміхнулась вона. — Опріч тебе — ніякого.

І маяли рукави її сорочки, як голубині крила, котрі не можна ймити, а волосся золотавилось, аж бриніло йому в очах від того золота, а світло-карі очі розкривались, як велика таємниця, котру ніколи не зглибиш.

І він усумнився в чуді, котре бачили всі, бо бачив інше, лиш йому відкрите й живе. І злякався сумніву того, і розкався перед Господом. І постригся у мніхи.

І брав вапницю до рук, і пробував писати: світло-карі очі, як нерозкрита тайна, і рукави сорочки, і легку припухлість недоцілованих уст, а дитя, котре б могло народитися, зазірало у ті світло-карі очі, готове й до усміху, й до плачу.

І кидав вапницю, бо то був гріх. І каюся. І в молитвах проводив ночі, аби за дня знову взятись до писання. Тільки вже не смів писати тих очей.

— Пощо ти прийшов? — утрете запитав Алімпій.

— Ти знаєш, — сказав отрок, і лице його спохмурніло.

І звівся Алімпій. І увійшла в нього сила несподівана, і взяв до рук вапницю, і то злото клав на ікону, то вапи на камені розтирав, і всім писав. І лягали барви на дошку, вкладались так, як ще ніколи йому не вкладались, і народилось видиво, найкраще те його видиво, котре не смів утримувати в пам'яті, бо вело до сумніву, а відтак мусив у тому сумніві каятись, не сповідаючись ніколи ні перед ким з того гріха, бо — грішний — прагнув його затаїти для себе.

Дивилися з ікони пильні світло-карі очі, поважні, трохи сумовиті, бо мали нездійсненні бажання, а губи бриніли гарячою червінню, не святою, а грішною, і мале дитя зазірало в ті очі, дитя, котре могло б народитися, а тепер, ненароджене, плакало в Алімпієвих видивах і хотіло

торкнутись його обличчя долонею. Іконник не мав уже зараз порохунків ані зі світом, ані з князем, ані з Богом – мав порохунки лиш сам із собою і мусив спокутувати тепер на межі поміж собою і смертю гріх, котрий тільки один і мав. Усе життя гадав, що служить Богові, а було інше – покута перед самим собою.

Скоморох клякнув, забувши прикрити зелене лахмання чорними ризами, і молився до Алімпієвої коханої.

Алімпій впустив вапницю з недужих рук.

І узріли люди: ікона предивна, ангелом святим писана, волею Господньою – не інакше. Клякли й хрестились, бо сподобились узріти незвичайне. Алімпій ледь ворухнув ослабленими устами – взяли те за ствердження, і вже гомоніли довкола, і в місто перекинулась чутка, і Київ набубнявів нечуваним і прекрасним, і молився до Алімпієвої коханої, і милувався дитям, котре не народилось.

Скоморох у зелених лахманах стояв тим часом на мості, прокладенім князем Мономахом, і дивився на дніпровську воду. А що не вмів мовчати, то говорив:

– Або ж не твори тайни, або ж, сотворивши, сам лиш відай її...

БУЄСТЬ МИТУСИНА

Блвуктнього гбвца Митусу, древле за гордость не восхотѣста
слржити князю Данилу раздраного нкы связаного приведоша. Сирѣчь
яко же рече Приточникъ: Буєсть дому твоего скрушитъ ся, борвь
и волкъ и язвѣць снѣдять ся. Си же притчею речена быс.

З Галицько-Волинського літопису. Рік 1241

Три сліпці просилися до князя, та їх не пустили, і вони сиділи під воротами, сподіваючись, що врешті мусить же князь вийти, тоді вони скажуть йому те, з чим прийшли. Кожного питали вони, чи не виходить уже князь, але він не з'являвся, і сліпці чекали. Князь же приймав у себе Митусу.

Вели Митусу до князя не так, як гостя ведуть, а як бранця. У лика взяли Митусу і привели по чорному земному розмиву, до колін грузли ноги у в'язкій весняній землі, наче земля не бажала відпустити пішоходця.

І було їх на позір лише двоє — князь Данило і Митуса. Ті, котрі зі списками стояли біля дверей, нерухомі й наче байдужі, не бралися до уваги, оскільки їм тільки й належалося, що нерухомо стояти при дверях. Митуса, однак, запримітив ще й інших, і були це Гнів князів, Мудрість, Сила, а також Сумнів, що не відступався й на мить, хоч як Данило намагався позбутися цього премудрого, мов учений мніх, і лукавого, як сам диявол, мужа; а ще, окрім усіх, була там Буєсть Митусина, і Митуса утішився тому, що хоч вона одна була з ним, одна пішла слідом, не боячись покаляти ноги.

Безустановично говорив, нікому не даючи й словом прохопитися, князів Гнів, котрого Митуса й не слухав зовсім (немудрого слухаючи, сам йому уподібнюєшся), однак зрозумів одразу, що коли Гніву дозволив найпершому князь говорити, то, мабуть, замахнулася десь уже сокира на ту сосну, з якої йому, словутному співцеві Митусі, споряджатимуть труну.

Гнів розпалювався, хапався за меч при поясі, його довгі закарлючені пальці миготіли Митусі перед очима, множилися розжареними лучинами, відсахнутися мав охоту Митуса від того draжливого миготіння, а ще хотів би він сісти, як належить людині, що перебула неблизьку й важку дорогу,

випростати втомлені ноги, перехилити ковток вина — і опісля тільки розпочинати бесіду, — але, приневолюючи однак до мовчанки власні бажання, він приглядався князеві, котрий поступово дозволив заволодіти собою Гніву. І до самого себе приглядався, розмірковуючи, що ж діятиме далі, а князів Гнів заважав зібрати до купи думки, мало що не приставляючи йому до грудей вістря меча, але Митуса навіть не ворухнувся. Душа його не відчувала ніякого страху, бо була при ньому Буєсть його. Він бачив князя, як бачить увесь голий степ дозорець, стоячи на пагорбі посеред великого безмежжя, знав причини й наслідки князевих вчинків. Князь же, піддавшись Гнівові, не бачив і не пам'ятав нічого, засліплено не бажаючи докопатися коренів, з яких проросли Митусині вчинки, влада й слава його.

— Признайся, Митусо, що був ти однієї мислі з коромольниками, ворогами князевими, і бунтував смердів, і з боярами готов був стати супроти князевої влади! Бо інакше чому ти перебував постійно у Перемишлі, чому не прийшов до князя власною волею, коли він кликав служити йому, прагнучи честь тобі за те воздати? Що ж ти мовчиш, Митусо? Чому не мовиш нічого? — домагався Гнів, силкуючись викликати Митусу на двобій, оскільки без супротиву починав утрачати ґрунт під ногами.

Митуса усміхнувся. Пустими здалися його домагання князевого Гніву. Гнів бачив і тямив тільки дрібне й мізерне, зрозуміти не годен був, як немудро чинить, збираючи з поверхні видимого тільки легко видиме й примітне, — так, ніби мале дитя хотіло зачерпнути води і совало жбаном по водяному кругові, збиваючи бризки, не маючи сили і вміння занурити жбан глибоко і взяти води по вінця.

"Увільни його від пут, князю, бо не такий же то бранець, якого можна ликами до чогось приневолити, а з поміччю Гніву перемогти, — до цього бранця іншої сили треба пошукати", — тихо порадив Сумнів.

І вже намірився був Данило Романович повеліти, щоб увільнили Митусу, коли Сумнів знову ледве ворухнув устами:

"Але ні, зажди, князю. Якщо ти звільниш від пут Митусу, відчує він рівним себе господинові своєму, а Буєсть його при ньому, — тож стережися!"

Нічого не наказав Данило, а Митусина Буєсть, мовби прикликана Сумнівом, уже стояла насупроти князя, дивлячись на нього прозорими очима, ніби не було тут ані

Гніву, ані Сумніву, а тільки сам князь, сам один безборонний, як город без заборол.

Приборканий поглядом тих прозорих очей, князів Гнів малів, пестився покірним псом.

— Не так мали б ми з тобою зустрітися, Митусо, — говорив князь, а Гнів відступав і никнув, як вогонь на вигорілому вогнищі. — Ти сам винен, що так сталося, що стоїш тут переді мною не другом, а недругом. Як поконаний ворог, стоїш.

"Чи поконаний, князю?" — заговорив Сумнів, але Данило відмахнувся від нього, уперся на своєму:

— Як поконаний ворог! Скажи, чому хотів ти цього, Митусо?

— До нерівного бою ти мене викликаєш, князю. Нині все твоє при тобі, а при мені тільки Буєсть моя. Як маю говорити з тобою, князю: як рівний з рівним, а чи як бранець із переможцем?

Задумався князь.

"Не вагайся до двобою стати. Слова твої при тобі", — сказала Буєсть стиха, і розтягла вузол на Митусиних руках, аби лика не так дошкульно врізалися в тіло.

"Слова мої при мені, — думав Митуса, — слова мої при мені тоді навіть будуть, коли хтось вжене лезо сокири в сосну, і сосна застогне, та сама сосна, з котрої мені труну споряджатимуть".

Гусла гудуть, гусне вітер, обіймає дерева, гусей несе з вірію, весна відкривається — лід од води, сніг од землі загоряється, гусла гудуть густо, летять сірі гуси, червоні лиси на лисі пагорби виходять, голодні, полювати, гасне Гнів князів, сіріє, никне, у попіл обертається, гусла гудуть. Митуса пальцями змушує струни до співу, і хитрий, як мніх. Сумнів змовкає, і сумно звішує голову, оголена думка на гуслах, летять сірі гуси...

Митусу ймили в Перемишлі.

Під Перемишлем брали сіль. Довкола стояли густезні зеленаво-бронзові хащі. Перейти через них трудніше, аніж продертися поміж списами тисячі воїв. Берегами рік, плутаючись у тумані, в'язалося гілля лозини й верби. Княжий двір стояв поза городом, ледве що не над самим Сяном.

У трьох днях дороги від Перемишля, за гірським перевалом, починалася угорська земля, звідки возили на Русь мрамур і скло, приводили коней — фарі, незгірших од половецьких аказів; князь Данило придбав собі там чашу з багрянцевого

мармуру, її прикрашали довкола дивною різьбою зміїні голови. На межах у горах оселяли половців, аби стерегли перевали й повідомляли про небезпеку. Половці важко звикали до гір: їх тягнуло у степ.

Митуса любив гірський край Перемишльський. Наймилішою була йому тут весна, коли теплі вітри злизували сніг, теребили верхів'я ще голих дерев. Земля відслонялася пагорбисто, порізана вузькими лезами річок. Звільнена від криги, найменша навіть ріка випростувала пружне тіло, заціпеніле в довгій зимовій нерухомості. До самого дна поринало у воду небо, занурювалися вділ головою ліси й береги, ріки від того переповнялися й розливалися, вода забарвлювалась то синьо, то сіро, то зелено.

Дім його стояв на пагорбі. Далеко бачив і не боявся повені. Готовизною не був надто обтяжений, зате слідкував господар, щоб не бракувало в корчулях вина й меду в берковцях. Любив Митуса гарний одяг, призбирував поза тим чаші мармурові, роблені уграми, а також ковани руськими майстрами чепа. Та найбільше дбав про книги. Книгами дім zelo багатий — як нічим іншим.

Рибарі сушили над Сяном грубі мотви. Ставні, високі рибальські жони виходили до ріки допомагати мужам у роботі. Коли ж під Перемишлем ставали облогою вороги, жони так само, як і мужі, вергали каміння на ворога. Каміння градом летіло із заборол, і хоча б нападники стояли по коліна у воді, уступивши з берега в ріку, — стільки того каменю лягло вдолі, що мертві й поранені потому вже на сухе падали.

Митуса любив гірський край Перемишльський.

Князь Данило Романович не любив.

Тікали туди від покарання за коромолу бояри, захланні на князеву честь і славу, а ще більш на його добра й землі. Перемишль приймав і переховував коромольників, завжди готовий допомогти їм, не лякаючись князеві помсти. Тямив собі Перемишль, як був перше стольним городом, поки князь Володимирко Володаревич не одняв того права, перенісши столицю до Галича, — а втрачена слава пече більше, аніж незвідана. Одначе, коли галичани ставали супроти князя, неугодного їм, заздрість не заважала боярам із Перемишля бути одної мислі з коромольниками.

Брали собі город, мислячи довіку держати гарну й багату, зручну в обороні проти ворога гірську країну Перемишльську: і князь белзький Олександр Всеволодович, і прийшлий аж із

Чернігова князь Ростислав Михайлович — буйний, невдячний та непоштивий у своїх змаганнях за владу син сестри Данила Романовича, а ще також знатний боярин Григорій Васильович, колишній галицький дворський.

Сидів також у Перемишлі присланий туди Ростиславом Михайловичем Константин Рязанський.

Митуса не раз думав: Перемишль, як заворожений звір, вислизає з рук то одному, то другому, а то й третьому — і постійно залишається самим собою. Ловці ж уперто продовжували полювати на того незвичайного звіра, а разом нерідко прагнули заволодіти ще й ним, Митусою, хоча складав співець малу тільки частину чогось більшого.

Митуса про славу не дбав, не домагався її зовсім. Йшла сама йому до рук, і не дуже він нею втішався, бо вела вона за собою свій лихий невідступний почет: заздрість, ненависть, зраду і підступ, і підкуп, і фальшивих друзів. Митуса не дбав про славу. Коли збиралися люди почути Митусину пісню — радий був, але радий був і самотині, і можливості поринути у мудрість книжну, і втішався тим, що слово, податливе часом, а часом непокірне, як неторкана дівчина, або ж невловиме, як висланий у дозор спритний воїн, легко дається йому до рук.

Часом радий би був утекти від слави, від гостей, що навіть з угорського й інших країв траплялися, ваблені оповідями про Митусині пісні, — радий би був утекти до рибальських домівок, аби гусла його знаджували до нього молодих рибалок, щоб із Сяну випливала на звуки його гусел риба, щоб зелений лист, захований у пружній бруньці, розвинувся, а білий сніг проріс травою, а кінь ударив копитом об камінь і викресав з нього живу іскру. Митуса був молодий і не захланний на славу.

...Було так темно, що Митуса не бачив її обличчя, тільки груди й коліна вибілювалися, в убранні вона виглядала інакше, трохи незграбна, ніби вбрання в'язало й неволило її; висока, з широкими плечима й вузькими стегнами — скоріше отрок з виду, котрий ще не увійшов у силу, а не дівка. Митуса радий був завжди тій хвилі, коли, звільнена від убрання, вона раптом ставала легка, наче землі не трималася, і в чорній п'їтмі вибілювались її коліна й груди, і Митуса кожен раз любив її, наче вперше.

За дня він дивився в її очі, а Добродія ніколи їх не мружила, як не стуляються ніколи обводи джерела, з котрого одвіку черпають воду.

У тісняві рибальської хатини пахло рікою й зіллям, неначе хвилі ріки билися об стіни хати зсередини. Пальцями міцними, як в отрока, що вмів вже владати сокирою й мечем, вона лоскотно й м'яко водила по його обличчі.

— Не мовчи, Митусо, говори щось. До твоїх уст приставити горнець скудельника — накапле трунок, солодший від меду.

— Пощо мені біля уст горнець глиняний, — сміється Митуса, — хочу твоїх уст, Добродіє.

Ніч минула. Виповз білий туман із ріки і вгорнув рибальську хатину. Митуса стояв у тумані, що був вогкий і аж ніби важив, тиснув на землю, і просякнутий вологою перший осінній листок довго тримався у повітрі, спираючись на вагу туману.

"Ніколи не зможу сказати всього до кінця, що бачать очі мої і розуміє душа. Слова — туман, — думав Митуса, — слова — ворог мій, котрого прагну поконати, аби служив мені. Слова — отроки нерозумні, які не відають, чого від них вимагає князь, повелівши йти в січу й на смерть".

Добродія вийшла з туману легка, біла, ніби з того туману виткана — і Митусі жахно, аби не зникла. Добродія опускала на воду човен, оглядала весла, і Митуса любив кожен її рух.

"Як то діялося, — думав Митуса, — чи то Бог сотворив спершу землю, а чи спочатку назвав її, бо в ньому жило те слово? Що було перше: діяння — чи слово? Добро й зло в суті своїй — чи наймення їхне?"

— Добродіє, що було перше: ти чи любов? Чи, може, ви разом прийшли у світ?

...Три сліпці знову просилися до князя, але їх і цього разу не допустили, вони дістали навпомацки із своїх сірих подорожніх торбів хліб, щоб пополуднувати й чекати далі.

Князь же приймав Митусу.

Він наказав звільнити його від пут, Митуса випростував перед собою стерплі руки, розтирав пальці, торкався перстень, подарованого колись батьком. Давно вже ніщо не в'язало Митусу з отчим домом, а все ж носив той перстень, не знімаючи з пальця, — скоріше як пам'ять про своє отроцтво, аніж із шани чи любові до батька. Митусин батько, як багато інших бояр із Галича, перечікував князів гнів на уграх, як не раз робив раніше. Він прислав до Митуси в Перемишль вірних людей і велів, аби Митуса згадав про синівський обов'язок і про честь отчого дому,

котрий велить йому помститися Данилові за вимушене вигнання батька. Наказував Митусі прибути на угри.

— Така його воля, — говорив посланець, — і не чини супроти неї. Коли не схочеш на уграх за меча узятися, як личить боярському синові, зможеш і там гуслами бавитися і пісень складати — на уграх є охочі слухати їх. Так сказав твій батько.

Сміявся з того Митуса. Навіщо мав би тікати на угри? Що мав би шукати в чужій землі, де гусла справді можуть обернутися забавою для чужинців? Врешті, ким став би на чужині? Воістину скоморохом! Хоч би й пішла за ним слава його на угри — що там чинитиме? Забуде, як виглядає земля руська на світанку, весною, коли повітря гусне, а сірі гуси з вирію летять, і гудуть, як гусла, старі дерева. Можна врубати дерево під корінь і встромити в землю деінде, і буде якийсь час здаватися, ніби живе воно, аж поки не скотиться вділ останній плід, щоб зігнити на чужій землі — а назви тому плодови ніхто не знатиме. І аж поки не прийде весна. І тоді всі побачать, що не цвіте воно й не бризкає соком, позаяк мертво єсть.

Ні, не хотів Митуса тікати на угри до батька, бо не був навіть у мислях спільником його мізерних зрад. Ворога князевого, Судислава Бернатовича, переховував Митусин батько в своєму домі, беручи за те мзду велику, а коли князь Данило вступив до Галича, то кланявся йому, по землі човгався, милості просячи, обіймав ноги князеві, прирікаючи вірним бути. Сам же посилав своїх людей з підступними листами до коромольників, вимагаючи плати за подвійні зради.

"Гм! Честь дому батьківського! — сміявся Митуса. — Честь моя — то лиш я сам, і до свого імені батькового не хочу долучати. Вбиратися в бунті у маски — то навіть скоморохові не можна робити. Жартувати можна у масці, а до двобою треба ставати з відкритим лицем".

Час, подарований життям, обернув Митуса на слова.

"Слова — щити, котрими легко прикритись од ближніх своїх, слова — паволока, в котру загортаємо часом те, що бачити боїмося. Слова — камені, котрими кидаємо в ближнього свого. Стріли з гострими наконечниками, напоєними отрутою, і раняють смертельно. Слова — сокира загострена, і служать мені лиш тут, удома", — думав Митуса.

Звільнений од пут, бранець випростався, тепер вони з князем були одного зросту і рівні. Тільки Митусина молодість зухвало випручалася, не піддавалася його намаганню

втихомирити все й змирити. В жовтавих Митусиних очах, жорстких і невеселих, князь хотів вичитати більше, аніж говорили майже безмовні досі Митусині вуста – і раптом вловив у тому погляді жалість і співчуття. Князь одвів очі і наказав сісти Митусі, і ще повелів комусь принести вина, і хтось невидимий, безликий і безшелесний поставив на дубовий стіл жбан вина і чаші, і розлив у чаші вино.

Митуса випив. Трунок хмільно, боляче й відразу нагадав йому дім і Добродію, він озирнувся, але довкола була пуста. Митуса не добачив поряд навіть Бусті, і ним заволоділи смуток і байдужість.

– То скажи мені, Митусо, чи то правда, що став ти однієї мислі з коромольниками?!

Дивувався Митуса. І Гніву позбувшись, не заглиблювався князь до дна речей і не хотів чомусь торкнутися Істини там, де вона могла відкритися. Чи в тім річ, що він зізнається, ніби з бунтівниками ставав на князя? Чому не хоче пізнати князь причину, котра породжувала бунт? Чому не запитає самого себе: навіщо потрібен йому Митуса? Мовчав Митуса, бо мізерним здавалось йому питання Данилове.

Князь же дивувався, що міг Митуса стати на боці бояр, котрі проти князівської влади учинили бунт. Хіба ж мали на те право? От галицький дворський Григорій Васильович брав собі Перемишль – а чи йому, нищому, таку землю держати? Інші ж, як оскаженілі хорти, до того шматка дерлися – і один одному в своїй захланності горло перегризали. Доброслав у Галичі на той час засів і роздавав галицькі землі чернігівським боярам, зігнаним Бату-ханом із їхніх північних земель. Прибутки, котрі Данило Романович мав з коломиїських соляних копалень і призначив для оплати вірним своїм воям, Доброслав оддав на відкуп зрадникам підступним Івору Молибожичу та Лазареві Домажировичу. Володимирський стольник Яків оповів те все князеві, а не встиг ще князь повеліти рушати до Галича, як уже звідтіля прибув чоловік Доброславів:

– Стережись, князю, Григорія Васильовича. Лихе замишляє, засівши в Перемишлі. Не вірний він тобі.

Доброслав хитрий, як руда лисиця, думав двох зайців уполювати: відвести гнів князя на іншого, і в того іншого Перемишль одняти.

– Що далі, князю? – спитав Митуса, і цікавість його була щирою. Данилова розповідь раптом зовсім зрівняла їх, і виглядало так, що вони зійшлися удвох для бесіди, і князь, хоч старший і досвідченіший, чекав від Митуси мудрого слова.

— А далі так діялося: Григорій, йому лиш одному знаним шляхом, звідався про те Доброславове посланництво і надумав стати перед мої очі, аби себе обілити. Того ж дня і об тій же порі прибув у Холм і Доброслав. Ха-ха-ха! — засміявся князь.

— Чи відаєш ти, Митусо, як прибув до мене Доброслав? Во єдиній лише сорочці їхав він по Холму на коні, аби показати, що нагий не може за пазухою каменя держати.

Митуса також тепер засміявся і долив в обидві чаші вина, а князь, ніби так мало все бути, перехилив те вино і говорив далі:

— Що робить, Митусо, господар, коли у двір до нього серед білого дня з'являються вовк і лисиця водночас? Велить їмити звірів. Так я й учинив. Сказано: хай не рвуться ниці у святительський сан... Бачиш, Митусо, вони беруть моє, як брашно із чужих комор, мою вотчину хочуть роздерти, як паволоку, а з тої подертої паволоки який хосен?

Данило відчув, ніби не те мовить, що намірявся, і при носі його затаєно й до часу примостився Гнів, а Сумнів сидів у віддаленім закутку, в напівтемряві. Князеві здалося, що при Митусі несподівано змаліли й подрібнішали його діяння, котрі насправді були важливими й складали значну частину князівських клопотів. Клопоти ці, переказані Митусі, обернулися іншим, трохи смішним, а трохи буденним боком, і вже ніби не займали і не хвилювали так, як перше.

Обидва тепер мовчали. Князь думав про своє не таке давнє перебування на уграх, де він хотів домовитися з угорським князем Белою IV про те, аби видав за його, Данилового сина Льва, дочку. Спілка з уграми була потрібною, вона допомогла б у боротьбі з татарами, те лихо рвало вже Руську землю і важко сказати, чим обернеться нашестя. Так, то вже справді було дуже важливе і вельми занепокійливе, і князь об тім також хотів говорити з Митусою. Данило Романович пригадував, як повертався з угрів, і мусив перечікувати у князя лядського Болеслава у Вишгороді, аж поки безбожні зйдуть з Руської землі. Він хотів сповістити Митусі про те, як важко і страшно було обминати Берестя, з котрого аж у далекі поля тягнувся млосний дух мертвих, і їх нікому було поховати, позаяк нікого не зосталося в місті, і церкви були переповнені трупами. І так само було у церкві богородиці у Володимирі. Однак Данило мовчав, не говорив про це, ніби через слова переходячи мусив би ще раз перебути те усе, а також знести сором і змиритися знову зі своїм безсиллям проти тієї страшної сили, котра розлилася

смертю по Русі. Не міг признатися у своєму безсиллі Митусі, що явився нині у нього не гостем, а тільки бранцем.

Гірко і сумно було Митусі, що зникла десь Буєсть його, а натомість родилися мислі важкі й безконечні, як ніч у порубі. У мислях снувалися згадки про боярина Григорія Васильовича, і про Константина Рязанського, і про владика Перемишльського Антонія, кожен зваблював Митусу до себе у різні способи, і знав Митуса, навіщо їм потрібен. Усім їм потрібне було знаття Митусине, і вміння, аби власне безсилля й глупоту власну прикрити Митусиною мудрістю, а тому просили й загрожували.

— Навіть вільному птахові, Митусо, можна крила ув'язати, а коли пручатиметься — можна стрілу в серце випустити. На те є ловчі у князів.

— Затим же й не йду на службу князівську, що така служба у ловчих його. Не бажаю ловчим бути, — сміявся Митуса, і сумно йому було. І підбурений своєю невгамовною Буєстю Митуса говорив:

— Слави спраглі тулять дім до дому, і село до села, ізгоїв тулять, і борті, жнива. Сироту обікравши, їдять тетеруків, і гусей, і курей, і голубів, й інше брашно, а убогий хліба не має, щоб насититися, сироту обікравши ходять облачені, в паволоці і кунах, а убогий руба не має на тілі. Сироту обікравши, живуть у домі, а убогий не має де голову прихилити...

Знав Митуса, навіщо тим був потрібен, а пощо ж кликав його мудрий князь Данило? Чи й той не певен у силі своїй? Чи йому теж треба, аби Митуса говорив об нім — а повторене красними Митусиними словами діяння набирало б для князя твердості, й позбувся б він Сумніву у такий спосіб? Чи мізерними здавались тобі вчинки твої, князю, чи хотів мати виправдання для них, бо не завжди чинив так, як належало? Але ж ти, князю, самого себе поклав у діяння свої, а коли не так що зробив — не допоможу тобі, і ніхто не порятує. Якщо від діяння сліду не буде — на чому слова триматимуться, князю? Я судив би так, як мені розум мій і честь велить, а не ти, князю; а хто з нас правду мовив — знатимуть інші, котрі по нас прийдуть. Ми бачимо мало, бо зблизька дивимось і стоїмо вдолині, ті ж, котрі прийдуть по нас, будуть стояти на узвишші, уже над нами, і більше бачитимуть. То навіщо я потрібен тобі, князю? Пощо прикликав ти мене до себе? Зараз бранцем став я твоїм, бо маєш мене за зрадника — це я розумію. А пощо по волі мав би до тебе приходити?

Я, князю, так само, як і ти, свою вотчину маю, де влада моя рівна твоїй — а, може, й тривкіша і глибша. Чи ти, князю, маючи свою землю, пішов би чинюсь управляти — не для себе, для когось? Вголос нічого не говорив Митуса, бо здавалося йому, що не зрозуміє усього сказаного князь, візьме його, Митусину, мову за бажання виправдатися й порятуватися, і зневірився раптом Митуса у силі власного слова, котре, здавалося йому, можуть у нього відібрати, як відбирають владу князівську інші князі оружною рукою, а ще думав, що може його слово умерти раніше від нього, і вчулося йому знову, як задзвеніла сокира на стовбурі дерева, з котрого йому труну споряджатимуть. Слово — тлінь. Слово — глина холодна, і треба крові, аби вона ожила. Слово — тлінь. Слово — тінь, не суть усього, не основа, а тінь. Митуса думав так, пив із чаші вино і мовчав.

Три сліпці досі не втратили надії добитися до князя, хоча з того, що стало прохолодніше і на обличчях не ковзали вже сонячні промені, сліпці знали — наближався вечір.

Чому ти неволив мене до служби, князю, коли я сам князь у вотчині своїй був? Нині ти мене хочеш позбавити її, князю, і сам не відаєш, що чиниш, — думав Митуса.

Бажаючи скарати Перемишль, послав Данило Романович туди свого двірського Андрія з великою кількістю піхоти й кінних воїв. Константин Рязанський, присланий перш сидіти в Перемишлі коромольним і честолубним Ростиславом, утік від Андрія поночі, як боягузи тікають, ще перше, аніж Андрій став під Перемишлем. Андрій застав тільки владу у Перемишлі, і, повелівши палити й карати непокірний город, уступив, не чекаючи запросин, у двір владу, і пограбував його гордих слуг, роздер їхні тули брови, і вовчі та борсучі прилбиці, а самого владу смертю скарав, аби не богохульствував, бунтуючи смердів проти законного князя.

...Літописець списував день у день — сивий і старий, богобоязливий і князебоязний, — списував день у день, що чинилося на Русі, а також усі діяння й помисли явні Данилові, у такий спосіб гадаючи зміцнити ще більше підмурівок слави й безсмертя свого князя, але ж Данилові того здавалось мало, праглося більшого, незвичайного, бо незвичайним здавалось йому все, що він сам відчував у собі, але чого не міг осягнути літописець.

Не бачить же ніхто, п'ючи із чаші мед, як виглядав камінь, з якого роблено чашу. Але ж не кожен бачить у камені майбутню чашу, що потім стане вираженням задуму і в котру наллють трунок. Тільки всевидець і всезнавець може те узріти, і хотів Данило, аби співець словутний Митуса став тим волхвом, який би мав на світ власні очі, але у серцевину всього вмщав би князеві мислі, заміри і вчинки, відвагу його і мудрість. Так хотів Данило.

Інше думав Митуса. Те, що Данило у своїх діяннях мав за велике і значне, могло колись обернутися мізерним і дрібним, і города, про які він дбав найбільше, могли змаліти, а менші вирости, і ріки, котрі не можна переплисти, могли б висохнути, а малі розрити ширшу дорогу до моря — Митуса хотів бачити аж до тих часів, що невидимими здавалися. І мало йому було класти в основу всього лиш князеві мислі, не бажав Митуса обернутися тихим плесом води, в котре дивиться князь. Згорблену горобину хитає вітер — тонка жива тінь на чорному тлі спаленого Митусиноного двору. Вітер розгойдує сліпе небо, згори хмари тиснуть на землю, і навіть той, хто відає, що є сонце, перестас в нього вірити.

— Митусо, — просить князь Данило Романович, — заспівай мені пісню. Митуса сидить звільнений від лика, і п'є вино з князем. Як бранець, котрому подарували ще кілька годин життя — для того, щоб він покався. Або ж для того, щоб ближче до нього приглянутись? У жовтавих Митусиних очах — співчуття і жалість, і ніяк не може зрозуміти їх князь, та й сам Митуса не розуміє себе. Хтось безликий і невидимий запалив вогонь, вогонь горить, і від того вогню ще жовтавішими здаються жорсткі Митусині очі, різко відтінюються вилиці і зблискує бронзовість у густій бороді. Митуса розтуляє уста й питає:

— Пощо ти, князю, палив Перемишль? Гадаєш — на місці спаленого міста нове виросте? Чи хочеш тим славу свою укріпити й показати силу? Ти й болохівську землю спалив — за що гнівався на болохівців? Що погодились просо сіяти для татар? Так ти ж їх покинув сам на сам із татарами, покинув напризволяще — рушив свататись на угри, а татари тим часом руйнували Русь, і на Галичину прийшли, і болохівців змусили собі служити. А ти пересиджував лихо, князю, у Вишгороді, рятуючи себе і свій рід. Чом ти, князю, не сам пішов до Києва — а лиш тисяцького Дмитра послав

туди? Кияни князя мудрого й сильного чекали, і ти укріпив би дух їхній, бо вірили вони тобі. Дмитрова ж мудрість твоєї рівна була, та віра в нього менша. Хіба не відасш ти, що, коли б урятований був Київ і спинив би татар, не пішли б вони, може, далі, на нашу землю? Ти не дбав про Київ, а лиш про власну вотчину. Чому ж карав болохівців? Татари й так вкрили землю нашими трупами — а ти що далі чиниш? Чи задля того, щоб від татар оборонитись, палиш Перемишль? Карай бояр невірних, карай зрадливих владик — а пощо палити хати рибарів і орачів?

Мовчить князь, обертаючи в руках порожню чашу. Затаїв подих Сумнів, а Гнів напружився і зводиться на ноги, але князь встигає відштовхнути його:

— Бачиш, Митусо, коли скарб в однім місці зберігається і одного владику має, то від того стає він вартіснішим. Подрібнені землі — як висипане зі жмені зерно, котре птах легко може склювати. Затим і караю непокірних, аби тримати всі землі в одній руці. Смерди — то смерди, а бояри — то бояри, і бунт їхній скінчиться, чим почався: поставлять однак когось, аби правив ними. А пощо мав би нищий правити, коли мій батько зоставив мені вотчину і право над нею?

Сумнів примружує око й шепоче з віддаленого кінця:

“Чи ж так воно все, князю?”

Данило вдає, що не чує нічого, і далі говорить:

— А Київ би од татар не порятував руську землю, бо старий він і змучений. Тут, у нас, спіткнуться татари — побачиш, Митусо! І забудь зараз про те. Я ж просив тебе пісню заспівати.

Міг би Митуса заспівати князеві оту свою пісню, кращої від котрої не складав перше і не складе вже ніколи. Він знав, що не складе, хоч би жив ще довго, бо ту пісню складав у найбільшій, у найвищій розпущі і в напрузі сил, тоді для нього в одну ріку злилося все — і смерть Добродіна, і погибель Києва. Добродія потонула, під нею заламалася крига на ріці. Не слова родила душа Митусина, а кривані рани. І не струни нап'ялися в гуслах його, а копія. Наче волхв, бачив Митуса: прийшла сила чорна і дика на Русь, і не встала проти неї руська сила, бо кожен дбав лиш про свій дім і про власне багатство.

— Пощо покинули бояри землі свої татарам? — питав Митуса. Пощо покинули й живими zostалися? Чи гадають, що не прийде ворог по їхньому сліду, як вовк за зайцем? А вже йде! Йде сила, котрій не дано від долі творити, а тільки

нищити. Січе людей, як траву, а кров ріками, а городи чорними трупами, і Київ усіма покинутий, мертвий, а Дніпро з берегів виходить і плаче над трупом города славного... І церкви падають, як догорілі дерева, і діти гаснуть, як на вітрі свічки. А підуть князі наші на поклін невірним — і вже ідуть. І впаде ніж помежи родом — і вже упав. І будуть усобиці великі, і ладу не буде помежи князями, — і вже нема. Бо що робить Константин з Рязані на землі Перемишльській? Чи, може, прийшов рятувати її від татар, своєї не зумівши оборонити? Хіба не відає, як страшно татари Рязань понівечили?

І склав тоді Митуса найкращу свою пісню, і знав, що кращої не складе, і страшно йому було, що ту пісню найкращу породила погибель Києва і Добродії смерть. Ненавидів самого себе за те, що найважче лихо обернув найкращою своєю піснею, а водночас не міг би тої пісні не скласти й не заспівати.

А третього дня потому йшов Митуса до церкви, і на самому порозі храму підійшов до нього сивобородий старець і плюнув в обличчя.

— Чому ти учинив так, отче? — здивувався Митуса, не можучи навіть руки підняти, щоб покарати за зневагу, бо надто старий і немічний був той чоловік.

— Костянтин повелів мені це зробити за пісню твою диявольську, непотребну, Митусо, — сказав старець, а народ на площі біля храму мовчки чекав, що скаже Митуса.

— Нікчемний же той князь, котрий вибирає немічних для здійснення своєї помсти, — сказав Митуса і засміявся. — Не гніваюсь на тебе, отче, одне лиш мені скажи: ти сам чув ту пісню?

— Ні, — сказав старець.

— І князь Костянтин сам не чув, — він чує лишень те, що йому у вухо нашепчуть.

Знову засміявся Митуса, і було сумно йому, і він повернув од порогу храму і пішов до ріки, до того місця, де виходила з туману Добродія і спускала на воду човен, а Митуса питав:

— Що було перше — добро і зло в суті своїй, а чи наймення їхнє?

Князь Данило Романович просив заспівати пісню, і Митуса відповів:

— І хотів би, та не можу, князю: гусел моїх при мені нема. Згоріли на дворищі у Перемишлі — отож вибачай, князю!

І озирнувся Митуса, і побачив Буєсть свою, і зрозумів, що не відступала вона від нього ані на мить.

Гнів князів стояв, затискаючи руки на мечі, а Сумнів теребив бороду білими пальцями.

— Йди собі геть, Митусо, — сказав Данило, не слухаючи ані Гніву, ані Сумніву. — Йди. Ти вільний.

Буєсть Митусина підвела осідланого коня і процокотіла копита попід вікнами, а князь сидів, похиливши голову у задумі. І тоді здвигнув плечима Сумнів і сказав:

"Князю, пощо відпустив Митусу? Слова його — ніж гострий".

Князь удав, що не чує.

"Пощо відпустив, князю? Та ж він не сказав тобі й слова, ти не знаєш того, що хотів знати".

— Митусо! — гукнув князь. — Гей, Митусо! Та спиніть же його!

Ті, що непорушно стояли досі при дверях, по-своєму зрозуміли князеві слова. Стріла просвистіла навздогін, і якраз тоді впало дерево, що з нього мали спорядити труну Митусі. Але він уже не чув шурхоту гілля і важкого стогону поваленого дерева.

Три сліпці знали, що настала ніч, бо зробилося холодно й тихо. Вони вже не сподівались почути князевих кроків за порогом, отож полягали спочити, гадаючи, що назавтра добудуться до князя. Вони мусили йому сказати те, що знали і з чим прийшли: у Перемишлі ймили словутного співця Митусу і чинили йому наругу, у лика в'яжучи, як коромольника, і дім його спалили, і книги, і гусла. Хотіли сліпці просити князя, аби повелів звільнити Митусу.

Але Данило не міг нічого повеліти, адже сліпці ще не оповіли йому того, з чим прийшли, і князь сидів усе на однім місці, над чашею, де на самому денці зосталося трохи вина, і при ньому був тільки його Сумнів.

"Не бери сумніву у поводитирі, — лукаво радив він князеві. — Не бери, бо не зрушиш і кроку, довіку на однім місці стоятимеш", — шепотів Сумнів і усміхався недобре.

Буєсть Митусина стояла над свіжою могилою і не плакала, хоч зоставалася сама одна супроти світу, часу, життя і смерті. Не плакала, бо не вміла.

Гуси летіли з вирію. Гусла тліли на пожарищі. Три сліпці чекали світання.

СПОГАД ПРО ГРУЗІЮ

Осінь. Широке вікно навскіс перетяте вигнутою виноградною лозою. На ній тріпочуть тонкі, прозоро-жовті листочки, їхній візерунок навіртає до думки про старовинні гобелени. Сонячний промінь пронизує листя наскрізь, воно поволі темніє, тліє, розсипається рудим попелом.

Усе містечко в тихому шурхотінні листя. Невпинний шелест його у повітрі й на землі, під ногами. Він наповнює все довкола, віддаляючи гуркіт автомобільних моторів і звуки людських голосів кудись далеко, у безвість.

Врізані в синє небо дахи в червоних панцирах черепиці. Розігріті сонцем, вони, мабуть, теплі на дотик. Контури дахів і недалеких гір творять природну, тривку єдність. Замкнуте, одвічне коло.

Останні червоні, солодко-пахучі ягоди яскріють на довгим гнучкім пагіллі в малиннику.

Важкі, теж останні, кетяги чорного й рожевого винограду. "Ізабелла", "рислінг". Назви урочисті й витончені. Виноград перестиглими ягодами скапує вниз, у суху траву, на світло-медове листя.

Осіньє яблуко "джонатан" чекає перших приморозків.

М'яку, соковиту грушу смачно скльовує птах.

Ще свіжі голівки дрібних хризантем на високих, ослаблих уже стеблах. Стебла ось-ось всохнуть, зламаються, і тоді білі й брунатні зірочки звільнених квітів попливуть без вороття за вітром.

Бджоли. Ще й досі носять у вулик жовтогогарчий, синій і червоний пилок на обважнілих прозорих крильцях. Втомлені, майже знесилені, здійснюють своє одвічне призначення. Маргарита, ставши на коліна біля вулика, в молитовній зачудованості спостерігає за ними. Це може тривати годинами.

— Вважай, — сміється Богдан, — щоб сама часом не стала бджолою.

— Ти мене й поміж бджіл упізнаєш, — тихо відказує Маргарита. Вона зараз в елегійному настрої.

— А що, це зовсім просто: котра нічого не робитиме, то й буде моя Гіта!

— Позирайте на нього! То я ще мало роблю? Не дам сьогодні вечері — будеш знати.

— Ой, ні, на Гітиних руках білий світ тримається, то я лише пожартував, — відразу поступається Богдан. — Хочеш знати: твої стелажі в бібліотеці — як справжні соти, а ти поміж ними — бджілка. Невсипуца бджілка.

— О! — радіє Маргарита, полишає бджіл і йде до хати. — Будемо сьогодні пекти крумплі. Клади вогонь, Богданку.

— День, день, білий день, — мугикає Богдан. — Вставай, милий, клади вгень...

Я знаю: картоплю пектимуть задля мене. Так буває щоразу, коли я приїжджаю до них. Задля мене — поїздка в гори і печена картопля. Вони завжди влаштовують такі осінні свята, це вже наш ритуал. За шість років я встигла звикнути до того, що Богдан називає мою сестру по-тутешньому, і часом сама кличу її Гітою. Я полюбила її довгі й по-дитячому докладні оповіді про бібліотечні справи та звички бджіл. Богдан усе це вислуховує, мабуть, всоте, однак завжди виявляє щире зацікавлення. Сам же пильно оберігає свої професійні таємниці навіть від дружини, йому байдуже, що в маленькому містечку люди й так один перед одним відкриті, як на долоні, з усім своїм життям. Богдан зроду не здатний просторікувати про справи, а вже щодо своєї медицини — то й зовсім не дозволяє собі вимовити пусстого слова.

Я звикла до неговіркої вдачі Богдана й до того, що моя молодша сестра — заміжня й мати п'ятирічного хлопчика, а ось до цих осінніх свят не звикну ніколи. Щось таке вони в собі мають...

Маргарита перейняла місцеву говірку ("а як же інакше, люди скажуть, що горда, коли по-їхньому не знатиму"), та й я вже не прошу перекладати, коли вона говорить "оболоко" замість вікно чи там щось інше.

— Погляньте на них! — обурюється Маргарита. — А ще мене неробою дражнять! Хліба не купили! Гони, сестричко, по хліб.

— Не хочу, — кажу я. — Обійдемося.

— Е, ти як знаєш, а я не обійдуся. Люди кажуть: дурне сало без хліба — чи ти забула? Вибери хоч огірків та помідорів із діжки, — наказує вона вже десь за хвірткою, бо встигла "осідлати" велосипед і "погнала" по хліб.

До ночі ще далеко, а містечко поступово охоплює темінь. Світло високого місяця тут завжди здається містичним, ірреальним, воно ніби не проливається на землю, а застигає високо, навіть не сягнувши гір. І чомусь звідтіля, з гір, мені

вже вкотре вчувається крик оленя. Розумію, звичайно, що це неможливо, гори надто далеко, та щовечора прислухаюся: ану ж і справді?

Хліб уже лежить на кухонному столі.

У заіржавленому, часто вживаному начинні, котре з вигляду нагадує велику шашличницю, — пекельно розжарене вугілля. Печуться крумплі (картопля, мандибурка, бараболя, бульба, як ще?).

Від вогню струмує тепло. Моя права щока палахкотить, лівій — холодно. На довгі шампури з дерев'яними ручками Маргарита нанизала по великій цибулині й добрячому шматкові солонини із шкуркою. У червоному відблиску жару цибулини здаються ще округлішими, ніж є насправді, і густо-золотими. За якусь хвилину до того, як уже спечеться закладена в жар картопля, цибулю й солонину починаємо зашкварювати. Це воістину ритуальне дійство. З яких воно часів? А чи й початку не має?

Вихоплюється високе полум'я — жир стікає на жарини, сичить. Золотава округлість цибулі м'якне. Шкоринка солонини чорніє. Треба опустити шампур вістрям уділ, тоді краплі стікатимуть на цибулину. Богдан, як чаклун або жрець, одним спритним рухом вихоплює спечену бульбину, вона така ж чорна, як погасла вуглинка, і я дивуюсь, як безпомилково він видобуває саме картоплю, адже зовсім стемніло. Однак розпитувати даремно — він тільки усміхнеться й розведе руками. Бульба обпікає долоні. Наддуплюю її — вона готова. Богдан вибирає з жару решту, кидає в металеву сітку, ніби не відчуваючи, яка та картопля гаряча; протрушує її в сітці, щоб облетів попіл. Від цього несподівано вистрілюють доокруж крихітні, як вогняні комахи, іскорки. Розтинаємо кожну бульбину навпіл — вона тепер парує на імпровізованому столику (два табурети зсунуті до купи й накріті папером). Маргарита заворожено стежить за кожним рухом чоловіка. Я відводжу погляд, намагаючись бодай щось побачити поза нами, у світі, що лежить за межами наших простих і добрих родинних стосунків. Маленький садок — наче стіна, що не дає сягнути кудись далі. З-за ледь помітного у темряві стовбура старої груші (я не бачу, тільки знаю, що там — груша) на мене дивиться сумне, мудре око лагідного оленя. Ніхто більше не помічає цього. Нікому я не вказую на оленя. Повірити в нього було б зовсім неможливо, якби я напевно не знала,

що його намалював колись давно художник Ніко Піросмані. Олень зараз тихо стоїть біля груші, світло місяця врешті пробилось крізь густу темряву, що впала на землю, і тому оленя дуже добре видно. Він зовсім непорушний, навіть трохи статичний, ми пильно придивляємось одне до одного. Задля чого він аж сюди прибився, як опинився тут?

Путі людської пам'яті несповідими.

Я хотіла побачити в Тбілісі будинок, де жив художник Ніко Піросмані в останні свої дні. Може, сам Ніко насміявся б із цього бажання, бо й справді — чому не посміятися? Поки був живий і йому так само, як мені, або й ще більше, потрібна була людська доброзичливість, щирість і прихильність, він нічого не мав. А тепер, коли йому давно вже й того не треба, ним усі цікавляться. Так і лізуть у душу, хоч бери та ховайся й по смерті від людського ока. За життя — від прискіпливого й байдужого, по смерті — від настирливого, цікавого. Перший-ліпший всезнайко і сноб, потрапивши до Тбілісі, вважає своїм обов'язком оглянути виставлені в музеї картини Піросманашвілі, попліткувати про його безтямну закоханість у з'ядливу танцівницю — французенку Маргариту, задля якої Ніко продав свою молочну крамничку, купивши натомість цілий віз троянд для коханої; а ще, проштудіювавши кілька книжок із мистецтва, той сноб візьметься порівнювати Піросмані з французом-“митником” Руссо, процитувавши когось із авторитетних знавців, або ж із Катериною Білокур чи старим Никифором і, округливши премудрі вуста, пирсне зневажливо-іронічним здивуванням: як, ви не знаєте Піросмані?!

А й справді, хто знає Піросмані?

Мене щоразу скеровували в інший бік. “О, Ніко!” — заблищавши дикуватим чорним оком, радісно вигукнув молодий тбілісець і з доброзичливою хапливістю, плутаючи грузинські слова з російськими, пояснив, як пройти до будинку, де минули останні дні життя Піросмані. Уважно запам'ятовуючи, я двічі перепитала, коли звертати ліворуч, коли йти навпростець. І все ж нестямилась, яким чином широченний і залюднений бульвар враз завів у безвихідь. Праворуч височіла прямовисна скеля, чорний камінь здавався велетенським неторканим монолітом, який не здужала б потрясти навіть світова катастрофа. А все ж десь прокралися тонкі, мов павутинка, розколини, бо скеля була

волога: крізь камінь просочувалася вода, ближче до долу перетворюючись на дзюркотливі патьоки й спливаючи безнастанно мені під ноги. Зеленими плямами повиступав од вологості мох. Десь над головою в мене простиралося небо, я щойно бачила його, але тепер звела очі вгору з острахом і сумнівом. Світ і там, угорі, затуляла важка скеляста брила. На вершечку її, ледь не під самими хмарами, стояв зовсім сучасний і без будь-яких архітектурних премудроців будинок. Невідь-як, інтуїтивно, мабуть, я зорієнтувалася, що це готель, із котрого так недавно й з добрими надіями вийшла на проспект Руставелі, однак, здавалося, дороги назад, до готелю, вже не віднайду. Доброї півгодини тому мені й на думку не спадало, що готель вибудований на скелі. Тепер він стримів наді мною так високо, що аж ніби похитувався, загрожуючи не втриматись на тій висоті.

Отже, скеля моторошно, гнітюче, якимось під кутом нависала наді мною, вузька дорога тулилася чимраз щільніше до підніжжя того кам'яного, сліпого монстра, такого несподіваного посеред міста, і виглядало на те, що за якийсь десяток кроків доріжка вислизне з-під моїх ніг, ставши ниткою, майне під землю й зникне, потягнувши за собою й мене.

Майже впритул до скелі, торкаючись одне одного вітами, росли старі дерева, назви яких я не знала, а поза ними, ліворуч, уздовж Кури, тяглася рівна, широка набережна. Я бачила ріку, золотисто-червоні спалахи якої дражнили зір, коли сонце виривалося на свободу з-поміж сірих осінніх хмар; бачила площину набережної і такий самий рівний протилежний берег. Там стояло місто, спираючись спинами будинків на високі скелі, що, напевно, були надійним захистом для жител і не жахали людей, як-от ця, наді мною. Будинки й схили гір відсвічували червонястими, зеленкуватими й цеглястими барвами, вони здавалися теплими й доступними. У цьому переконанні утримувало й те, що по той бік річки, куди був перекинутий міст, спокійно ходили люди. Та тільки вибратися туди з моєї безнадійної самотини не було найменшої змоги, бо поміж мною та мостом, наче на невпинному, як перпетуум-мобіле, ескалаторі, сунув уздовж дороги суцільний потік машин, і навіть найобережніша спроба прослизнути на той бік рівна була самогубству.

Існував тільки один-єдиний спосіб порятунку: завернути назад, до того місця, де чорноокий земляк Піросмані збив мене з пуття, порадивши йти в цей бік. Чи то я сама заблукала й збилася на манівці?

Довелося повернути.

"О, Піросмані," — задумливо і з сумовитим пістетом прошепотіла стара грузинка у чорному вбранні й тонкою худою рукою вказала на височенну гору в зовсім іншій частині міста: "Там, там той дім, — запевнила вона. — Ти, я гадаю, не тутешня й тому зовсім не звична спинатися на такі крутосхили, але спробуй. Я, мабуть, утричі старша за тебе, а однаково піднімаюся туди, на гору, до його домівки, бодай раз на рік, здебільшого восени, в таку гарну, як сьогодні, погоду, то чому б і тобі не спробувати піднятися?"

Там, де я опинилась, послухавши поради старої грузинки, уперто дерлися вгору маленькі будиночки, усі з різьбленими дерев'яними галереями і приналежними старому Тбілісі атрибутами, так старанно й докладно описаними кожним, хто побував там, що годі додати до цього опису щось нове. Здається, ніби кожна додаткова деталь тільки зіпсує вже готову картину, перекреслить її вкінчену завершеність і зруйнує ідеальну відповідність її з дійсністю. А попри все кожен прагне щось додати, бодай маленький штрих, бодай дрібку, а все ж свого власного враження чи пережиття.

З-під ніг вислизали, не зрушивши, проте, з місця, старі, вичовгані (або й відполіровані) сотнями, тисячами підшов камені. Округлі, різнокольорові, увігнані в землю, як величезні цвяхи, вони також творили своєрідну картину, варту пильної уваги. Назустріч мені уздовж, але ні, яке там уздовж і назустріч, хіба скажеш так про звивисту, круту вуличку? Скоріше — на мене згори вивергалась автомашинна, вантажена колодами. Вона виникла, як у кошмарному маячінні, й навряд чи годна була спуститися униз вузькою, у три кроки завширшки, вуличкою, от хіба що рознесе, розтратить, розметає навсебіч маленькі, хиткі, порохняві й крихкі будинки з химерними галереями, старими дверима й деренчливими віконницями та розвішаними навпроти сонця барвистими килимами; і вслід за безоглядною, як знавіснілий слон, машиною утвориться руїна, підніметься у піднебесся жалісний плач та лемент. Але ні, все гаразд. Обійшлося. Машина нікому не вчинила біди. Не торкнула навіть тонкої, беззахисної чинари, хоча петляла вниз із такою

швидкістю, що я ледь встигла відскочити й притулитися до дверей одного з будиночків, якому, на мою думку, загрозувало невідворотне знищення.

Вуличка вибралася з міста; пахло травами, які не розрізнити, не розпізнати й не назвати. Вітер покірливим псом лягав спочити в тих пахощах, а потім знову зривався, немов намірився когось наздогнати. Внизу лежав Тбілісі. Тепер ніщо не тиснуло на плечі, всі скелі опинилися під ногами, і можна було присісти на плесканий камінь, щоб передихнути бодай хвилю. До сірого стовбура обдертого, давно всохлого дерева зеленою чіпкою ящіркою прилипла гілка плюща. Сніг на далекій вершині гори нагадував охайну шапочку старого свана. Вітер знову повернувся, мабуть, він гайнув був щойно на старий тбіліський базар, бо сплуталися, перемішалися усі запахи, зникла духмяна чистота вільних гірських трав, і ніздрі забивав спогад про зелену шкоринку не визрілого ще мандарина, про гарячу міцну каву й траву киндзи й барбарису, а також про великі зубці квашеного часнику, й гостроту ткемалі, і солодкий смак дині та винограду.

"Послухай, а що ти тут сама-одна робиш?" — запитав довгобразий, довгоногий грузин; він ніс величезний кошик, може, це з того кошика якраз і линули з вітром усілякі запахи, бо вместились там дині, виноград, притулився скромно білий часник, стирчало обсмалене на лютому вогні руде, як аджика, стегенце молочного ягняти й цікаво визирала на світ закоркована кукурудзяним качаном пляшка вина.

"Мене запевнили, що десь тут поблизу є будинок, в якому жив Ніко Піросмані, от я й шукаю той дім".

"Ох-хо-хо! — реготав щиро перехожий, опустивши на землю свою ношу з мільйонами запахів. — Піросмані! Тут жив Піросмані? Хто вигадав таку нісенітницю? Ніко — на безлюдді? У глушині? Та нізащо в світі!" — Від невтримного реготу в нього потекли сльози по розчервонілих щоках, вітер схарапуджено зірвався з місця, хмари шугонули поза гори, небо зробилося сліпучо-чистим. І в його синяві я побачила відбитий образ Тбілісі, перерізаного темно-бурою спіненою Курою. Чоловік трохи вгамувався й тихо, лагідно пояснив: "Я то вже напевне знаю, де жив Ніко. Можеш мені повірити. Йди ген туди", — махнув він рукою зовсім невизначено, навмання, але годі було уточнити напрямок, бо перехожий із кошиком за мить був надто далеко, щоб розчути моє запитання. Хитка постать маліла й, маліла в кінці стежки.

Часом трапляється: силкуєшся пригадати вірш. Бракує одного-двох слів, щоб усе стало на місце й виникла цілість, але слова ніяк не з'являються в пам'яті і з'явитись не можуть, бо насправді й вірша самого докладно не знаєш, а так, чула десь випадково. Подібне трапилося зі мною в Тбілісі. Я вперше опинилась у місті, а мені здавалося, наче достеменно знаю (впізнаю) кожен ріг вулиці, і варто ступити один-два кроки, щоб натрапити на потрібний будинок, ба навіть у будинок той я ніби навідувалась безліч разів доти, та ніяк не можу згадати, в котрій бік слід ступити крок чи другий.

Піднімаючись угору кам'яними сходами, вже позбиваними й затертими, я відкрила для себе велику, помпезну й до безглуздості пихату будівлю. Сходи вели просто до широких вхідних дверей і далі, далі, їм кінця не було, але вони таки привели у довжелезну залу, настільки довгу, що в перспективі вона звужувалась — темно-червона її барва ставала у глибині майже чорною. На розставлених уздовж зали столиках були викладені в кришталеві вази жовті, майже прозорі груші, так само прозорий, довгастий, як шліфоване янтарне намисто, виноград; розрізані навпіл гранати поблискували рубіновим соком, і та червінь відбивалася в білих гладеньких щоках яблук. Пляшки з тонкими шийками стояли поряд із вазами, а на червоних серветках світилися келихи, і в білих тарілках жовтів тонко нарізаний сир, прикрашений стручками перцю й ніби мережаними листками пахучої зелені. Я сіла при одному із столиків, офіціант, наче тільки того й чекав, виник тут же, спокійним і вивіреним рухом відкоркував пляшку, вточив у келих червоного вина. Вино мало чудовий, але зовсім незнайомий смак. Мені такого не доводилось досі куштувати. Офіціант усе ще тримав у руці пляшку, наче був певен, що я попрошу долити вина. На етикетці виднілася маленька репродукція з картини Ніко Піросмані. Зображуваний там кошик нагадував той, що його ніс перехожий грузин. Вино називалося "Піросмані". Усе це скидалось на нечуване святотатство, до якого й мене долучили якимось робом. Власне кажучи, належало підвестися й піти, але офіціант, хоч зовсім не заохочений моїми словами й видом, — я уперто й невдоволено мовчала, — подав тацю з наїдками і заставляв ними стіл, і гіркувато-гострі, смачні запахи дражнили уяву, пливли вздовж зали, а з одного її кутка долинала тиха мелодія застольної грузинської пісні — мравалжамієр: хтось там старанно й зумисне притишував, загамовував свій голос, щоб,

не дай Боже, не порушити якоїсь тільки цим людям видимої й зрозумілої гармонії, бо для мене тут усе навколо існувало зосібна, не пов'язане між собою, ба навіть у дисгармонії. І все ж таки, попри все це, співіснувало, не ламалося.

До зали увійшли, трохи несміливо, як і я перед тим, роззираючись, чоловік і жінка, сіли неподалік, мовби саме моя присутність додавала їм певності й свободи. Я подумала, що ці двоє щойно здолали довгу й нелегку путь і мали намір трохи перепочити, приглянутись одне до одного. Оточення вони майже не сприймали, і все ж воно якимось сковувало їх, заважало їм. Жінка торкнула пальцями виноградне гроно у вазі, ягоди покотилися їй на долоню, вона тихо засміялась, мабуть, дотик був лоскітливий і приємний. Мужчина закурив, дим миттю розвіявся, та жінка нетерпляче ворухнула долонею — і її супутник погасив сигарету. Тепер він узяв до рук пляшку з вином, приглянувся і показав жінці етикетку. Реакція жінки була для мене зовсім несподіваною: жінка щиро зраділа з того, що вино хтось назвав "Піросмані". Про це я здогадалася з усміху: так усміхаються тоді, коли неждано, несподівано зустрінуть давнього знайомого або й приятеля і почують від нього щось приємне. Ім'я Піросмані заспокоїло, потішило її, порятувало від скованості й непевності, поєднало з усім на світі. Вона вже не почувалася тут чужою. Піросмані підтримав її у чомусь. Тоді я подумала: таж справді нічого лихого нема в тому, що вино назвали іменем художника, який сам знав смак вистояного виноградного трунку, цінував його і малював на своїх картинах людей, котрі не зрікалися товариства й застілля.

Виходячи, я боялась озирнутися назад, щоб знову не побачити безконечної перспективи темно-червоної зали, щоб ті двоє, чоловік і жінка, не подумали, ніби я приглядаюся до них.

Жовте листя осипалось і лягало під ноги, одного листка було цілком досить, щоб прикрити червонясту тротуарну плиту.

Десь там, на вулиці, як і вчора, і позавчора, дітлахи згрібають на купи опале листя і спалюють його. Вогнища спалахують одне при одному вздовж вулиці, мені аж боязко, чи не загоряться дерева. Уздовж вулиці ростуть здебільшого горіхи.

Темрява, майже по-літньому тепла, насичена духом багать, пересихає, шарудить, її, здається, можна розтерти в пальцях, як горіховий листок, — і враз вона теж спалахує, бризкаючи іскрами, довкола стає на мить видно, але тільки на мить, поки не перегорить темрява, не осиплеться сірим попелом.

Світ пахне сухим листям і димом, я пахну сухим листям і димом, мабуть, сама ось-ось займуся золотавим полум'ям, і воно стрельне високо вгору.

До ранку вітер розвіє, рознесе попіл, а вділ опаде ще більше листя — і можна буде знову палити його. Це ніколи не набридає. Дітлахи навколо вогнищ притихлі, мовчазні. Тіні. Язичники, замислено задивлені у вогонь. Десь між ними і сестрин малюк.

Маргарита все ще пильно стежить за кожним рухом Богдана. Ані краплини товщу не пропаде даремно: ледь розігріється солонина — і ми вже кладемо її, не знімаючи з шампура, на білу, в чорному кожущку картоплю, що поблискує до вогню підталими крупинками солі. Струшуємо краплі жиру над грубо накрайним чорним хлібом; хліб просякнутий смаком солонини й диму. Помідори й огірки, подані до столу, ще не зовсім укисли, але вже увібрали в себе дух часнику й кропу. У склянки наливаємо червоне вино, трунок спалахує рубіновими блискавицями — це теж від вогню. Я спершу мала намір запитати, як зветься вино, але чомусь роздумала. Цибулю й солонину знімаємо з шампурів. Великі шматки солонини, підрум'янені до темного, брунатного кольору, тьмяно надрібно, поклавши поверх хліба й картоплі. Усе це чиниться швидко. Якогога швидше, щоб картопля не вистигла. Вона й справді не встигає охолонути, але ми не обчищаємо її. Богдан регоче: де там, крумплі, на його думку, вже задубіли, от якби одразу, з самого жару! "Як йому вдається розжарену бараболину втримати в пальцях, як він висмикує її з вогню?" — знову думаю я, але тепер не допитуюсь. Не хочу вимовленими вголос словами порушувати ритуалу людей, коли вони повагом і урочисто споживають разом просту й невибагливу страву. Здобуток людської праці. Хліб насущний. Осінній бенкет, хмільний навіть без хмелю. Одним лише запахом осені хмільний. Бенкетуємо. П'ємо червоне вино. Зовсім як на картинах Піросмані. Ніко любив щедрість і гостинність.

Тепер я знову блукала вуличками старого Тбілісі, минуло вже багато часу, відколи почалися мої пошуки домівки Піросмані, мало б уже добре звернути за полудень, ба ні, мало б уже й вечоріти, голод почав докучати по-справжньому, а день чомусь і досі стояв у зеніті, і знову здавалось, наче опинилася вдруге в тому ж самому місці, ні, я таки справді була вже ось тут, впізнавала все: і дашок будинку, і сизуватий

камінь, що правив за приступку, й високий паркан, котрий ховав за собою таємницю чужого подвір'я, однак тоді, за першого разу, тут не було жодної вивіски над вікном, а тепер вона виразно, трохи навіть нахабно лізла в очі, напинається на зеленкуватій стіні — рудий прямокутник із тонким химерним плетивом грузинського алфавіту і з примітивно (боронь Боже — не під Ніко Піросмані?) вималюваним гроном винограду в зеленому листі. Галасливі й балакучі молодики намагаються прилаштувати ще одну подібну вивіску над входом до маленької, ледь помітної крамнички, де торгували хлібом, — я увійшла в крамничку, купила лаваш і, всупереч своєму переконанню, що їжа на вулиці не смакує, вломила шматочок і проковтнула. Лаваш виявився свіжим і смачним. На узбіччі обочини поряд із магазином виникла чи, може, стояла й раніше невелика автомашинка, старий "фіатик", на якому було написано: "Кінозйомочна". Рідну кирилицю я розшифрувала без труднощів, і стало одразу зрозумілим, чому так усе змінилося на вуличці. Досить лишень з'явитися машині з таким написом, як найдивовижніший клаптик землі відразу стає звичайним банальним майданчиком, де знімають кінофільм, а райський ландшафт може бути всього лише "планом": першим, другим, десятим... Чи десятого не буває? Мені спало на думку, що тут могли знімати фільм про Ніко Піросмані.

"Що? Піросмані?" — багатозначно презирнулися між собою молодики, на мить вгамувалися, замовкли і знову заговорили швидко і навперейми, кожен тицяв вказівним пальцем у інший бік, переконуючи і мене, й своїх колег, що художник Ніко Піросмані жив саме там, он у тому кінці міста.

У своїх безнадійних пошуках я подалася врешті вниз, до центру Тбілісі, і мене оточили пронизливо-голосні звуки незнайомих інструментів, крик, сміх — на площі безліч люду зібралися подивитись старовинну виставу. Починалося свято — берікаоба. Я подалася за всіма, з несподіваною радістю й здивуванням усвідомивши, що розумію кожнісіньке слово, вимовлене поряд, і мені, як і всім довкола, незрозуміло тільки одне — як і звідки взялися беріки в Тбілісі, тим більше посеред осені. Справді, я ж чула, що звичайно в давнину беріки вирушали в мандри наприкінці зими чи вже зовсім весною, а тепер-от, за крок до зими? Чи забули старі звичаї? Однак чи не все одно, об якій порі року обізвалися на тбіліській площі зурни? Музика щосили надимає щоки, звук маленького інструмента чутно здалеку, і опертися йому нема сили.

Перебрані на вовків та ведмедів, актори-беріки заходили в кожен будинок уздовж проспекту. Беріки так чудернацько й незвичайно виглядали на сучасній вулиці, що рух припинився, шофери й пасажери, не ремствуючи, виходили з машин, рушали вслід за акторами, за звуками веселої зурни, забувши про свої машини й свої клопоти, покинувши все напризволяще. Клаксони трубили самі собою, підіграючи зурні.

Над юрбою панував один лише чоловік. Він стояв на котурнах, бо навряд чи могла вродитись така височенна людина. Чулися звідусіль вигуки: "Абел, Абел!" Отже, це був Абел, уславлений беріка, знаменитий актор і вигадник, кажуть, він мандрував далеко світами, бував і в Африці, і в Америці, і десь далеко на Сході. Та навіть якщо це тільки байки, вигадані самим актором, все одно Абел так цікаво й премудро оповідав про свої мандри, що навіть недовірливі слухали, одвісивши з подиву губу. Я до цього майже нічого не знала про Абела Ревазішвілі, якщо не брати до уваги коротких рядків у якійсь книжці про грузинський театр. У Тбілісі, на колишній Гунібській площі, була влаштована арена, наметом служило тільки небо, і на арені виступав Абел, і тоді тбілісці зрікались усіх інших розваг, щоб подивитися й послухати його. Було ж у старому Тбілісі понад добрих сто літ тому чимало всяких видовищ і театрів: великий конячий, ляльковий, собачий, а в балагані на Ериванській площі виступали комедіанти на конях та на канаті, в будинку старої гімназії містився механічний театр, де п'єси розігрували автомати (авжеж, куди там нинішнім роботам, до цього вони ще не брались), окрім того, існувала собача комедія, а на довершення всього грав оркестр богемських музикантів. Однак понад усе в старому Тбілісі любили трупу Абела Ревазішвілі. Правда, десь о тій порі було відновлено в місті діяльність професійного театру, але це зовсім інша річ. Абел залишався Абелом, без нього годі було уявити Тбілісі. Оце й усе, що я знала про Абела, бачити ж його тим більше не могла: наші життя розминулися в часі. Та вистачило почути його ім'я, щоб ураз прийшов здогад, як міг виглядати знаменитий Абел. Погляд його всевидючих і добрих очей кольору грузинського неба обіймав одразу і майдан, де зібралися люди, і далекі гірські вершини, поза якими бував мандрівний актор. На густому мідного кольору волоссі дивом трималася шапочка з пером, червоний оксамит куртқи

веселою цяткою яскрів угорі, і десь аж під хмарами обізвалися кастаньети — Абел на своїх високих, тонких котурнах замислив танцювати лезгінку. Натовп розступився, дав простір. Та зовсім зненацька, як і розпочався, танець скінчився. "Агов, Абеле, та що ти, чому не танцюєш?" — гукнули, голос був самотній, із віддалі й одразу розчинився у тиші. Абел стояв посеред натовпу, без котурнів. Процесія акторів і тбіліського люду спинилася біля занедбаної, занехаяної хижі, я ладна була заприсягтись, що досі її тут не помічала, вона виникла щойно, бо як же могла існувати така халупа поміж високими, імпазантними багатоповхровими будівлями? Це вибрики й жарти беріків, не інакше, це вони, чаклуни й ворожбити, взяли та й устромили тут цю хатину і зупинилися саме біля неї, а вслід за ними і весь люд. Але у відчинені навстіж двері хатини ніхто не вступив (як ніхто й не вийшов із неї), площа затихла разом із акторами, ніби кожен знав причину, що змусила замовкнути невгамовних досі беріків, і тільки я нічого не тямала, тому поцікавилась, у чому річ. Але той, до кого я звернулася, приклав палець до вуст, звелівши мені мовчати, а вже коли хід рушив далі й люди загомоніли, хтось сказав: "Невже ти не знала? Тут помер Ніко Піросмані, той, що малював вивіски й розважався з веселими кінто... Кажуть, начебто він великий художник, він бачив душу Грузії, хоча хто його відає? Та хай там як, а беріка ніколи не ввійде в дім, який навідала смерть, він шанує жалобу".

Щосили проштовхуючись назад, я намагалася вибратись із натовпу, повернутися до того дому, та люди тягнули мене за собою, несила було перемогти натовп — ніби плисти проти течії широкого потоку; я почувалася дрібною краплинкою, не здатною на будь-який вчинок, кожен мій рух залежав од волі й руху натовпу, я належала юрбі й залежала від неї, вона не дозволяла мені вчинити щось усупереч її волі, змушувала мене розчинитися в потоці, і розпачливо, без надії опираючись, я йшла далі й далі від занехаяної домівки Ніко, котрої, зрештою, могло вже й не бути на старому місці.

Ураз, долучившись до сумної, тихої мелодії зурни, зазвучав оркестр, зурна ж ніби згасла. Я побачила зовсім поряд шестеро високих молодих музикантів, вони були красиві й зажурені, вбрані в червоні куртки з позументом, у білі штани й білі шапки з галунами, їхній одяг не пасував до їхнього настрою.

Всі шестеро здалися мені рідними братами Абела. Маленький чоловічок, не сягаючи й плеча тим музикантам, диригував оркестром. Він ішов, повернувшись до музик обличчям, хутенько й дрібно задкуючи та озираючись, щоб не спіткнутися, але при тому не губив ритму й ніби тримав у руках дивну мелодію; я ще ніяк не могла зрозуміти, чому ця мелодія така чудна, я напевно знала, що чула її вже безліч разів, а водночас усе в ній було незнайоме й несподіване. Вуса диригента, чорні й настовбурчені, здавалися фальшивими, накладними, і це був єдиний дисонанс у всій картині — шестеро молодих музикантів із сумною мелодією й тужливими очима та маленький верткий диригент перед ними.

“Це все Абел”, — пояснили мені пошепки. — “Що Абел?” — не втямила я. — “Це все Абел, він прикликав сюди музикантів із Кутаїсі, з оркестру князя Давида Еріставі, це задля Ніко грають кріпаки князя, і он їхній диригент. Колишній капельмейстер, а, отже, навчив кріпаків грати мелодії Штрауса”. Невже все діялося насправді? Шестеро молодих кріпаків дійсно колись грали в Кутаїсі, у князя Еріставі, і їх запросили до себе князеві приятелі, зачаровані грою музик, для яких інструменти й ноти були випсані з-за кордону. Навчав юнаків мистецтву гри відставний капельмейстер, який виявився талановитим диригентом і отримував на службі в князя аж 110 карбованців у рік на всьому готовому. Але ж вони страшенно давно минули в часі, от хіба що з Абелом стрічалися, а вже з Піросмані, тим більше зі мною, — зовсім ніяк, то невже я могла побачити їх?

Однак дивною була зовсім не присутність оркестру, який з'явився на тбіліському проспекті серед білого дня, — якщо добре поміркувати, такі хлопці без довгих балачок погодилися б провести в останню путь свого побратима-художника, навіть якби князь Еріставі не дозволив їм податися до Тбілісі; такі хлопці хоча й були кріпаками, і хоч би що загрожувало їм, не мусили питати дозволу князя, якщо вважали своїм обов'язком поховати побратима. Ні, я дивувалася з того, що оркестр грав мелодію Йогана Штрауса, досконало виводячи кожну ноту, без дрібки фальшу — а звучала вона тужливо, похоронно. “Вони грають на честь художника Ніко Піросмані”, — знову почулося в юрбі, а ще десь далі гукнули, коли виникла пауза в мелодії: “Ти збожеволів, чи що, Абеле, та ж ті хлопці знають грати лише

вальси й польки, ти ж не на весілля їх запросив!" – "Авжеж, не на весілля, – погодився Абель, знявши з голови шапку з пером. – Та вони грають так повільно і тихо, що не потривожать нашого Ніко... Хіба йому не припала б до душі така музика?" Диригент змахнув паличкою. Музики грали сумний вальс Штрауса, віддаючи останню шану Піросмані. Ще мить – і все могло розсипатися, розлетітися, та час уперто утримувався на вістрі голки. Світ був несправжнім і дуже реальним водночас. Навпроти мене у вітрині крамнички стояла виставлена для огляду і на продаж репродукція однієї з картин Піросмані: олень дивився на світ і на людей незглибимо сумним поглядом, ніби докоряв за щось – і вибачав усе. Так само дивились із інших картин Ніко жінки і діти. Точнісінько такою ж була мелодія, яку грав оркестр.

На зворотному боці оправленої в стандартну тонку металеву рамку картини тримався маленький квадратик паперу: ціна репродукції – три карбованці вісімнадцять копійок, виготовили її в якійсь артілі. А чом би й не так? Хіба не малював Ніко вівіски, звичайнісінькі вівіски для духанщиків – за вино й хліб? І хто знає, в чому більше сенсу, в тому, що картини Піросмані виставляють у світової слави музеях чи коли в якомусь домі на стіні висітиме ця репродукція, і мале дитя, ледь усвідомивши себе, побачить і сприйме її, як частку всесвіту. Сприйме, зустрівшись із поглядом оленя.

Ніко міг жити і там, і тут, і он там. Яка різниця? Він жив усюди. Це точнісінько так само, як у Карпатах, на Гуцульщині, коли ти вже ледве знаходиш сили, піднімаєшся все далі й далі в гори, і кожного стрічного розпитуєш, чи то тут врешті можна зустріти гуцула, а стрічні розводять руками: "Ні, звідки, гуцули – не тут, а ген там, вище!" – і ти йдеш туди, куди тобі показали. І не відаєш, що стрічний чоловік, спираючись на костур, подібний до топірця, дивиться із доброзичливим кепкуванням: йди, йди, шукай гуцула в горах, ачей, знайдеш! І не пробуй озиратися, бо все одно не вгледити ані усмішки, ані того чоловіка, може, він щезник: був – та й пропав? Той, що у горах живе. "Той, що в скалі сидить".

Світ тонув у темряві гірської ночі. Ніч не підступала, не надходила. Вона спадала. Враз, як важка, густа злива. Поночі

в горах сліпнеш глухо й безнадійно, мовби назавше. А все ж крізь те нічогоньбачення відкрилися ажурні, чіткі контури старої Сурамської фортеці. Оскільки й на крок перед собою годі щось розрізнити, то здається, ніби машина рухається не вздовж дороги, а зненацька зависає в повітрі. І коли над головою саянули миттєво зорі, анітрохи не висвітлюючи земної пільми, ми ніби піднялись угору, до тих зірок, і це був не тривіально-затертий образ із поганого вірша, а цілком виразне фізичне відчуття. "Куди ти дивишся, дивись униз, – розгнівався мій приятель, художник Акакій Гелашвілі. – На небі нема нічого цікавого, самі звичайні зірки. А на землі – Сурамі..." Він увімкнув на всю потужність світло фар, і я осягнула зором і душею Сурамі – з його древньою фортецею, схожою на шпилі гір, і з навколишніми горами, шпилі яких нагадували зубчасту стіну неприступної фортеці. Сурамі з живлющим повітрям і лагідністю буйної зелені, Сурамі, в який вона, Леся, в'їздила напівжива, може, з усвідомленням безнадійності власної ситуації, розтерзана хворобою і втомлена співчуттям близьких людей. Тим співчуттям, яке виразно дозволяє тобі зрозуміти, що сподіватись на добре уже нема ніякої потреби.

Десь у Тбілісі був дім, який став останнім притулком Ніко Піросмані. Будинку в Сурамі, де Леся відмучила останні дні свого життя, давно нема. Однак я його побачила. Там, у тому будинку, світилася зараз тоненька свічечка й визрівали гарячі слова, яким не судилося ані впасти на папір, щоб запалити його, ані бути вимовленими вголос, щоб обсіпати жаром гортань і слух. А проте вони існували, ці слова, жили, звучали, вони вп'ялися мені в душу, я мучилася ними, мов у лихоманці, і знову ж тут не йшлося про готове, здавна залежане порівняння, а про звичайне, реальне фізичне відчуття. Ті слова мали колір, якого я ніколи не бачила й тому не знала його назви; слова мали форму, якої я не вмiла осягнути. "Страшно вмирати на чужій землі", – сказав Акакій, наче здогадався, про що я думаю. Піросмані вмирав удома.

Ми приземлилися. Машина з гірської високості втрапила на освітлену рухливу автостраду, і від того, що слова були вимовлені вже в цілком звичній, буденній обстановці, я не зуміла на них відповісти. Усяка відповідь виглядала б неправдою. А втім, Акакій і не чекав ані відповіді, ані підтвердження своєї думки: нам обом не потрібні були довгі діалоги.

Мокрий від несподіваного дощу асфальт блищав, відбиваючи вогні машин, у небі тепер не було жодної зірки, вони зникли, як тільки ми спустилися з гір; поглинута часом і віддаллю, десь там, далеко, на іншій планеті, зосталася Сурамська фортеця, аж годі було повірити в її справдешність, — і всі людські життя й смерті враз сплелися, скрутились у мені одним суцільним клубком вселюдського життя й смерті, на одну коротесеньку, але незмірно болючу, таку болючу, як блискавка, мить я відчула, що прожила безліч життів і вмерла безліччю смертей, а тому моя власна повинна бути зовсім невагомою й зовсім легкою. Але перед тим я мушу, я зобов'язана, я дуже хочу ще чимало віднайти — принаймні домівку, що служила останнім притулком художникові Ніко Піросмані.

Маргарита заплела волосся у десяток тоненьких довгих кісок, вони чорними блискучими змійками химерно позвивалися у неї над потилицею. Богдан легко торкається Гітиного плеча. Вона повертає до чоловіка обличчя з рухливими чорними бровами, смагляве її чоло виринає в слабкому спалахові вогню.

Вогонь поволі гине, покірний, негрізний. Вечір теж покірно й непомітно згасає. Тільки хлопчаки уздовж вулиці все ще палять листя.

— Гарно тобі в нас, правда? — всупереч своїй звичці мовчати, звертається до мене Богдан. — Є тут що малювати. На все життя вистачить. І дітям зостанеться.

— Що там малювати! Скажи краще, де їй ще таких крумплів печених дадуть? — сміється Маргарита, ворущачи шампуром жар. Із потемнілого вугілля, перегорілого й непотрібного, вилущуються останні жарини.

Киваю головою, бо з усім погоджуюсь: і малювати є що, і кращих крумплів не знайду.

— Але, як по правді сказати, вона картоплі нашої не варта. Думаєш, Богдане, вона знає, що їла? От хай признається, де блукала щойно!

— Вулицями Тбілісі, моя Марго.

— Я так і знала, що десь далеко. Як не на краю світу, то хіба лиш трохи ближче. Щонайменше — до Тбілісі добереться. Знаєш, Богдане, коли вона сидить із нами біля вогню? Коли насправді її закине в Тбілісі, або ще кудись... І що ж ти там оце зараз робила?

– Шукала дім, у якому жив Ніко Піросмані.

– Знайшла?

– Ще ні. Дороги ніхто не вказав. Кожен в інший бік радив іти.

– А насправді ти бачила той дім? Без твоїх притч – бачила?

– Бачила Тбілісі. Спершу сама блукала, а потім, як самота обридла, просила до компанії товаришку. Є там славна така дівчина. Грузинка. Лесею звати. Теж художниця.

– А що ж Піросмані?

– Піросмані? Гм... Зі мною в номері жила одна жінка – вже не пригадую, звідки й чого прийшла, так вона щовечора хвалилася, де була, що купила, а наприкінці питала: "А ви що ж сьогодні робили?" Я відповідала все одне й те ж: мовляв, шукаю дім Ніко Піросмані. От вона врешті й не витримала: "Ви вже за тим Піросмані ноги по коліна сходили. Він хто вам – родич, чи що? Або ж той дім у спадок залишив?"

– У спадок? А ти ж, звичайно, призналась – і родич, і в спадок, так?

– Призналась. Що ж мала казати?

– Та вже ж.

Богдан поворушив шампуром у золі, витяг настромлену на вістря картоплину:

– Лови. Це остання. Ти з далеких мандрів повернулась – гостися в нас.

Я бавилася обвугленою картоплиною. Хоч, правда, не бачила нічогосінько, так було темно, але ж знала, що картоплина чорна, як вугіль.

Вітер, наскрізь пропахлий димом із горіхового листя, залетів до нас на подвір'я. Відчувши прохолоду, Гіта затиснула біля шиї комір куртки. Рухи теж більше вгадувалися. Питьма трохи вже втомила.

– Богдане, чуєш, піди малого поклич до хати, бо він там і ночуватиме, як циган, коло тої ватри.

– Вони вже не палять вогню. Не видно, – сказав Богдан.

– Однаково поклич. Пізно. Що йому там робити між старшими? Спати пора.

Обминаючи по дорозі стару грушу, Богдан мимохідь торкнувся її шорсткого стовбура. Я це помітила. У небі поміж хмар з'явився місяць, він світив, як на картині Піросмані, і дещо можна було помітити, принаймні те, як Богдан торкнувся рукою стовбура старої груші.

ЗАЧИН ДО ОПОВІДАННЯ ПРО ДОНЕЛАЙТІСА

У Литві все може стати в пригоді тому, хто задумає (тобто — не задумає, а забажає так, що потім прагнення це стане обдуманною необхідністю) написати оповідання про Крістіонаса Донелайтіса.

Каунаські дзвони, приміром. Лунають вони з-під самого неба. Дзвіниця струнка, видовжена (у пам'яті зостався чорно-червоний з сірим колір, але може, це залежало від освітлення, і насправді все зовсім інакше). Коли плывуть хмари, дзвіниця тягнеться шпилем до недосяжної високості і мовби рухається й сама, здаючись зовсім хиткою. Голоси десятків дзвонів линуть якраз звідти, згори. Старий вісімдесятирічний дзвонар-музика й композитор — стрімкий, худорлявий і теж наче аж хиткий. Маєстро піднімається вгору крутими, звитими в спіраль сходами. Мідно-червона в сонці хмара зачепилася за шпиль дзвіниці. Дзвонар бере до рук било-блискавицю. Заходиться на грозу. Мелодія пливе із хмарою, а старий і далі, сухими, чіпкими пальцями уп'явшись за блискавицю, зависнувши на ній, виворожує урочисті громи й натхненні вибухи звуків, б'є у всі дзвони. Кажуть, їх там стільки, скільки йому літ. Звичайно з ним разом на дзвіницю піднімається його син, але того разу старий був сам.

Донелайтіса називають — дзвін Литви. Отож, деталь із дзвоном — дуже доречна.

А таке? Убраний у буденний костюм, бородатий і низький зростом, увінчаний вінком з молодого дубового листя Поет читає вірші. Він стоїть на пагорбі, що захищає зелену Долину солов'їв. Стоїть перед тисячами люду, який прибув сюди послухати Поезію. Угорі поволі пропливає лелека. Тисячний люд стежить за його рухом, водночас пильнуючи слів Поета. Мова його, ритм її, інтонації — суворо-мужні й чисті. Мова прийшла з незапам'ятної давнини у цей прозорий, забарвлений од землі зеленню, од неба — синявою — день (годі — впадаю в банальність, треба було поставити крапку після "давнини"). Кажуть, Донелайтіс перший відкрив сувору мужність своєї мови.

У підніжжі дзвіниці (може, воно й не зовсім так, але ж пам'ять має свої примхи, вона може перемістити усе не лише в часі, а й у просторі) – могила Поетеси, наймилішої серцю литовців. Саломея Неріс вмістила в собі стільки пісенної ніжності, стільки дужої сили, стільки жіночої зваби, що того вистачило б на усіх жінок Литви. Усе те обернулося віршами. Немолодий Актор з незвично смаглявим для литовця обличчям з ніжністю вимовляє слова її віршів. Боїться за кожне слово. Любить кожне слово. Це зрозуміло й тому, хто не знає суто матеріального змісту цих слів. Кажуть, Донелайтіс перший відкрив ніжність своєї мови. Та що кажуть – воно так і було.

На вуличках Вільнюса, на крихітних площах його – барвистий ярмарок. Сюди запрошують прибути як кому заманеться – чи кінно, чи пішо, чи на веслах. Про ярмарок розповідатиму з чужих слів. Мені вельми не пощастило. Я не потрапила на той ярмарок. Добувалася до нього поїздом, а треба було кінно чи пішо, або ж бодай на веслах. Тут трубили в ріг, і видзвонювали підкови, і озивалися тонкими голосочками срібні дзвоники. Мерехтіло од смугастих, жовтих, червоних спідниць. Од таких же смугастих, червоних і жовтих панчіх; цяцькованих чоловічих камізелок; мережива кошиків, виблисків сонця на гладеньких боках гладущиків та глеків, на гривах веселих коней і на спинах великих, запашних хлібин. Уже не на ярмарку – пізніше, – чула я пісню, котру виконували три гарні чоловічі голоси, підсилені музикою. Солом'яні брилі випромінювали сонячні спалахи, люди тішилися гарними словами і доброзичливістю: "ви з дальньої дороги, ваші коні потомилися, дайте їм перепочити біля нашого порогу..." Подібні ярмарки міг бачити Донелайтіс. Він, кажуть, розумів душу кожного литвина, як не всякий розуміє власну.

Незнання мови заважає, як ріка, через яку треба й водночас неможливо – переплисти. Незнання мови заважає заглибитись у розмову, купити у гончара глек, зрозуміти Донелайтіса, автора поеми "Доби року", якою започатковано у литовській літературі реалістичний напрямок. В Європі на той час було дуже ще далеко до цього.

Слухаю каунаські дзвони. Оглядаю картини Чюрльоніса. Ходжу вулицями Вільнюса. Бодай у такий спосіб наближаюсь до Крістіонаса Донелайтіса. Читаю поему Юстїнаса Марцінкявічюса "Донелайтіс", беруся до "Литовських

клавірів" Йоганнеса Бобровського — але написане досі про Донелайтіса кимось іншим, на диво, заважає мені. Треба пізнати самого поета — через його слова, але ж незнання мови! Я вже казала — воно як ріка, котру необхідно переплисти. Потрібен міст або перевізник. Переклад — поки що єдиний і надійний порятунок у дорозі до селянина, пастора і великого поета Литви Крістіонаса Донелайтіса.

Ще дуже мало знаю про нього. І все ж, якщо послухатися поклику й потреби говорити про нього, відважно рушити в дорогу ще перше, аніж вибудується міст? Міст із надійних перекладів, фактів, дат, свідчень — певних, суперечливих і незаперечних? Якщо почати писати про Донелайтіса одразу, щоб не розгубити найпершого враження, не втратити того, що потім ніяк не відновиш за нашаруваннями знань, фактів, чужих вражень і думок, серед яких треба як слід розглядатися, — то можна узяти й написати: "Вони могли бачити один одного, проходячи вулицями міста, адже майбутній філософ Іммануїл Кант був на якихось десять років молодший від Донелайтіса..."

І відразу думаєш: треба обов'язково ще раз побувати у тому місті, котре литвини двісті років тому іменували Каралячусом, куди селянин — бурас, сп'яну десь загубивши мантачку для коси, їздив, запрягши драбинястого коня у лихого воза, щоб купити нову — я знаю про це від Донелайтіса, — треба поїхати до того міста і придивитися ще раз до низького сіро-голубого неба, котре родиться десь там на видноколі просто з такого ж сірого, сталевого й холоднуватого моря, а в негоду припадає мало що не до самої землі; торкнутися ще раз шорсткої стіни котрогось із будинків і старезної, порепаної кори дуба, — попри такий, може, проходив Кант, нічогісінько не помічаючи довкола себе, навіть отого лихого драбинястого воза, з-під коліс якого могло бризнути дощівкою на Кантів плащ, — Кант був геть заглиблений у віддалені від усього буденного роздуми; треба знову зачерпнути густої, темної води з ріки Преголі, обабіч берегів якої розташувалося місто. І послухати відгомін далеких країв — його приносять з собою у порт кораблі, що заходять сюди упродовж цілого року, бо море тут не замерзає навіть узимку, хоча горбиста рівнина, на якій стоїть місто, відкрита для найлютіших вітрів.

Цілком може бути, що вони й справді здибалися мимохідь, проходячи вулицями міста, і хоча Донелайтіс, син убогого

литовського селянина з Лаздінеля, мало що не млів з голоду, навчаючись у школі для бідаків у Караляучусі (ясна річ, Кант казав з досконалою німецькою вимовою – Кенігсберг), – хоча Донелайтіс мало не млів з голоду, однак помічав і шорстку кору старого дуба, і високу стрімкість готичних склепінь, і бурувату воду Преголі, і зорі, що плавали в ній сторч головою, відбившись у тиху нічну пору, – інакше потім, через кілька десятків літ він би не зумів так розповісти про всі чотири доби року в поемі, де за урочистим гексаметром вчувається подзвонювання старовинних канклес і безжурний посвист сопілки – бербіне. Думаю про Донелайтіса – і чомусь невідступно й нав'язливо жебонить рядок: "Старий, мудрий Донелайтіс... Старий, мудрий Крістіонас". Нісенітниця. Адже насправді це має звучати так: "Старий, мудрий Вяйнемейнен", з "Калевали" Вяйнемейнен, котрий зробив насамперед човна й кантеле, а потім переконав усіх, що слово має велику й незбагненну силу – від нього росте дерево, й людина мужніє та добрішає. Але слово не жило окремо від звуків кантеле. Кантеле – канклес? Мабуть, тому й "старий мудрий Донелайтіс".

Так само, не знати звідки, спливає у згадці інше. Вересай сидів під старим дубом, що тримав укупі чотири биті шляхи з чотирьох сторін світу. Це й було осереддя землі, звідки вирушали в мандри і куди поверталися на спочинок. У Вересаєвій густій і сивій бороді звивали гнізда співочі птахи. Він годував їх зерном, а коли падав літній дощ із сиво-чорної важкої хмари, птахи спивали краплини із жолобків – заглибин у широких Вересаєвих долонях. Тонкі обережні дзьобики лоскотно торкалися зашкарублої шкіри на пучках, йому було приємно й втішно. Птахи співали, вчепившись лапками Вересаєвих пальців, як гілок дерева, в ногах у нього бавилися діти й вершили свої хитромудрі кургани дрібні мурашки, проростала трава й цвіли квіти.

Об тій порі Вересай брав бандуру до рук і грав. Підперши голову долонею, Вересайка слухала його гру. Вересаєві голосні та невтримні жалощі краяли їй душу. Стара Вересайка бачила дерев'яний ослінчик, що на ньому сидів її Вересай, бачила бандуру, чоловікові руки, а також чисто побілену стіну своєї хати, небо, траву, бачила Вересаєву полотняну сорочку, його невидючі очі, тин з насадженими на кілки глиняними глеками, ластівку, латку на Вересаєвих чоботях, пляму від сонячного променя в траві. Вересайка

не знала, що спів кобзаря нагадує стогін вітру над морем, крик муедзина, скаргу єгипетського фелаха, котрий жив тисячу літ тому, плач усіх безневинно покривджених, гнів спраглого помсти й радісний клекіт птахів, котрі вертаються додому й застають незайманими свої гнізда.

Отак я колись думала про Вересая: який він? Може, такий? Потім забулося, затерлося, і ось тільки тепер виникло: паралель Донелайтіс – Вересай. Дивно. Вересай і Донелайтіс? Хто знає.

Але Донелайтіс і Кант – тут паралелі реальні. Кант і Донелайтіс вчилися у Кенігсберзькому університеті приблизно в одну й ту ж пору – що значать десятиліття, коли ми віддалені від них уже на сотні літ, – і обидва потім були вчителями, але ось тут збіг подібних, випадкових обставин у їхньому житті й закінчується, обривається, бо потім Донелайтіс аж до самої смерті, майже чотири десятки літ, чесно й сумлінно пильнував не завжди покірну й сумирну паству лютеранської парафії в селі Тольмінкесмі, будучи там настоятелем. Донелайтісу, можна сказати, пощастило, його обминула на кілька літ у часі та жорстока, смертоносна чума, котра панувала у Литві аж п'ять років, Донелайтіс міг тільки чути про неї розповіді, примара її відбилася у страшних переказах, – та й ще б не страшних, коли тоді вигинула третина литовців, – але пастор, напевно, безбоязно безліч разів заходив до хворих в убогі селянські хати; і туди, де немовлята, абияк сповиті, кинуті у кут ледве прикритої постелі, заходилися од голодного й хворобливого крику, підлітки й дорослі вишкрябували з донець казанів рештки підгорілого капустияного листка, – ба навіть тих вишкрябок і самому колись у дитинстві пасторові доводилося куштувати, бо інакше годі так докладно і майже фізично відчутно про таке написати, – в тих хатах бракувало полотна на обмотки, і навіть постолои світили дірками, як решета. Без сумніву, в його умудреній ідеями Лютера пасторській душі озивалися спомини дитинства, і тоді напевно селянин уперто домагався в нього відповіді на запитання, котрі пастор вимовити вголос не мав права.

Може, якраз тоді, коли філософ Іммануїл Кант розмірковував над проблемами чистого обов'язку, доброї волі та необхідності примирення науки й релігії, Донелайтіс старанно примирював у собі самому селянина й пастора, приборкував упертість литвина, котрий, здається, не згоден

із своїм кріпацьким становищем, але наразі ще й гадки не має, що можна якось позбутися того лиха, і не знає, як уберегти себе, своїх дітей і своє слово від пруської навали, — приборкував упертість литвина і в релігії шукав порятунку од жорстоких, як чума й голод, запитань. Приблизно в той час, коли Іммануїла Канта цікавили природничі науки, коли він розвивав свою близьку до геніальності гіпотезу, згідно з якою Сонячна система виникла з величезної хмари розріджених у просторі часточок матерії, з туманних рухомих мас (як не дивно, а саме ці розмірковування Канта чомусь викликають у моїй уяві картини Чюрльоніса), — виникла й розвинулася до нинішнього свого стану, до нинішньої своєї форми буття, — приблизно в цей час пастор Донелайтіс приходив до усвідомлення, що його рідна мова, викристалізувана в часі, видобута з людських сердець, убережена в піснях, досягла нарешті того рівня досконалості, коли може стати найвідповіднішим матеріалом для поезії; і він, Донелайтіс, пастор і селянин, відчув у собі силу довести правдивість такого усвідомлення. А чому б і ні? Хіба надаремно минули літа університетської науки, хіба не переконали вони його у власній мудрості, у власних силах, і хіба не дані були йому зроду також доброта, любов, пильний зір і працелюбність селянина?

Треба обов'язково побувати в тому краю, де села були такі ж, як Тольмінкеміс, — чорні сволоки, складені з надійного, тривкого дерева, різьблені наличники вікон — навіть найубогіший прагнув прикрасити своє житло, — лляні настільники, і прадавні ткацькі верстати, тут жінки здавна славилися своїми здібностями ткати; діржаву шапочку побожно скидає перед пастором селянин — бурас, скидає шапочку і низько вклоняється пасторові, у того довге волосся спадає на комір, близько поставлені очі глибоко, дуже глибоко ховаються під бровами, й зводиться круто, високо склепіння чола, тіні на запалих щоках пастора, — і його не обминають клопіт та хвороба; його горішня губа вузька, аскетична, а нижня ледь випнута, уперед випнута, бо пастор здатен обстоювати власні думки, у пастора також круте, важке підборіддя з ямкою посередині, але не думайте, ніби пастор — втілення усамітненої суворості і що він затуляє вуха, коли при ньому сміються бураси.

Може, це не для ваших вух, добрий пасторе, оповідка про те, що комусь там ввижається нечиста сила, такі собі

круторогі, пістряві чортяки, лізуть на постіль, прагнучи загнудати християнську чесну душу... Негоже признаватися, але бурас, замість того, щоб смиренно помолитись і осінити себе святим хрестом, бере пістоля, гарненько набиває його добрим набоем і кладе в узголів'ї, і що ж ви гадаєте – нечистий зіслиз, як не було.

І ви скажете, що то не для пасторських вух оповідка? Тоді ви не знаєте пастора Донелайтіса, бо він зятимив собі добре ту історію, як багато інших, і тому вони як під руку йому навернулися, коли він узявся писати свої "Metai", свої "Доби року" – жаль тільки, що бураси не могли того прочитати.

Зате вони напевно переказували своїм малим дітям почуту теж у дитинстві казку про відважного юнака в зеленому камзолі, котрий разом із своїм конем-побратимом зборов усі лиха на землі. Хіба ж не в цій казці лихий чорт – чаклун їхав верхи на свині, ну дивись оказія яка – чорт на свині верхи, та тут самим лише реготом ситий будеш! Хоча, ясна річ, хто-зна, якби так у того чорта узяти й одібрати свиню, то її можна було б використати, як належить. Незле було б! А оскільки така річ – недосяжна, – то знову ж таки вечорами, щоб забавити самих себе та дітей, литвини з дерева стругали та розмальовували потім чортів, чортенят і чортиць, і були в тих почвар пики страхополошні, з булькатими очима та свинячими рилами, були й однорогі й козлорогі, з цап'ячими бородами та клаповухі, гембаті й носаті – достоту як... Цс-с, дитино, вгамуйся, тихо будь, бо як пан почує, то начувайся! Нащо йому знати, на кого той чорт схожий, досить, що ми знаємо та посміюємося. На ніч ліпше нечистого згадати, аніж пана. Ось давай лишень пісню послухай, синочку, про Егле – королеву вужів.

Лихий би забрав того пана, котрий оце недавно через якийсь там нікчемний збиток звелів своїм пахолкам різками побити мого сусіду, – бурмоче бурас, місячи дір'явими постоломи болото, болото чвакає і налипає на ноги, – лихий би забрав тих пахолків, лакуз, котрі до смерті забили мого сусіду, – і як би тихо не мовив ці слова бурас, пастор чує їх, і не затуляє вуха на ту лайку, і не картає бураса за неї, він і сам би ладен був сказати – лихий би забрав, коли б на те дозволяли йому сан і освіта. І він таки скаже це все, коли писатиме свої "Доби року".

Пастор, без сумніву, мусив знати, як лікувати бураса од лихоманки, як вигоїти рану і що прикладати до ошпареної

руки, він знав також: коли слід починати сіяти жито, і те, що льон за прадавнім і мудрим звичаєм найкраще висівати у землю раненько, ще вдосвіта, з росою, аби не побила потому льону іржа, і не міг би він забути, в який день тижня це слід робити, і звідки тоді має віяти вітер, і як має виглядати у небі хмара, коли кладуть у землю насіння льону. Пастор мусив би знати — і знав, напевно, — яке ім'я дати новонародженому литвинові, і яку проповідь сказати в неділю, і як привітати молоду й молодого на весіллі. Пастор знає також латину й греку, він, заповнивши шафи книжками у своєму пасторському домі, перечитує їх не раз (звичайно, читає він також і поночі, мабуть, тоді на столі горить свічка, і щоб зробити якусь позначку, щось записати, Донелайтіс бере до рук перо; гудзик, великий і надійно пришитий, гудзик на рукаві його убрання заважає йому писати, він роздягається, він зостається в самій сорочці, з великим, з гострими кінцями, коміром, — у сорочці, хоча не так уже й надто тепло в пасторському домі). Пастор, безумовно, знайомий з книжками, писаними німецькою та французькою, і, може, він веде розмову про них із своїми колегами, служителями Бога в інших парафіях; кірха й Бог еднають їх, але ж напевно Донелайтіс не зустрічається з людьми, які не поділяють його поглядів на добро й зло, на права нужденної плоті бурасів, на музику і литовську мову. Пастор, власне кажучи, повинен знати й розуміти усе геть чисто, але одного він таки не знає, про одне він таки зовсім уявлення не має: де взяти бурасові хліба, коли в коморі нема ані жменьки муки? Цього навіть сам Господь Бог не знає, — зрештою, якби пастор міг відповісти бурасові на це запитання, то бурас негайно міг би запитати ще щось, приміром, чи не краще йому, бурасові, бути вільним, а не кріпаком, або також — чи не краще йому, бурасові, дбати тільки про себе, а не про поміщиків? Однак бурас не відважується і не годен запитати про таке пастора, а пастор здогадується однак, що всі ці запитання — як насіння льону, кинутого в землю на світанні, в годину роси, щоб льону потім не побила іржа, і пастор Донелайтіс пише, користуючись добре вигостреним гусячим пером і досконало відшліфованою латиною:

"Щаслива та парафія, де не проходить королівська дорога, щасливіша та, де немає королівського замку, а найщасливіша та, котра не знає пана". Однак під час проповіді він цього не має права проголосити, зрештою, може, він і не

збирається ділитися такими думками з бурасами, полишаючи ці думки для людей учених або ж для їхніх нащадків.

Монтень, здається, сказав, що коли ви прожили рік і перед вашими очима майнула весна, літо, осінь, зима, — то ви вже бачили все, більше вам нема чого очікувати, нового нічого не побачите. Донелайтіс, може, й не знав цієї думки французького філософа, але його поема "Доби року" — це ніби діалог, навіть суперечка з Монтенем.

Їм би посидіти в пасторському домі, де, мабуть, таємниче потріскує вечорами старе дерево, де аскетизм і самозреченість господаря даються взнаки в умеблюванні, в скупому світлі свічок, в одязі самого господаря, — у всьому, хіба окрім кількості зібраних книжок, а також навесні й улітку в безлічі квітів, їх повинен любити пастор, бо хіба інакше скажеш, що свіжа краса квітів обертається духмяним сіном, або ж он та квітка зів'яла та зблякла, стоїть похнюплена, як стара жінка, — а саме так Донелайтіс і сказав.

І що за спокуса посадити їх поруч, щоб Донелайтіс переконав Монтеня — ні, не замикається коло, бо все триває й далі у весняних radoщах, у трудах літа, у благах осені та зимових турботах. Шкода, що не можна тих людей посадити при столі поруч. Стіл, накритий обрусом, заставлений скромними наїдками — я, правда, не знаю, що могли подавати до столу в домі пастора, але нехай це буде, скажімо, до хрумкості присмажений, різаний дрібними трикутниками й натертий часником хліб, і жовтуватий, солоний і твердий, також дрібно накраяний сир, або ж той інший, м'який сир завбільшки з величезний коровай, його кладуть на дерев'яній таці, він весь поцяткований чорними насінинами кмину, і кмином пахне солодкувато-пряний трунок у великих глиняних кухлях, а коли б у пастора до столу подавали литовську ковбасу чи сало, то тут би придався довгий та гострий ніж, яким так недоладно користувався якимось на сільському весіллі один ледачкуватий бурас, про котрого потім розкаже обов'язково пастор, бо як можна поминути того незугарного Енскіса з його ножем? — і нехай би сказав Донелайтіс Монтеневі, що, зрештою, весна у Литві зовсім не схожа на весну в Провансі чи в Нормандії, а як не повториться більше ось таке весілля, і не буде більше на світі мудрого, чесного Прічкуса, котрого до смерті засікли різками в стайні в поміщика, то нагомість прийдуть у світ нові люди, яким дасть імена пастор, та й навіть смак білого

сиру, поданого руками тої ж господині, завтра буде інший, хоч би що там казав Монтень. Зрештою, хто знає, що й сказав би Монтень, коли б пастор раптом надумав подати йому замість солодкуватого квасу, пропахлого кмином, такої ж духмяної, настояної на травах, що ростуть тільки на литовській землі, хмільної браги чи пива, хто його знає, що б сказав тоді велемудрий француз.

Під ногами пастора, коли він обходить свою паству, восени теж м'яскає надокучливо-густе болото, і ноги збивають пил влітку на тій же вулиці, і весною на очі йому потрапляє гніздо бусла, без якого Тольмінкеміс вважав би себе осиротілим і Богом ображеним, і взимку, може, пастор бере з собою буханець хліба, щоб поділитися ним з бурасом.

Зрештою, важко сказати достеменно, чи в нього досить хліба, котрим можна поділитися, але напевно відомо, що йому ніколи не бракувало доброти й щедрості духу, котрими він поділився навіть з нами.

Відомо також, що Донелайтіс зробив годинник, а також те, що похований він там же, де ховали його парафіян із Тольмінкеміса, і що зосталося по ньому шість байок, віршована оповідь "Розповідь Прічкуса про литовське весілля", поема "Доби року" — усе в рукописах, ніщо за життя не видане. Відомо також, що звали його Крістіонасом, і народився він року 1714, в лютому, коли бураси ледь живі од голоду, ті бураси, котрих не позбавила життя лиховісна чума й не засікли на конюшнях з наказу поміщика, — коли ті бураси, запнувшись у сірячину, йшли супроти вітру до дірявого хлівця, аби тицьнути убогого корму драбинястий худобині — ті неграмотні, але вперті литвини ще не могли знати, як то буде далі з ними і ким стане Крістіонас, бо тепер це вже добре відомо.

Треба знову обов'язково побувати у тому місті, котре литвини за життя Донелайтіса іменували Каралаячусом; треба обов'язково пройти дорогою над житнім полем і побачити, як відгомоном білих ночей виблискують у Вільнюсі стіни вежі Гедимінаса, і почути голос давнього литовського музичного інструмента — канклес, і побачити власне обличчя, відбите в плесі литовського озера, і послухати ораторію "Донелайтіс" Юргутіса, і зрозуміти і біль, і радість Юстінаса Марцінкявічюса в словах його: "...Можливо, тільки двох наших велетів — Донелайтіса і Чюрльоніса — видно далеко за межами Литви", і пройти вузькими, значно

вужчими, аніж львівські, вуличками Вільнюса, не напитуючи дороги, пройти – і опинитися враз на університетській площі, де в затишку, не на видноті, зовсім не на видноті сидить Донелайтіс, назавжди заглибившись у читання книги, між сторінок якої хтось вдячний і щедрий поклав свіжу червону троянду – троянди у Вільнюсі ніжні, з високими стеблами, як довгоногі молоді литвинки. Треба також, затуливши долонею сторінку Донелайтісового твору, проговорити вголос по-литовському хоча б один рядок і добути до змісту його без словника, і треба вслухатися в ритм мови Донелайтіса, в ритм його вірша – не в гекзаметр, а в той відгомін життя поета, що й досі звучить у рядках. Відтак можна буде писати далі оповідання про Крістіонаса Донелайтіса, не позбувшись найперших вражень, не розгубивши їх за новими знаннями й фактами, з якими будеш погоджуватися, сперечатися, з якими будеш вибудовувати точне оповідання про Донелайтіса і бурасів.

ПРИТЧА ПРО УЧИТЕЛЯ Й УЧНЯ

Щороку раною весною, коли дерева стояли вологі, чорні й німі, не маючи навіть сили чи відваги струсити з гілок обважнілі рештки запізнілого снігу, старий Учитель починав тривожитись, що вони можуть не зазеленіти зовсім. На гілках не було й найменшого натяку на зелене, ніякого натяку на молодий листок, і старий Учитель, недбало накинувши на плечі плаща, увечері виходив у сад, торкався пальцями тоненьких гілочок яблуні, грів долонями заохолоджений стовбур й, прикладаючи вухо до нього, слухав, чи пульсують живі соки, чи жебонить живий голос.

А коли вже не було ніякого сумніву, що дерева не повсихали, бо на сонячний світ визирало дрібненьке й прозоре листя беріз, обвислі, схожі спершу на мертві пташині лапки, листки каштанів випростовувалися, полишивши в'янути розтулену долоню великої бруньки, а попід ногами у дерев, не топтана ще й наївно довірлива, тріпотіла тонким тілом трава, — Учитель зітхав полегшено й повертався до своїх справ.

Навесні він завжди сподівався, що врешті зробить те найважливіше, задля чого, міркував він собі, йому випало щастя народитися на світ.

Він брав до рук пензлі, перебирав давно присохлі фарби, які хотів використати саме для того, найголовнішого, і вже мав намір торкатися до полотна пензлем, — та щось знову несподівано відвертало його думки від роботи.

Могли то бути дитячі голоси, сміх, чийсь плач, або ж крик, чи просто чийсь кроки — і завжди в тих звуках він вчував своє ім'я — наче його кликали нетерпеливо: "Учителю, Учителю!" Він покидав пензель, повертався на голос, бо знав — ось зараз на порозі, як звичайно бувало весною, стихнуть оті голоси, ті кроки — і перед ним стоятиме Учень з перекинутими через плече бесагами, з надією в погляді й нетерпінням у душі. Й Учитель знав, що не відправить його з порога, бо вже з першої миті приглядався до нього як до німого дерева, хотів прикласти долоню до його душі, щоб переконатися, чи пульсують в ній живі соки, чи жебонить у ній живий голос.

Нікого й ніколи не відправляв він з порога, і всіх приймав, і кожного учив того, що знав сам і вмів, а найголовніше чекало свого часу, своєї хвилини. Учитель відкладав те до нової весни, до нової миті просвітління.

А коли ту мить знову полохали чиїсь кроки, затихаючи при порозі Учителевого дому, він терпляче йшов одчиняти двері, бо не вмів би залишити когось за порогом.

Давно, ще зовсім молодим, він здобув собі славу великого Майстра, і та слава привабила до нього безліч таких же молодих людей, котрі переймали від нього його уміння. Минав час, одні Учні відходили, з'являлись інші – і його вже перестали називати Майстром, а кликали тільки Учителем, і він навіть не помітив, як воно так сталося, це спершу тривожило його й лякало навіть, він хотів бути Майстром, а не Учителем, і коли тривога дотинала особливо гостро, він шукав самотності й брався до роботи своєї власної, щоб переконатися, що не все віддав, що залишив самому собі хоча б дещицю того, що мав.

Задумане було виразним, чітким. Чим більше минало часу, тим ясніше він бачив, що і як має зробити, зримо уявляв кожен свій рух і кожную лінію, кожную барвисту пляму на полотні. Учитель часом торкався того заповітного полотна долонею, і рука ніби вловлювала обриси майбутньої картини, вони мовби набирали якоїсь опуклості, тремтіли в нього під рукою, раділи із свого буття, із своєї появи на світ або ж навіть зі свого впливу на ту появу.

Та одного ніби не помічав Учитель – долоня його ставала все кволішою, темніла на ній шкіра, і під тією притемненою шкірою чіткіше проступали синюваті жили, виднілися вузли суглобів, тоншими ставали кістки пальців.

Поволі Учитель зовсім звик до свого нового імені, зрештою воно вже навіть не турбувало його, бо ж все одно не заважало визріванню в його душі того найголовнішого, що він збирався здійснити. Відчуваючи, що задум з кожним поворотом кола часу стає все досконалішим і прекраснішим, Учитель зовсім не хвилювався, відкладаючи свою роботу задля повчання й навчання інших, а ті, інші, перейнявши його уміння, подякувавши – чи й не подякувавши – за науку, переступали знову його поріг – цього разу з тим, щоб вирушити в світ. З того, що вони потім робили, кожен міг бачити, що проходили науку в Учителя, і він радів, бо світ впізнавав у їх роботі роботу його власну, але радів також і з того, що найголовніше – ще тільки задумане, – і воно в ньому, і ніким досі не повторене, бо повтореним бути не може, – адже він сам не відкрив того ще, не відділив від себе самого, не відпустив у світ.

Одного разу, коли весна прийшла якраз тоді, коли їй належало бути і дерева вкрилися знову листом, довго нікто

не приходив на його поріг. Він уже тримав у руках пензель і вже хотів торкатись ним до полотна, але все не зважувався, бо аж тепер прийшов страх, що коли торкнеться — зникне з-перед очей та давно знайома, виношена думка, що обернеться вона чимось іншим, і рука його тремтіла, і він напружено дослухався (сам собі не признаючись у тому), чи не почує ж урешті кроків на своєму порозі, чи не покличуть його: "Учителю, Учителю!" Однак ніхто не кликав, і можна було класти фарбу на полотно, а він усе відкладав, відтягував ту мить, у ньому все перемішалось, сплуталось: і нервово-радісне усвідомлення, що роботу можна розпочати, й страх, що її вже треба розпочинати, й очікування кроків за порогом як визволення від необхідності класти фарбу на полотно, й страх, що ті кроки таки пролунають і він змушений буде знову відкласти роботу — а хто знає, чи буде ще такий же момент, як зараз?

Врешті він таки дочекався. Хтось стояв на порозі і кликав його, кликав так, наче не мав найменшого сумніву, що йому відчинять, і водночас вагався, чи має він право добиватися цього.

Учитель з видимим гнівом і з невидимою полегкістю впустив на поріг Учня, і той увійшов. Був зовсім юний, і через те понад міру зухвалий, і так само понад міру невпевнений у собі, готовий покірно слухати — і так само готовий не погоджуватися ні з чим.

Учень виявився старанним і пильним. Учитель навіть не міг згадати, чи слухав хто й коли з такою ревністю його порад і науки і чи запам'ятовував хто кожне його слово, щоб потому в тій же науці, в тих словах вишукувати суперечності, незгідності однієї думки з іншою, щоб сперечатися так затято, спершу шанобливо схиливши голову перед його учительською маєстатичністю. Переймаючи від Учителя знання й уміння, Учень ретельно й чесно намагався відтворити пізнане на полотні, і чим більше він старався те робити, тим марнішими здавалися його спроби. Вони анітрохи не сходилися, навіть віддалено не нагадували того, що робив сам Учитель. І старий Учитель з гіркотою міркував, що цього разу даремно відчиняв двері, пускав на поріг Учня.

Учень бачив: Учитель невдоволений ним; він сам ще не міг винести присуду власній роботі, і з такою ж гіркотою, як і Учитель, дорікав собі за невміння й безталанність, і ще старанніше намагався зробити те, що ніби мусив робити, — а воно помимо його волі оберталось чимось іншим, новим, несподіваним для них обох.

І тоді Учень вирішив: мусить іти геть. Мусить узятися до якоїсь іншої роботи або ж збагнути, чому так вийшло, що не зумів ані дрібки навчитись від Учителя, хоча іншим давалось це так легко й просто. І скільки не думав над тим, зрозуміти не міг, бо ж ніби доклав стільки сили, ніби ж знав усе — а водночас не знав нічого. І він уже хотів йти, але так трапилось, що Учитель трохи заслаб. Він лежав на постелі, і Учень подавав йому пити, натирав знахарськими мастями ослаблі руки й плечі, пильнував вогню в печі, шанобливо клав холодну руку йому на чоло.

Учитель, врешті зборовши хворобу, тихо й спокійно заснув. Учень подумав, що вже давно нічого не малював. Він роззирнувся й помітив гарне полотно, і пензлі, і фарбу, відчув нетерпіння в руках, тихо, аби не розбудити Учителя, взявся до роботи.

Вранці Учитель підвівся й віч-на-віч зустрівся з тим, що зробив Учень, скориставшись його заповітним полотном.

Спершу чорний гнів спалахнув у ньому. Учитель мав охоту рвати й нищити це полотно, на котрому було щось таке дивне, зовсім інше, аніж мало бути, аніж те, що надумав зробити він сам. Так, наче хтось підгледів його задум і відтворив на полотні — а водночас воно було протилежністю, запереченням його задуму, кінцем, невідворотним кінцем і згубою його, Учителевої, думки.

Але вроджена чесність і давня звичка оцінювати роботу своїх учнів справедливо, без упередження й щиро, змусили його, попри гнів, визнати, що картина була, без сумніву, дуже добра, і Учитель дивувався, окрім усього іншого, з відваги свого Учня, з того, як той сміливо й просто зумів здійснити задумане.

І чим довше Учитель приглядався до тієї роботи, чим більше намагався знайти в ній таке, що насправді давало підставу до гніву, він не міг побачити нічого, що образило б його мистецьке почуття чи прикро вразило б розуміння малярського хисту. Все виразніше він бачив, що інакше й не можна було виконати, а тільки так, якраз так і в такий спосіб, і разом з не до кінця погамованим ще гнівом і зачудуванням прийшла до нього також превелика радість, якої він досі не знав, радість від того, що він воістину був Учителем. Йому солодкою здалася власна видима поразка, бо вона була його перемогою, його тішила втрата, бо вона водночас виявилась знахідкою безмірного скарбу, і він встав і затулив завіскою вікна, щоб вранішнє сонце не розбудило молодого Майстра, який заснув, утомлений роботою.

ПРИТЧА ПРО КОВАЛЯ І КАРБІВНИЧОГО

Вітер котив дорогою жовте, сухе перекотиполе. Чорт влаштував собі розвагу на самій середині дороги: перехоплював перекотиполе й шпурляв його назад, просто в обличчя вітрові. А той гнівався, шарпався, лаяв чорта й гнав перекотиполе знову тією ж дорогою, чортові до рук. Чорт вдоволено сміявся.

Коваль кував коня. Клав на одне копито срібну підкову, щоб кінь не спотикався, а верхівець не боявся дальньої дороги. Коваль бив молотом лунко, голосно, той звук не давав спокою карбівничому.

Карбівничий кидав геть незакінчену роботу, проклинав Ковалю й погрожував йому:

— Спалю твою хату. Викурю тебе звідсіль з твоїм нестерпним, безтямним грюкотом, з твоїм важким молотом, з усім твоїм галасливим, нікчемним родом. Триклятий бездаро, нужденний реміснику! Йди геть, туди, звідкіль приволікся у наші краї! Ти заважаєш моїй роботі, Ковалю!

Коваль сміявся. Він знав, що сам перший прийшов у цю місцину і тут забудувався. Знаходилися навіть свідки, котрі підтверджували Ковалеві слова, бо нібито самі допомагали йому закладати кузню. Коваль часто розповідав, як воно все було насправді.

Він ішов цією стежкою, цією самою дорогою, втомлений і голодний, була тоді рання осінь, туман перед вечором снувався в ярах при дорозі голубими пасмами, Коваль не знав, чи матиме цієї ночі де прихилити голову. Він ішов поряд із конем, котрий тягнув на возі його ковальський лаштунок. Вони спинилися на пагорбі, Коваль розпалив багаття, вогонь жадібно пожирав сухуваті галузки й листя, червонясті легкі тіні блукали по траві. Спалахували відблиски багаття в чорній гриві коня, Коваль їв хліб і запивав його вином. Вино мало гіркуватий присмак самотності, Коваль стиха мугикав пісню, щоб поміж ним і самотністю хоча б та пісня стояла і кінь з чорною гривою. Зненацька почув голоси, хрускіт гілки під чиєюсь ногою, заговорили діти, забряжчали при колодязях відра, дівчата в довгих спідницях і квітчастих хустинах клали на плечі гнуті жовті коромисла, чиїсь руки різали хліб грубими пухкими скибками, пахло димом, доброю стравою, пересохлим сіном, хтось надкушував яблуко, хтось цілувався з дівчиною,

зіпершись плечем об стовбур старого дерева, а понад тим чувся лункий, голосний удар молота, і Коваль побачив самого себе при роботі: начебто він стояв над горнилом, палахкотів у кузні вогонь і на копитах коня блиснула срібна підкова.

Вранці Коваль побачив у долині село. Він міг би поклястися, що того села не було увечері, воно з'явилося якраз тієї миті, коли привиділося йому. Однак усе там було так, ніби село те стояло в долині одвіку, а якщо вже й не одвіку, то добру сотню літ. Коваль залишився там, вибудував кузню на пагорбі, і знаходилися свідки, які стверджували, що допомагали йому зводити стіни тієї кузні.

— Нехай би грім упав на твою кузню. Нехай би запалала під тобою земля тої миті, коли ти ступив на цей пагорб, коли ти узявся тут за своє нікчемне ремесло! — проклинав Ковалю Карбівничий, бо то ж він сам перший прийшов сюди, хоч не було свідків, котрі підтвердили б це, як не було тоді довкола живої душі, тільки туман снувався вечором в ярах при дорозі голубими пасмами, і крізь ту легку, майже прозору заслону на зеленкувато-сірому небі чітко позначалася лінія дальнього гірського хребта, а на самій середині дороги танцював веселий танець одноногий птах, змахуючи крилами, чорними з синім відблиском.

Карбівничий зостався тут, аби надивитися вдосталь на самотній танець чудного птаха, котрого не міг бачити ніхто, окрім нього, бо не було тут ані села, ані кузні, лиш дорога і пагорб у голубих пасмах туману. Карбівничий споживав свій хліб і вино. Вино мало солодкий присмак самотності, якої так давно шукав, так давно хотів мати Карбівничий, щоб урешті нерозпорошена думка допомогла йому відтворити в карбах усе те, що він досі бачив і знав, що перейшло крізь його серце, як через вогонь. Затим і вибрав він цю місцину, як вибрав її для себе і для свого самотнього танцю одноногий птах з чорно-синіми крилами.

Карбівничий проклинав Ковалю, бо той порушував самотність, гримаючи залізом, роблячи свою чорну роботу, і люди йшли та йшли до Ковалю, протоптуючи безліч стежок попід хижею Карбівничого, бо стояла вона якраз неподалік Ковалевої кузні, і ніхто не зазірав у вікно Карбівничого, бо той не вмів підкувати коня, ані зробити серпа, і людям нічого не треба було від Карбівничого.

Прокльони спадали на Ковалю щоденно, але хата його не западалась, не розлітався на друзки молот, не згасав вогонь, а коні, підковані ним, самі знали потрібну дорогу. Дім його уміщав безліч люду, росли, з'являючись на світ, його

замурзані й галасливі діти, і Коваль сміявся з Карбівничого, байдужий до його роботи і до його прокльонів:

— Я заважаю твоїй роботі? Ха-ха-ха! А що ти робиш, слухай, ти, хлопче? Усе твоє вміння зійшло на прокльони. Чи ти хоч одну підкову за життя викував, чи одного ножа нагострив хоча б? Ти, мабуть, стидаєшся показати свою роботу людям — а може, взагалі не маєш чим похвалитися? Бо хто коли бачив, що змайстрували твої руки?

І Коваль знову сміявся, а за ним усі його замурзані, галасливі, як сорочата, діти.

Та якось одного ранку, коли сонце жовтіло за білуватими хмарами, а вітер котив дорогою перекотиполе просто чортові до рук, Карбівничий відчув раптом, що не може узятися до роботи. Він брав різець — і відкладав його геть. Він розглядав зроблене раніше — і все здавалось йому нікчемним, жалюгідним і мертвим, звичайною, навіть наївною, вигадкою повернувся спогад про веселий танок одноногого птаха, мізерною, змалілою бачилася гряда синіх віддалених гір, світ повужчав, збляк, втратив чіткість ліній і позбувся гармонії та краси. Карбівничий не міг зрозуміти, що сталося. Він був ще молодий, руки його не втратили сили, очі бачили добре найдрібніший штрих, найтоншу травинку й найдальшого птаха в небі, то в чому ж річ?

І тут Карбівничий усвідомив, що не чує звуків Ковалевого молота. Було від того неймовірно тихо, так, ніби Карбівничий опинився на дні глибоченного колодязя, звідки видно спалах блискавки, а не чути грому. Світ наче онімів, і мала це бути якраз така мовчазна німота, котрої так віддавна прагнув Карбівничий, бо гуркіт молота заважав йому працювати. Однак ця тиша чомусь не радувала Карбівничого, навпаки, тепер, коли він почув її, вона розтривожила, знервувала й наполохала навіть, вона, саме вона завадила його роботі, і Карбівничий не знав тепер, на кого й на що зіслати свої прокльони.

Уперше за довгі роки він переступив поріг ковалевої кузні і побачив важкий чорний молот, горно, погаслий вогонь і Ковалю, котрий збирав і складав домашній скарб, лаштуючись у дорогу.

— Куди йдеш? — запитав Карбівничий і раптом відчув, як заболіло йому серце, ніби воно розділялося навпіл і він втрачав щось, втрачав самого себе, сам покидав рідне вогнище, без якого не міг прожити.

— Шукати іншого місця, де б на мене прокльони твої не

сипалися, безвісний ти зайдо! Он, — Коваль кивнув головою у бік одного з своїх синів, — його обпекли твої прокльони і твої закляття. Каже, що піде жити в твою нужденну хижу, змиватиме тобі ноги, слугуватиме довіку, аби лиш ти навчив його карбування. А що то таке — чи він відає? Таж то мана, нічого твої руки не вміють, а хіба ж можна учитися чогось такого, чого ніби й нема, чого не бачиш?

Карбівничий розумів Ковалю. Він і сам би не хотів, аби його син — коли б мав сина — покинув прадідівське ремесло і брався до іншого. Карбівничий притлумив у собі радість, котрої не мав права зараз відчувати, та й, зрештою, хто знає, чи цей хлопець розуміє, чого забажав? Що б він сказав, почувши про одноногого птаха — чи не здалося б це йому пустою й смішною байкою, чи не подумав би, що Карбівничий божевільний, та й годі? А коли б так, то чи можна його брати собі за учня?

Коваль говорив далі:

— Він каже, що ніколи не візьме до рук молота, що його пальці самі б знали, що робити, аби лиш ти дозволив йому торкнутись тої твоєї триклятої міді! Мій старший син не хоче брати молота до рук — а якраз на нього я мав найбільшу надію! Я мушу йти звідси через тебе, чуєш, прийшлий чоловіче?

— Зажди, — сказав йому Карбівничий, — не йди нікуди. Я піду, — сказав Карбівничий, приглядаючись нишком і з якимось затаєним жалем до хлопця, котрий хотів піти до нього в науку. Хлопець був дужий, високий і широкоплечий, з великими долонями й міцними вилицями, над верхньою губою йому висіявся м'який пушок, то був гарний хлопець, і з нього, мабуть, міг би бути добрий коваль, але вже не буде, хоч би як далеко пішов тепер Карбівничий. Бо той хлопець хотів стати Карбівничим, і з нього вже не буде справжнього Ковалю.

Карбівничий розумів те, але також розумів він інше: мусив уступитися, мусив піти геть звідси, бо Ковалеві зробити це було важче. До того ж уся околиця зосталась би без Ковалю, якби той пішов.

Карбівничий ламав свою хату, ладнаючись у дорогу, збирав убогий скарб і все, що зробив, покіль чекав і сподівався самотності тут, у цій місцині, де пливли пасма голубого туману, де танцював одноногий птах і чорт бавився перекотиполем, а ковальський молот громом озивався в околиці й зваблював до себе людей.

Коваль стояв трохи оддалік і дивився на те все, і вперше — на людські обличчя, полишені Карбівничим на металі. Раптом, прозрівши, зрозумів, що то обличчя його синів і дочок, і його власне, і горів на жовтій міді вогонь, гуркотів молот, пливли пасма туману, цілувалися з дівчатами парубки, танцював одноногий птах, який був, хоч його не могло бути, — а все те робилося з великої любові й не лежало на тому прокляття. Коваль дивився — і аж тепер побачив, якою гарною була його кузня, якими прекрасними були роблені ним підкови, які незвичайні коні, котрих приводили до нього, які світлі обличчя в його дітей.

І Ковалеві здалося, що то він сам іде геть із свого дворища, від свого вогню, і втрачає самого себе, розділяється навпіл і гине.

— Зажди, — сказав Коваль, — не йди нікуди. Бачиш — я привів тобі свого сина, — Коваль кивнув у бік молодого хлопця з широкими долонями і м'яким пушком над губою.

А вітер тим часом уперто котив дорогою жовте сухе перекотиполе.

III

БІЛА ВІЛА

Нехай ніхто не плаче по мені.

Леся Українка

Уночі прилітав Перелесник, ти спалахувала від подарованого ним вогню і згоряла, щоб відродитись на світанні словом.

Закінчивши свою роботу, художник довго не відважувався поглянути на зроблене збоку, як сторонній, щоб оцінити витвір бодай для самого себе.

Не шкодував, що вибрав саме такий матеріал: медово-жовтий теплий тон якнайкраще в'язався із задумом, м'які лінії, накреслені природою на чутливому тілі грушевого дерева, також стали частиною мислі, і жаль було торкатися чорною фарбою свіжих світлих заглибин, тай він усвідомлював, що помножений на безліч нехай навіть добрих відбитків, дереворит втратить щось від своєї первісної широти і вартості. Чорнобіле, різкіше й контрастніше розв'язання образу могло бути не таким, як оте майже живе, виконане в дереві.

Хотілося також затримати почуття нерозривного зв'язку із зображенням, не дозволити йому віддалитись, зробитися надміру самостійним, існувати окремо — від цього художник збіднів би, полишений сам на сам із власною буденністю і звичайністю хто знає як довго — аж до нової мислі, до нового спалаху в роботі. Водночас він також радів, що врешті вивільнився від задуму, від ідеї образу, котра досі жила в ньому, настирливо і постійно вимагаючи свого реального, майже фізичного виявлення.

Уночі прилітав Перелесник, і смерть скулювалась і не відважувалась переступити поріг, жахаючись вогню, розбурханого в ній. Вона любила контрасти, і в них найкраще могла накреслитися її думка, — може, тому вона в останні дні життя так прагнула написати про вічність, може, тому серед гір Кавказу їй привидалася пустеля.

— Чи пам'ятаєш, Лесю, — сказала мати, — свою обітницю? Ти ж, здається, намірялась написати щось для того збірника — "Арго".

Вірила чи не вірила мати в те, що її смертельно хвора дочка зможе щось зробити? Вірила — чи просто хотіла заспокоїти і себе, і її, відвернути думки від того страшного, на що вони

тепер у них обох могли бути скеровані; вирватися із тенет безнадії ще хоча б на мить? Леся не могла розмірковувати над тим, вона відповіла:

— Звичайно, мамочко, пам'ятаю, це було навесні, після подорожі до Єгипту, правда ж?

Пустеля родила дивні речі. Жовтий пісок через тисячоліття повертав людям корони царів, рештки стародавніх будов і навіть крихкі папіруси, а мислі, списані на них, були тривкими й вічними, як сама пустеля.

Родився також у пустелі хамсин, рудий, як вогонь, і лихий, як розпач, і безнадія родилась тоді в Єгипті, але й крихта віри в Лесиній душі.

Хтось чорнявий і смутний, як Ізольда Білорука, хтось десь далеко у зелених буковинських горах розгортав штемпельовані в Єгипті конверти, і слова обпалювали когось, як рвійний вітер Єгипту...

І на лежачих світить сонце і дивляться зорі, і дорогий пурпур єгипетського заходу видно їм, і золота пустиня снує свої гарячі полудневі мрії перед їх очима — те все ще не заказано мені...

— Мамо, візьми папір. Хочу спробувати, як би то могло виглядати. А потім, коли встану, — неодмінно напишу драматичну поему.

Мати була готова записувати, а в Лесі перед очима поставав Єгипет, найкраще їй запам'ятались обличчя й краї, бачені в дитинстві, а все-таки Єгипет вона також пам'ятала добре.

...На горизонті золоті піски без краю, а попри залізницю понад водою золота пшениця хвилює-хвилює і наче тече в пустиню, як золоте море. Се ж у Єгипті жнива починаються...

— Ти записуєш, мамо?

— Але ж ти мовчиш, Лесю, що я маю писати?

— Справді? То я вже говоритиму, слухай.

На передмісті Александрії живе сім'я грецька (еллінська), в той час, коли нова віра взяла вже силу і в свою чергу стала тіснити і гнати тих людей, що держалися давнішньої віри й кохалися в далекій науці.

Теокрит, дуже вчений еллін, не християнин, кохається в давньому писанні, має цілу бібліотеку — збір папірусів. Його діти, син сімнадцяти літ і дочка п'ятнадцяти, теж привчені до давньої науки, вірні давній релігії.

Ясний день пополудню. Син і дочка Теокрита сидять у своєму середньому дворикові; син чита й оповіда сестрі.

Приходить старий чоловік, сусіда. Дуже збентежений, і каже дітям, що їх батька схопили в храмі (на сходах до храму); його ув'язнено за те, що він "ширив ересь, проповідував думки грецьких філософів, одвертав од догматів віри християнської. Він казав: "нема рабів Божих" — єсть і повинні бути люди, вільні "тілом і духом".

"Начувайтесь лиха", — сказав старий.

"Прийдуть і в господу до вас: заберуть всі папіруси, понищать, попалять, яко писання еретицьке, поганське".

Дівча плаче, потім радиться з братом — що робити. Зважують, що треба поховати хоч найдорожчі писані речі. Ждуть вечора з турботою, чи встигнуть поховати... Уночі засвічують світло у сховах, у покої вибирають писання. Ідуть, ховають в пустині, просто в пісок... Хлопець погрозово підносить руку:

"Нехай буде проклята ця земля і хай довіку прокляті будуть люди, котрі карають смертю мудрість!" Нехай довіку прокляті...

Рожеві сфінкси. Дагабія — велика барка під білими вітрилами — плине вгору Нілом. Зруйновані старовинні святині в Люксорі, Карнаці, Есіе, Елефантеї. Жнива в Єгипті. Хамсин. Так хочеться ще раз усе побачити!

— Втомилась, може, Лесю? Годі вже, перепочинь, потім допишемо, ще буде час.

— Буде час? Не буде часу, мамо. Колись ціну тому часові не дуже й скласти вміла, і марнувала без пуття, а потому мені все здавалось, що він від мене втікає, і як його затримати... я не знала... Мамо, викресли останні рядки з прокляттям, не хочу прокляття. Нехай діти вірять, що для них прийдуть кращі часи, що хтось колись знайде ті скарби й дізнає великої мудрості. От зараз скінчиться ніч, встане сонце, вони впадуть на коліна. Нехай останнім акордом буде молитва до Геліоса...

Конспект залишився тільки конспектом, задумові не судилося здійснитись. Записаний рукою Олени Пчілки — матері Лесиної, — він був надрукований у збірнику "Арго" — але вже по Лесиній смерті.

Ідея й образи жили в художникові давно, зродившись так несподівано й раптово, як спалах блискавки, через що він не міг відразу їх розгледіти, усвідомити й виразити, і вони zostалися в ньому спершу несформованими, без чітких

контурів і майже невизначені. Але навіть невизначені, власне, скоріше через ту невизначеність, – вони не полишали його, переслідували, заважали думці обійняти новий обшир, і навіть коли він міркував над чимось зовсім іншим і віддаленим, все одно думка звертала на те одне, що не могло відразу визріти і не знаходило свого розв'язку.

Що це не повинен бути звичайний портрет, він знав напевно: такий портрет мусив би мати в собі елементи подібності, отже, довелось би користати з роботи інших. Портрети можуть малювати лише сучасники – принаймні таке було його особисте тверде переконання, і йому залишалось шукати зовсім іншого відображення її натури чи характеру, чи сутності. І все-таки, хоча не збирався малювати портрета, де б на перше місце виступала зовнішня подібність, він трохи заздрих Трушеві й Красицькому, котрі могли малювати її подобу з натури, а та заздрість водночас мішалася з почуттям деякої переваги над ними.

Перевага зродилася завдяки часові, що розділяв його і її. Труш мусив, очевидно, усвідомлювати, що перед ним – незвичайна особистість, але коли стрічаєшся з незвичайною людиною за обставин зовсім звичайних – розмовляєш; п'єш укупі каву, жартуєш, приглядаєшся до одягу, до звичок, які не завжди можуть подобатися, а часом навіть здатні й дратувати, – то, без сумніву, втрачаєш за реальністю і буденною суєтою розуміння дійсного значення людини. Труш був її сучасником – а треба часової перспективи, аби зрозуміти сенс тобою зробленого, сенс того великого, до чого причащаєшся, – для цього потрібна часова перспектива. Навіть сенс дрібниць і подробиць. Вони з часом, буває, стають опуклі, важливіші, аніж те, що виглядало важливим первоначально. Труш знав більше – а водночас менше.

Місто, обірвавши ківтицю, попливло у темряву і забрало за собою усю нервову, насталену, галасливу й важку суєту, як забирає її у безвість корабель, виходячи з гавані в море, – а я опинилася сама одна посеред пустелі.

Над голожовтою площиною сходило поволі таке саме жовте сонце, не було нічого, окрім сонця й пустелі, навіть маревом не заснованої, і в тій пустелі я мусила знайти рукопис, полишений колись у прадавні часи двома дітьми, братом і сестрою.

Я розуміла усю марність свого наміру, усю безнадійність подібної спроби знайти щось у цій жовтій пустелі, і все-таки йшла вперед (чи, може, назад?), прагнучи перешукати все і знайти ті напевно дуже важливі слова на папері. Адже для когось же заховали їх двоє дітей, рятуючи думки свого батька, бо його самого вони не мали сили порятувати. Двоє дітей серед пустелі, котрі здіймали руки до сонця — не з прокляттям, а з молитвою: "Геліосе! Рятуй наші скарби! Тобі і золотій пустині доручаємо їх", — ці двоє дітей здавались мені безборонними, беззахисними, я шкодувала, що мені дано так мало влади над словом, що мені бракує відваги продовжити й дописати те, що їй не дозволила закінчити смерть. Хіба ж не намагались, протягом довгих років, після того, як знайшли прекрасну Ніку Самофракійську, відтворити її обличчя, поворот голови, лінію рук? Чому не спробувати дописати недописане, чому не знайти манускриптів, захованих у піску пустелі, чому не визволити двох дітей од вічного сумніву — даремною чи недаремною була в їхньому житті мить, коли вони, змагаючись із страхом, вирішили рятувати мудрість предків, мудрість свого батька?

Нехай там усі спроби відтворити голову крилатої Ніки виявились безрезультатними, — це не так уже й важливо; важливішими були самі спроби розшифрувати мислі й задум творця, важливішою була відвага, що дозволяла нащадкам братися до такої справи.

Чому ж не дописати, щоб тим якось озброїти двох дітей серед пустелі?

Я вагалася між двома альтернативами, між двома можливостями, і не знала, на котру з них можу зважитися.

Художник Іван Труш ставав якось особливо делікатний і люб'язний, кінчаючи двогодинні сеанси, але здавався просто-таки немилосердним під час роботи, неначе розпочатий ним портрет мав найвищу в світі вартість. Лесі були знайомі такий стан і таке ставлення до роботи, вона розуміла Труша й анітрохи не гнівалась. Мучила і дуже втомлювала її — крім необхідності просто позувати — власна бездіяльність у ті години, котрі для неї особисто пропадали, правду кажучи, марно — от хіба що могла насолоджуватись спогляданням Труша, глибоко захопленого роботою. Спостерігала за ним у процесі праці і дивувалась: як може працювати під її пильним поглядом, навіть не помічаючи того погляду і маючи

в ній тільки модель, тільки поштовх до натхнення. Заздрила Трушеві: сама б так не змогла. Взагалі київська весна була для неї безплідна, бо надміру гамірна, заповнена буденними клопотами: хворіла сестра Оксана, приїздив і знову від'їхав батько, довго й неспокійно вибиралась в дорогу до Гадяча мати, а то знов свята, з отим печеним та смаженим, та вареним, та гостями, яких треба було прийняти, як належить добрій господині, а яка з неї господиня, коли до куховарства не мастак, от тільки хіба кекс англійський вміє смачно спекти та зготувати добрий крющон чи пунш. Зрештою, велике товариство й на свята і в будень важко зносити — найчастіше добре себе почувала на самоті, нехай навіть з тим страшним болем, від котрого здавалася сама собі тінню з Дантового пекла, — але ж на самоті їй так добре писалося, натхнення любило також самотину й опівнічну тишу — найкращий час для роботи.

Київська весна того року випала холодна, і Лесі заблаглося тепла, все згадувалась по-справжньому й незвично гарна весна в Колодяжному — одна з тих рідких весен, проведених не на чужині. Здавалось, немов з цілого світу прилетіли туди зозулі, і від ритмічного зозулиного невгомня їй самій було гарно й весело. А ще в Колодяжному чекала на неї рожева кімната з білими меандрами, і одна вельми мила й дорога річ, за якою Леся тужила, де б не була, бо без неї почувала себе як без рук і без пера — її столик до писання. Людина зникає до речей, нічого не вдієш, — а ще коли з речами немало пов'язано: стіл, за яким працюєш, фортепіано... А все-таки ця київська весна не така вже й лиха: акомпанувала ж одній співачці на вечорі, присвяченому Гайне.

Холодно, одначе, — як восени. Труш владнав собі робітню у будинку Київського міського музею — на ту Олександрівську Лесі доводилось ходити здалека, дорога забирала десь півтори години часу, а Трушеві дарма, його влаштовувало освітлення та ще там щось, відоме й зрозуміле тільки самим малярам, а інше його не обходило. Будинок щойно зведений, зовсім новий, пахло свіжим тиньком і ледь зазначеним початком обжитості, ще бракувало затишку — хотілося розкласти посеред робітні гарне купальське вогнище й погрітися при ньому.

— Панні Лесі холодно? — здогадався врешті запитати Труш. — Коли так, може, на сьогодні вистачить?

— Якщо вам добре працюється, то ще померзну трохи, я терпелива.

Терпелива — мала кілька днів тому приступ не з легких, і мусила сама собі дати раду, бо нікому було допомогти, і змушувала себе боротися з пропасницею і з апатією, і повертати себе до життя.

Трушеві, видно, увірвалась нитка роботи, бо він продовжував бесіду:

— Панно Лесю, хвалять ваш реферат. Ви до того вечора багато праці доклали. І добре зробили: Гайне треба було доконче в Києві спом'янути.

— Я вважала це своїм обов'язком, тим більше, що перекладаю досить з нього... Але ж біда з тою нашою київською публікою — так важко щось на певний термін зробити, а ще співців не було, все доводилось нараз вчити. Та, зрештою, чую, що бракує мені хисту організаторського — таки бракує.

— Але ж ні, панна Леся чудовий організатор, вечір гарно пройшов, усі дуже хвалять!

— Ой, годинойко моя, ті вже мені галичани! Вміють вони компліменти незгірше правити!

Труш засміявся:

— То, мабуть, панна Леся якраз з тієї причини має стільки добрих друзів серед галичан?

Правда, стільки друзів. Таких, без котрих годі було б і жити, і працювати. Франко, Павлик — найближчі, звичайно. З Павликом може бути така відверта, як хіба ні з ким іншим, окрім брата та ще молодшої сестри.

— Друзі панни Косачівни — справжні патріоти своєї землі і рідної літератури, ладні життя за те покласти, аби йшов далі поступ тієї літератури, аби вона здобувала собі належне місце в світі, — уже серйозно говорив Труш. — До речі, про літературу: Гнатюк у листі допитується, чому ви не шлете рукописів своїх до друку?

— Дякую, що переказали, я готую і пам'ятаю, та й мені самій на тім залежить, пане Іване... А от об патріотах: так говорити про Франка й Павлика, значить, надто мало сказати. Бачите, у нас велика біда в тім, що багато людей думають, ніби досить говорити по-українськи, а надто вже писати — і матимеш право називатись патріотом, робітником на рідній ниві — а це ж не так. Поруч з таким патріотизмом часом стоїть обмеженість і нерозуміння наших обов'язків перед народом...

Думала сеї миті про Сергія Мержинського. Про недавній його приїзд до Києва в справах соціал-демократів, про ту напружену діяльність, яку йому доводиться вести, а ніхто не помічав, який то Мержинський втомлений, який хворий. Поїхати б йому з холодного, вогкого Мінська — в Крим, до сонця, і добре б самій вибратися з Києва — чи не на хутір хоча б?.. А й справді, чому б не поїхати на літо в Гадяч, не утекти геть від суєти і взятися до роботи, нехай тоді безліч непочатих задумів перебивають один одиого, і нехай приходять думки і кажуть, що хочуть жити на світі, і просяться на папір, — так і треба буде зробити!

Дивилася на свій портрет — дивна якась, аж заволочений зажурую погляд, — що ж, може, так і є, бо не часто вона тепер уміє сміятися безжурним і втішним сміхом, як траплялося перше, у дитинстві. Власне обличчя на полотні, вираз і настрої, затриманий і відтворений художником, були чимось новим і навіть чужим — так, ніби не вона, а хтось інший позував до портрета, хтось схожий на неї, але не вона сама. А може, вона була такою до сеї миті — і тільки щойно стала іншою, а тої іншої ще не помітив, не зрозумів Труш? І котра ж із них справжня? Та, якою бачить сама себе, а чи та, яку змалював Труш? Не мала в собі ані крихти марнославства, ані заздрості до слави інших, скоріше жили в ній аскетизм і суворе терпіння, і готовність самопожертви на вітвар дружби — нехай би навіть та самопожертва нічого не породила — і готовність нести хрест ще важчий, аніж поклала на неї доля (шкодувала колись, що не може людина, як у казці, сама одна прийняти на себе всесвітні лиха і вселюдські болі) — може, хотіла цього затим, щоб виміряти й знати, на що здатна людина, може, для того, аби з гіркотою сказати собі й навіть іншим: бачите, скільки я можу, — а все ж при тому всьому і їй хотілось би знати, що зостанеться від її життя людям у прийдешньому? Нехай би тільки те, що пише. Та нехай і отся її подоба зостанеться, нехай бачать її такою, якою побачив Труш, і нехай ніхто навіть по смерті її не зазирає в щілину на пережите нею життя, не копирсається в нім, бо їй і по смерті буде боляче від чужого необережного дотику. Невже поети, — думала вона не раз, — мусять завжди жити на розпутті великому і віддавати людям на осуд, на поталу не тільки свої думки й роботу, а навіть і своє життя? Сперечалась колись з того приводу з Маковеем, переконувала його, що кожна людина має право

боронити свою душу й серце, щоб не вривалися туди силоміць чужі люди. А може, то тільки її власне почуття, і бракує такому міркуванню теоретичного розуму, — але ж і тепер зовсім недавно, на гайнівському вечорі, коли слухала другий реферат — біографічний нарис про Гайне, — обурювало її, що там так багато місця віддано літературній плітці, хіба є яка користь з перемивання й перевертання кісточок померлого поета?

Може, не треба було погоджуватись на портрет, якщо раптом через те малювання з'явився такий смуток? Змусила себе усміхнутись — Труш так делікатно, аж мило, зносив її поганий гумор і задуму:

— А знаєте, якимось-то в Гадячі у нас гостював один молодий маляр. Фотя... Фотій Красицький, він чомусь мене увічнити не пробував, хоча всіх інших малював... Мабуть, я не підходжу під його смак!

— Під мій підходите якнайліпше, панно Леся, і я маю намір увічнити вас, а разом і своє ім'я при вашому портреті!

Ох, ті галичани, вони так вміють правити вишукані компліменти! А їй тої миті раптом захотілось обернутися мавкою з довгим блискучим зеленим волоссям, обернутися мавкою у настороженому, готовому до якогось незвичайного дива предковічному волинському лісі.

Жовтий пісок звихрився, у піску танцювало маленьке хитре бісеня, стрибало на тоненьких волохатих ніжках, чіплялося мене і спокушало, примружуючи кругле зелене око: то чому б тобі не спробувати залюднити отсю пустелю, приведи сюди двох дітей з папірусами, нехай спробують заховати свій скарб у піску, — побачимо, що з цього буде, — а оскільки люди нічого робити мовчки не годні, то мусять же і ці говорити, — так гарно буде, коли вони заговорять, бо ж твоя в тім воля, що вони вимовляють!

Я відчувала, що це святотатство, я не мала права торкатись того, чого не дописала Леся, — але спокуса була велика, надто велика — я не могла більше знести самотності і жовтизни пустелі, і того хитрого бісівського нашіптування, і я здалась, підкорилась, і змусила дітей опинитись у пустелі.

Д і в ч и н а. Спинімось тут. Сюди ніхто не ходить,

Така тут жовта пустка і мовчання.

Х л о п е ц ь. Гарзд. Хай буде так. Пісок сховає скарби.

Д і в ч и н а. Премудрість у піску... Послухай, брате,
А як сюди ніколи і ніхто не звідається більше,
То вже помре премудрість? Й правда вмре?
Не було ж краще батька рятувати, ніж отсе?
Слова самі в собі – лише пісок і порох,
Шемрання непотрібне й невагоме,
Що сиплеться між пальців, нездатне навіть
Додержатися форми певної. А батько...
Х л о п е ц ь. Мовчи. Коли прийшла сюди, навіщо сумнів
Зламати мав би наш розважний вчинок?
Ми зважили усе, і вибрали, й рішили –
То й мусимо вчинити, як рішили.

Д і в ч и н а. А що, як храм на цьому місці забудують?
Тоді також ніхто не знайде й не зуміє...
Х л о п е ц ь. Тоді наш скарб на підмурівок піде
Новому храму. Й проголосять нашу правду люди,
Котрі самі прийдуть до тої правди, –
Хіба одне життя людське
Не варте перемоги мислі?

Д і в ч и н а. Ми батька не побачимо ніколи...
Х л о п е ц ь. Ти знову за своє! Гадаєш, що мені
Байдуже?

Д і в ч и н а. Я вже мовчу...

Двоє дітей узялись до роботи. Пісок осувався й осувався,
то була страшенно мозольна справа – викопати в піску
сховок для папірусів, здалека виглядало, що вони бавляться
просто, як звичайно бавляться діти, будуючи свої химерні,
недовговічні замки на піску. Могло також здатися, що вони
шукають і хочуть знайти воду в цій пустелі. Мале бісеня
тихенько підсміювалось із їхніх зусиль, а в пустелі десь
далеко родився вітер і здіймав угору пісок, пісок їв очі,
різав повіки.

Д і в ч и н а. Послухай, а почім ти знаєш,
Що ніби ті, в новому храмі, –
То наші однодумці будуть, а не вороги?
Скажи, звідкіль ти знаєш?

Х л о п е ц ь. Спіши, сестричко. Поки прийдуть люди,
Що з'являться на світі після нас
І вибудують храм у цім пустельнім місці, –
Сюди і зараз можуть нагодитись і нас побачить.
Тоді марними стануть
Розмови про майбутнє, бо ми не скінчимо
Свого завдання. Поспішися, сестро!

А все ж видно було, що його гризли сумніви, хоча він відкидав докази хитрого бісеняти, нібито марна його праця, хлопець відважно змагався із власними сумнівами, що їх уголос вимовляла наївна його сестра, бо не знала, що не слід піддаватися сумнівам, і вони закінчили роботу, і тоді хлопець упав на коліна і простер до сонця руки.

Х л о п е ц ь. О Геліосе добрий і всевладний,
Тобі, найкращому з усіх богів,
Ми звірили велику таємницю
І просимо ці скарби берегти
Аж до часів прийдешніх і прекрасних...

Бісеня реготало на повну губу і, регочучи, ховалось у бистрому в'юнкому піщаному вихорі, металось пустелею, кепкуючи з мого безсилля, з того, що йому вдалося спокусити мене і змусити робити щось, чого я не вміла робити. Я розуміла, що нічим не могла озброїти дітей серед пустелі, розуміла свою мізерність, свою недосконалість, і брак мудрості розуміла, і все-таки я хотіла, аби ті двоє дітей не zostалися безсловесними, аби вони щось говорили, бо мені було так самотньо серед пісків, а те лукаве бісеня реготало з мого безсилля, аж поки місто не повернулося назад, принісши з собою важку, але таку звичайну й необхідну мені для існування суєту.

Він шукав її скрізь, навіть там, де її напевно не могло бути, де ніщо не в'язалося з її іменем, і зовсім не дивувався, що саме в таких випадках приходило прозріння, сказав би навіть — відкриття, але ж щодо себе треба мати відвагу вжити подібного окреслення.

...Космач палахкотів осіннім пожаром і вщерть наповнювався плачем трембіти — ховали стару жінку з гір, несли труну на руках аж із верхів, аби виконати предківський обряд, — тому й несли до космацької церкви, бо нагорі своєї не мали; заводили плакальниці, як осінній вітер, і трембіти трембітали, мовби хто розвивав і розвивав сувій чорної матерії, тоді йому всі голоси мішалися з барвами, а барви набрали розмаїтого звучання, густими контрабасовими тонами громадилися сиві хмари над Космачем, тоненько, як сопілки, видзвонювали жовті й червоनावі листочки на деревах, і чорні очі старого Дзвінчука також видавали якийсь звук, однак він не вмів той звук ні з чим порівняти.

— І відтоді всі кажуть, ніби Дзвінчуки забили Довбуша, а то неправда, я вам кажу, що неправда, а мені самому мій дід оповідав, що таки неправда.

— Як же неправда, коли якраз Дзвінчуки?

— Ні. То лиш на нашому обійсті, але не ми. Дзвінчуки не зрадили, й не забили, він приходив по зброю, і об тім знали, а не до ніякої Дзвінчучки, то також байка, одне лиш правда — на нашому обійсті старому... Он тут стояла хата; а там потік і камінь — бачите, ось так геть усе й було, він тут проходив — і хтось стрілив, і тут він упав, але ми не зрадили. Самі собі подумайте — коли б ми зрадили... Хтось сказав — ніби так; я кажу — ні, чому ж ви тому комусь вірите, а мені не хочете?

Тепер художник знав: чорні зіниці Дзвінчука родили звук пострілу. Так ось як це виглядало. Дзвінчуки не бажають залишатися навіки в людській пам'яті зрадниками й намагаються створити свою версію загибелі опришка. Дзвінчуки не бажають зватися зрадниками, і яка з легенд правдивіша, якій судилося жити довше (зрештою, можуть залишитися й обидві) — хто його відає? Одне лиш зовсім зрозуміло: людям важко нести на своїм імені пляму; нехай навіть її стирає й змиває праведне життя кількох наступних поколінь, — щось усе одно зостається, і ось чому старий Дзвінчук розповідав кожному свою версію загибелі Довбуша.

— Ви самі поміркуйте, та коли б ми зрадили, хіба росло б щось на цьому полі? Та нічого б у нас не виростало! На Юдиному полі зерно не проросте. Ото вже істинна правда, можете мені, старому, повірити!

Стару жінку з верхів відспівали в церкві і в труні понесли назад у гори, щоб там поховати, а трембіти все розгортали та розгортали безконечне чорне полотно, але, може, це була тільки луна, відгомін, а в чорне був убраний Юда, він утирав піт з обличчя й усе копав та копав землю на своєму знеславленому полі, купленому за тридцять срібняків, йому й досі не спадало на думку, що на цьому полі ніколи нічого не вродить, жодна бадилінка не проросте. Леся ж також сказала про це виразно й недвозначно, — художник тільки тепер, після бесіди з Дзвінчуком, до решти осягнув сенс написаного нею.

Х у д о ж н и к. Слухай, Юдо!

Ю д а. Чого ти хочеш? Мабуть, і тобі

Забাগлося мене тут сповідати!

Я цих сповідників без ліку знаю,
Наслухався... До Вчителя іди,
Хто ж краще, ніж він сам, тобі розкаже,
Як все було... Не стій! Іди!

Х у д о ж н и к. Мені

Будь-що потрібно знати: чи, зрадивши,
Ти вірив й далі у його учення?

Ю д а. Лиш зрадою мені не дорікай!

Петро учителя зрікався тричі,

Святий, однак, — святий же, а не зрадник.

Х у д о ж н и к. Він сумнівався, і тому відходив,

Але ж вертався, бо верталась віра.

Ю д а. Гадаєш ти, що сумнів — це не зрада?

Що повертався він без лицемірства?

Від зради гірше, тричі відступившись,

Вертатись знов з надією на святість!

Х у д о ж н и к. Тому, не сумніваючись, ти зрадив, —

Не сумніваючись, не вірячи, спокійно?

Мені здається — ти подумав, Юдо,

Як Він помер, то й з Ним Його всесильність.

І ти убив...

Ю д а. Та ні, не я убив!

Х у д о ж н и к. Убив, бо думав: з тим всьому кінець.

А трапилося так, що смерть — Його початок.

Він тільки після смерті справді жив,

Смерть возвеличила його навіки.

Убивши, ти возніс Його над світом,

Йому безсмертя смертю сотворивши...

Та й над самим собою Він піднявся,

Коли помер, розп'ятий на хресті.

Ти, зрадивши, таке вчинив для Нього,

Чого всі однодумці не зробили...

Ю д а. Мовчи! Я не хотів...

Х у д о ж н и к. А сам зостався

З безплідним клаптем поля, на якому

Що не посій — дарма. Та лиш признайся:

Зібрав хоч раз врожай на цьому полі?

Ю д а. Облиш. Ти ж бачиш сам — мене здурили,

Мені продали клин землі заклятий.

Х у д о ж н и к. Заклятий клин? Ти сам

Його закляв своєю зрадою...

Він уже бачив те, як міг би передати по-своєму її думки. В
уяві вимальовувалася картина: закляте Юдине поле без жодного
колоска, і Юдине обличчя, таке ж безнадійно чорне й безплідне,

позбавлене сподівань і віри, затавроване обличчя Юди, — хай би навіть мізерним було учення, в яке спершу повірив Юда, хай ті слова, слова, що їх промовляв Учитель, були не зерном, а половиною — та не зрадою встановлюється істина...

Матеріал для роботи він діставав у майстерні художнього інституту, там працював один старий, який напрочуд гарно вмів робити замки й ключі, а також доставчав художникам, які займалися дереворитами, усе потрібне для роботи. Більше ніде у місті не можна було дістати такого дерева, чутливого, піддатливого, ніби наперед готового прийняти кожен штрих задуму. Треба було тільки пояснити старому, для чого піде дерево, — а тоді він уже робив більше, аніж це здавалося можливим, і природні лінії укладалися на дереві так, ніби знали бажання художника. Можна було подумати, що старий має таємну змову з якимось божком — господарем грушевих дерев, який постачає його чарівними золотистими дощечками.

Цього разу художник не міг би пояснити старому, чого хоче. Юда — всього лиш Юда, це могла бути ілюстрація до її думок, відкриття з Юдиним полем просто навчило його дошукуватись в усьому довкола сліду її думки, а в написаному нею — особливого змісту. Але ні, навіщо йому Юда?

Художник сидів собі, ніби прийшов на балачку до старого, а той тим часом щось шліфував, стругав, вигладжував, полірував — у цих мудрих руках, великих і грубуватих, дерево здавалося зовсім м'яким, наче воскова табличка, якій він з власної волі надавав будь-якої форми.

— Адам побачив світ у всій його красі й сказав Богові: "Господи, я б хотів відтворити зроблене Тобою, аби остаточно переконати світ у величі Твоїй". Господь усміхнувся в бороду, бо знав, що Адам лукавить. Насправді ж Адам просто боявся, що прекрасне видіння може зникнути, і в дитинячій гордині своїй сподівався, що, відтворене ним, усе стане тривкішим і тривалішим. Господь усміхнувся, але Він тоді ще любив Адама й не відмовив йому — нехай бавиться, подумав Бог. І дав Адамові фарби, і полотно, і пензель, і сказав: "Працюй". День, і два, і більше трудився Адам, і заздрих Богові, що той уже по шістьох днях міг спочити, вдоволений собою, — бо сам Адам не був задоволений тим, що зробив, і оскільки не спадало йому на думку, що то він незугарний передати красу божого світу, то прийшов до еретичного висновку, нібито Бог сотворив

річ не надто досконалу — і почав на своєму полотні творити світ таким, яким йому самому праглося той світ бачити, — і знову не був вдоволений здійсненим, і знову починав усе спочатку, бо був не Богом, а Адамом... Я хочу тим сказати, що якраз від Адама й походять митці, — засміявся старий, розповівши художникові цю байку. Художник дивився на те, що старий тримав у руках. Бог, може, й сотворив річ, назагал не зовсім досконалу, зате в руках у старого було те, що художник хотів понад усе взяти собі, бо той шматок дерева був досконалий.

Навіть тепер, коли довкола стояло місто, я думала про те, що як уже торкнулася цієї справи, то мушу знайти стародавній папірус, бо це вже стало моїм обов'язком. Інакше для чого тоді я тривожила дітей, і привела їх у пустелю, для чого я змусила їх говорити щось там, посеред пустелі? Я повинна знайти папірус і прочитати його, а мале бісеня завіялося за мною до міста й ходило слід у слід і тишилося з моєї безпорадності.

Портрет свій побачила Леся ще раз, через рік.

Помер Мержинський. Туга гнала світами шукати десь у якомусь закутку забуття. Змінити обстановку, зустрічатися з людьми, працювати. Все те якось не йшло, абсолютно нічого не хотілося. Тягуча, в'язка й незборима апатія стояла над нею — доводилося змушувати себе до всього, і надумувати собі бажання, яких не відчувала. Часом хотіла аж до різкого, майже фізичного болю тільки одного — нехай би все спочатку, і неправда, ніби його смерть звільнила її від тяжких, надмірних для духу й тіла обов'язків, неправда, що тепер вона має час, і право, і необхідність відпочити й зробити щось для себе, — нічого їй для себе не треба, нехай би все спочатку й без кінця, аби лиш він був, і жив, і щось говорив, і просив її грати, або ж читати, або ж просто тримати його руку в своїй. Водночас розуміла, що смерть порятувала його від муки — не від життя, адже упродовж місяця Мержинський поволі гинув, і та довга й важка агонія була мукою і для оточення.

Потому минали дні — один, і другий, і десятий, — і хоч без бажань і без радості — а таки жила, і дивувалася, що годна жити і коли б могла, то просила б у нього вибачення за те, що живе, — бо як же могла без нього? Він усе мріяв

про подорожі — до моря, або ж у гори — чому-то люди перед смертю завжди говорять про подорож? Далека дорога? Дорога без вороття? А добре б у гори. На зелену Буковину — в край, що давно став для Лесі дорогою мрією. У зелені весняні гори.

Весною її завжди гнітила пропасниця, була вона вірніша од найвірнішого дружини, але весною ж і манило в дорогу — чи то страх перед пропасницею, котра найбільше докучала саме вдома, чи то звичка вже була, народжена вічною необхідністю мандрувати, шукати рятунку для здоров'я, виборювати життя, — а чи то, може, мала таку бродячу натуру? Хіба ж тільки тому рвалася в дорогу, що змушувала її хвороба? Хіба не зривалася б з місця й не вирушала в путь, ведена інстинктом, як перелітний птах, якби була здорова? Інша річ, що подорожі з власної волі й охоти приємніші, миліші — то вже зовсім інша річ.

— Коли б мені здоров'я, то вийшов би з мене другий Пржевальський, бо я маю дуже бродячу натуру, — говорила, жартуючи, але ті жарти ні в кого не викликали усміху. А вона жартувала знову: — В мені помер великий мандрівник і великий музикант, що ж, добре, що хоч здогадалася за слово узятися...

Гори манили. Дорога на Буковину з Києва вела через Львів. Зрештою, Львів завжди лежав на всіх її дорогах, куди б не вирушала, — у Варшаву, чи до Відня, а чи у Сан-Ремо.

Паморочна вагонна задуха змінилася на львівському пероні вогким холодом, що проникав в ослаблені легені і викликав кашель. Труш зустрів, відразу перехопив до своїх рук невеликий Лесин багаж; і з вокзалу вирушили до готелю.

— Уявляє панна Лесю, я вчора аж тричі виходив до поїзда, чомусь гадав, що ви вже мали приїхати.

— Гарно було б, якби я могла так за трьома наворотами одного дня приїздити!

Сірий смутний Львів і сіривата мряка. Весняна львівська хляпавка — дощ і сніг навперемінно — ніяк не бадьорила, і тільки ненав'язливість Труша і його доброхітливе старання допомогти в усьому радували Лесю. Готель "Централь" гарно обладнаний, але й там їй бракувало тепла. Трушева студія — він також жив у "Централі" — містилась поруч з Лесиною кімнатою, Труш палив у грубці, аби гостя обігрілась трохи, замовив гарячого чаю.

— Напою вас, зігрієтесь, і відразу Львів стане прекрасним, а хляпавка обернеться весняним цвітінням.

Леся охоче пила чай, тримаючи чашку по-дитячому обома долонями, долоні обігрівались, і тонкі бліді пальці виглядали такими ж делікатними, як порцеляна.

Спершу думала пробути у Львові три дні, але третього дня запізнилася на поїзд — і залишилася ще на день. Кожна із тих годин була заповнена зустрічами, бесідами, ходінням до редакції і до знайомих — добре, що Труш допомагав, а коли й міг, то виконував дещо за неї, аби вона не так втомлювалася. Втома, однак, не відходила, і напружені нерви, хоч як намагалась тримати їх у кулаці, видирались, звивались, і боляче ранили і викликали бажання сперечатись — дарма, що розуміла, як важко буде людям розмовляти з нею, хворою. Металася між повною апатією і несподіваною спрагою діяльності, між замкнутістю і експансивністю. Дивувалась, що її запрошують ще побути у Львові — а найбільше намовляв до того Труш, і хотіла вже опинитися серед зелених гір, у теплих Чернівцях, які малювалися їй чомусь дуже затишними і знадливими, ніби там чекав на неї добрий дух, здатний вигоїти біль і подарувати розраду. Львівське готельово-ресторанне життя вирвало її зовсім з берегів за ті недовгі чотири дні.

Рятувала трохи зовнішня витримка, уміння не докучати іншим, володіти собою, надто при чужих, — і через те мало хто розумів, як важко їй владнувати літературні й громадські справи. Залишила Ганкевичу кілька рукописів товаришів з України — це були брошури, злагоджені й підготовлені до друку соціал-демократами: "Маніфест Комуністичної партії" та Дікштейнова "Хто з чого жиє". Помимо свого особистого переконання в необхідності якнайскоріше видати ці брошури, відчувала свій святий обов'язок перед пам'яттю Мержинського — здавалося їй, що зосталася жити також і для того, щоб продовжити роботу свого учителя і друга.

Ганкевич, правда, не здавався людиною надто надійною. Публіцистика цього пана-радикала не раз викликала в неї заперечення, бо Ганкевич, лідер галицької української соціал-демократичної партії, був на віддалі від справді прогресивних ідей, але треба було користуватися кожною можливістю розповсюдження нелегальної літератури, і Леся наполегливо просила його писати пізніше про все їй до Чернівців, наполягала, аби підрахував, скільки коштуватиме видання, визначив, що може бути видане на галицькі кошти, а що потребуватиме наддніпрянських. Вела в тій справі поважну

розмову із Франком, хоча бачилися вони того разу недовго. Звіритися у своїх особистих клопотах не вміла нікому, не скаржилася — і та нерозділена туга здавалася ще важчою. Але не хотіла нічого легкого, не хотіла втрачати навіть болю, збуваючи його буденними словами, вимовленими в звичайній розмові. Коли все зривалось і закипало віршами, ставало вже не тільки їй належним, — тоді не боялась ані слів, ані вибуху почуттів, не з'являвся у ту мить навіть сумнів у власному таланті, не мучив звичний у інші години жаль, що живе рослиною, що ніби немає з неї користі ані людям, ані собі, не думала: нехай би моя охота до життя та дрібка таланту була подарована долею комусь іншому — ні, стократ ні, — бо тоді почувала себе найдужчою в світі.

Одного з тих мокрих, захляпаних, не по-квітневому холодних днів зайшла до редакції "Літературно-наукового вісника". Довідалася, що її переклади з Гайне ніде не затратились і не згубились, але, перш ніж побачити світ окремим виданням, будуть опубліковані у "Віснику" — там вони поки що й залишалися.

У редакції "Вісника" віч-на-віч стрілася сама з собою. Знову мала перед очима той портрет, мальований у Києві, — і хоча писала матері: не знаю чому, але воно чомусь смішнуватو-таки на се дивитись, — у першу мить не мала бажання сміятись. Портрет той був чимось уже їй зовсім не належним, він стосувався не так нинішнього дня й не так того минулого, коли малював її художник, — портрет був ніби з прийдешнього, з того, що зостанеться поза нею незалежно від її бажання і волі.

Така роздвоєна, розділена, пошарпана й знервована зустрілася тоді з Павликом. Михайло Павлик був людиною, якої не боялась. Франко був для неї насамперед учителем, великим метром, і нехай відважувалась говорити метрові те, що думає, і ризикувала критикувати метра — таку вже мала натуру, — коли б навіть сам Господь Бог зробив щось не так, як від нього сподівалась, то і йому сказала б, що думає, — однак Франкові не вміла чи не зважилася звіритися так, як Павликові:

— Ви, може, дивуєтесь, берете мені за зле мою млявість чи байдужість — то все не так, я не байдужа, мене цікавить все, що повинно цікавити... Дуже вас прошу, не кажіть того нікому з львів'ян. У Львові дехто любить, здається, займатися чужими приватними справами, а я до того не хочу нікого

допустити. В мене трапилася страшна трагедія, півроку морального пекла, а тепер — істерія, анемія, та ще новий дарунок щедрої природи — якийсь катар у грудях. Хочу поїхати високо в гори, втекти від лиха... Не майте мені за зле...

Павлик мав охоту пожаліти її, як малу, збіджену, втомлену дівчинку, але вона не любила жалощів, вона навіть скаржилась аж ніби якось через силу, ніби відвертість була для неї не можливістю полегшити свою біду, розділити її хоч трохи, а навпаки: тією сповіддю вона ніби подвоювала свою тугу. Він потішив, як умів, вишукував слова:

— Але ж ні, панно Лесю, не беру вам нічого за зле, я хотів би зрозуміти, допомогти, розрадити. Ви надто легко готові йти на самопожертву задля товариша, задля близької людини — хіба ж не було так з вами тоді в Софії, коли прийшло лихо в родину вашого дядька? Чекайте, чекайте, послушайте мене хоч хвилику! При вас кожен почувається й сам сильнішим, кращим, але чи маєте ви право дарувати себе одній людині, нехай навіть кільком людям, коли ваш талант належить цілому народові, панно Лесю? То не пусті слова — я справді захоплююся і вашим розумом, і ерудицією, і талантом.

Павлик не перший говорив, що люди при ній стають кращими й сильнішими, — але ж такому важко повірити, то був би надто щасливий дар!

— Не ідеалізуйте мене, прошу вас, дорогий друже, не ідеалізуйте, я сього так боюся — аби потому не впастися з п'єдесталу!

Він бачив коня, зовсім незвичайного, дивовижного коня, кінь летів у повітрі, підтримуваний у польоті фантастичною силою — ба ні, той кінь був крилатий, крила мав дужі, і нервова розумна сила відчувалася в крилах, політ мав напевно якусь затаєну мету, ще не зовсім йому зрозумілу.

— Готуєте для когось це дерево?

— Подобається? Гарне?

— Мені воно потрібне. Я вас прошу. Я заплачу, не в борг — я зараз заплачу, скільки скажете.

Дерево потрібне буде йому тої ж миті, він уже відчував його в роботі.

— Гм, — сказав старий. — Розумію... Адам має охоту удосконалити світ божий.

— Ні. Адам має охоту вгадати таємницю світу божого.

— Бери, Адаме, бався, — сказав старий.

Досконале дерево належало йому. Тримав його в руках – маленький квадратик грушевого дерева, за яким угадувалося прожите життя – корінь, дощ, зелене листя, кожухувата кора, довгастий жовтий плід, гостре лезо ножа, руки старого чоловіка. Дерево мало стати основою його задуму. Дерево підказувало думку.

Ритм вірша в'язався із ритмом таємниці, записаної на дереві. Але який то мав бути вірш?

Та що ж, нехай не зрушу я нічого,
зірвавшись у безодню забуття,
аби не ранила так смерть моя нікого,
як ранило мене моє життя.

Як ранило мене моє життя. Не так – щось інше. Пластичніше і водночас різкіше. Як ранило мене моє життя?

Бісеня було смутне. Підібгавши поли чудного каптана, бігло за мною:

– Зажди, що ти все ходиш та ходиш тими вулицями? Коли б ти знала, як мене втомило твоє місто, мені бракує мого піску – і що ти бачиш доброго у цьому тісному плетиві каменю? Зажди, слово честі, я маю щось тобі сказати, я знаю, де той папірус – за малий шматок хліба я покажу тобі, де заховано папірус!

Сівши на зелену паркову лавку, я примостила бісеня собі на коліна. Воно виглядало змученим і голодним, я дала йому шматок хліба. Хліб був черствий, я розділила кусень навпіл. Ми споживали хліб – не їли, а такі споживали – і було в тому щось від священного ритуалу, так, ніби ми обоє вирощували той хліб, і зрошували його, і благали сонце змилоствитися й не спалити врожаю – а потому вогнем обпікали той хліб і чудувалися обоє прекрасному диву, названому хлібом, перш ніж зважилися призволяти до його смаку.

Смутно приглядалися круглі зелені очиці бісівської дитини до світу, котрий був такий звичний, і рідний, і невід'ємний від мене. Приречене вийти з пустелі услід за мною, бісеня, мабуть, тужило за жовтим піщаним пеклом, за вітром і смерчем, воно, мабуть, хотіло перекотиполем перекотитися уздовж того безмежжя – а було змушене сидіти поруч зі

мною і спокушати мене до того, аби я знову згадала про двох дітей — коли ж бо тут, у місті, все виглядало значно простіше, і вже почала віддалятися від мене трагедія дітей, полишених мною серед пустелі, навіть муки сумління не тривожили мене, хоч то я викликала життя в пустелі і там залишила дітей напризволяще. Я думала: чи не забуло тут, у місті, моє маленьке бісеня, де треба шукати старого папіруса? Не дивно було б! Стільки сотень літ минуло, ще й не таке забулося, цілі цивілізації випали з пам'яті людства, колосальні шматки історії — чого ж вимагати від маленького бідного біса? Набубнявивши ніжністю і ласкою до цієї чудної істоти, я боялась навіть ворухнутися, аби не зрушити задуми, в котру несподівано пірнуло бісеня.

Проходили повз нас люди, перекидалися словами, а ті слова падали на землю разом з листям — насувалася осінь, бісеня розгладжувало на коліні сухий листок, він шарудів, як старий папірус, — дзеленькотіли десь за спиною й за деревами трамваї, там же виблискували оголені, як нерви, трамвайні рейки, бісеня старанно й побожно дожовувало останні крихти хліба — і тоді поруч з нами сіли двоє дітей, і дівчина вийняла з великого портфеля — з такими ходять лікарі і студенти — старий папірус: Я стерпла, закам'яніла.

Д і в ч и н а. Поглянь, що я знайшла.

Х л о п е ц ь. Старовина якась, здається, правда?

Д і в ч и н а. Папірус це. Крихкий, немов зів'яле листя.

Боюся доторкнутись, щоб не знищить.

Х л о п е ц ь. Ага... За хвилину підемо, сестричко.

Сьогодні маю всяких справ чимало.

Д і в ч и н а. Чекай, чекай! Ти чув, що я сказала?

Це ж папірус! Лежав тихенько у піску заритий.

Хіба ж не дивина: у нас — папірус?

Немов для мене хтось навмисне полишив,

Немов мені хтось написав на ньому

Таємне щось...

Х л о п е ц ь. Дурниця. Хіба ти можеш тес прочитати?

Д і в ч и н а. У тім же й лихо, що не можу!

З якого не візьмусь кінця — нічого

Порадити собі не вдатна з тим посланням.

Потрібно ключ знайти, розшифрувати...

Прочитано ж халдейські письмена,

Етрусків навіть написи розкрито!

Мені здається, хтось благає: — Пробі,

Рятуйте, зрозумійте, допоможіть! —
Я ж незугарна помогти.
Х л о п е ц ь. Чудна ти, сестро! Все тобі щось сниться
У білий, у звичайний день!
Та коли б навіть прочитала
Кождське слово на крихких листочках —
Чи пойняла б ти сенс написаного? Ні!
Слова від нас на сотні літ старіші —
Зостався звук — а чи вага зосталась?
Д і в ч и н а. Не віриш ти в значимість давніх слів?
Х л о п е ц ь. Я вірю в день, котрий ось зараз бачу.
Котрий торкнути можу, як тебе.
Д і в ч и н а. То що ж, сей день за сотні літ
Уже в ніщо обернеться, в неправду?
Х л о п е ц ь. Він обернутись може у ніщо вже й завтра,
Якщо я завтра вмру, —
Чому не хочеш цього зрозуміти?
А хоч би й ти глибоко осягнула
Прадавніх слів і сенс, і всю вагу —
Навіщо се тобі? Кому допоможеш?
Як прикладеш до нинішнього дня
Старі молитви, істини старі, чиєсь
Страждання і чиєсь пізнання старого світу?
Слова, сестричко, порох і пісок.
Шемрання непотрібне й невагоме,
Що сиплеться між пальців, невдатне навіть
Дотриматися форми. Ціну життя людського
Складають завжди вчинки — не слова!
Д і в ч и н а. Мовчи... Коли прийшли сюди, навіщо сумнів
Зламати має наш розважний вчинок?
Х л о п е ц ь. Що ти сказала?
Д і в ч и н а. Сама не знаю... Мені здається, ніби я
Колись давно десь чула цю розмову,
І щось мене так мучить, так болить...
Х л о п е ц ь. Бредня. Казок усяких начиталась
І їх чомусь за правду узяла.
Кажу тобі — у вчинку тільки правда,
і тільки дія має сенс.
Д і в ч и н а. Але ж в основі вчинку завжди слово!
Х л о п е ц ь. Ні, слово — легка оболонка,
Її здмухнути може й дитинча.
Ти хочеш ще спочити — чи підемо?

Бісеня тихо, зачудовано й навіть якось злякано поскімлювало. Дівчина вклала папірус до портфеля, хлопець поблажливо й ледь примітно посміхнувся, вони обоє підвелись, а бісеня учепилося за мене:

— Але ж то не так, усе не так, послухай, що трапилося. Папірус був, але ж йому належало бути не тут, не так, розумієш? Я не душив, я казав правду — за шматок хліба, за цей гарний шматок хліба я показав би тобі, де папірус, а ти сама спровадила їх сюди, сама змусила усе це говорити — тож тепер не гнівайся, не нарікай на мене, бо я тут ні в чому не винен, усе з твоєї волі діялося, а що все не так — то вже не моя вина!

Я хотіла перебити оту безладну, злякану мову, — але не знала, що маю казати. Все було не так — все було не так з моєї волі.

Ми пішли геть, шаруділо під ногами листя і сипалось, як пісок у пустелі, як усі сказані й давно забуті слова — невже вони справді обертаються в ніщо, ледве їх устигають вимовити? Бісеня чалапало за мною, сумне й утомлене... Воно не сповнило свого завдання.

Щойно повернулася до Києва з Буковини — а вже знову виворожується дорога: до Італії, в Сан-Ремо. Лікар радить їхати, та й сама відчуває: важко буде перенести вдома осінь і зиму. Птах перелітний — тільки й того, що крил бракує та ще волі і сили, аби самій море перелетіти.

Чернівці, Буркут, Вижниця, Кімполунг — гори недарма манили й кликали, гарно було. Тихий Прут під Чернівцями, зелена буковинська весна з ясним, м'яким колоритом; буркутська хата під самим лісом, і величезна смерека, і папороть, і птахи, і Черемош шумить, а з ним навперейми шумить потік, що то власне Буркутом зветься — так писала в листах до рідних, і було в тій природі щось, що таки розтоплювало холодну крижину смутку. І вже писалося, і вже працювалося, і повертався нехай не найкращий, а таки розпогіднений настрій. Вірші складались невеселі, але якісь мовби вичарувані тим гірським краєм:

Темна хмара, а веселка ясна,
Що ти робиш, дівчино нещасна?
Ореш тугу, сієш на ній смуток...
Схаменися, який з того скуток...
З Буркута писала Франкові:

"Посилаю оце кілька віршів і прошу не друкувати їх всі на купу, чогось я свого не люблю, а так, щоб "Ритми" йшли окреме, "Хвилини" окреме, рівно ж і "Легенди", все в різних числах, аби не обридати занадто людям моїми творами. "Одержиму" все-таки ще притримаю; розправа про драми — *mea culpa* — ще не перекладена, але таки буде перекладена..."

Напевне, уперше після повернення з Болгарії хотіла взятися до писання "Віли-посестри". Видно, то також гори викликали в уяві відважну красуню, що побраталася з юнаком, і той її кінць — тримали його в леті чудесні крила, і скорявся Вілі у своїй буйній непокорі. Тільки ще, мабуть, не прийшов був час писати про Вілу, не укладався вірш так, як належалося. Може, надто близькою ще була смерть побратима, аби саме так написати про неї, треба було, аби своє і не своє злилося до купи, так зцементувалося й так викресалось, як воно трапилось десять літ пізніше, — потрібен був час, аби могла сказати:

Погребовий спів заводить Віла —
люди кажуть: "грім весняний чутно".
Сльози ронить Віла в лютім горі —
люди кажуть: "се весняний дощик"...

Читала колись — ох, та се давно вже й було! — про вілу в Старицького: віла живе в горах. Подібна до нашої русалки чи й мавки. Тільки віла сербська більш добродчинна, ніж злочинна. Вона дуже гарна, має чудовий голос, жартує часом з юнаками, а більше піклується про них і про Сербію... Віла й мавка — чи не мають вони й справді чогось спільного, чи не рідні вони сестри? Та мавка зеленокоса з волинських лісів і войовнича віла з гір — обидві здатні на самопожертву в ім'я побратимства — а чи й сама Леся не така? Бо чи могла б інакше зрозуміти тих обох?

Але то не тепер. Таке знаття прийде пізніше. Тепер вона ще не відає навіть, на що здатна і що зробити може, її, як завжди, терзає думка, що не встигне скінчити хоч половини того, що має на мислі.

І все-таки я наново шукаю старого папірусу, там мусить бути щось, до мене звернене. Маленьке бісеня притихло, присмирніло, воно втомилось, я посадила його до себе на плече, і тільки я одна його бачу, і відчуваю на плечі тягар, але позбутися його не можу — і не хочу.

Шукаю старого папірусу, хоч знаю вже тепер напевно, і не сумніваюсь, і не стидаюсь свого безсилля – не зможу дописати, і не лише тому, що не маю влади над словом і не маю мудрості такої, як вона: щоб дописати, додумати і те зробити, що комусь перешкодила довершити смерть, – треба дивитись на світ очима тієї людини. Треба нею стати, – а це неможливо. Задум належав не мені – і одне-єдине рішення, єдине розв'язання було б правильним – те, котре знала вона і котрего не встигла сказати.

Розумію вже, чому Ніка Самофракійська зосталася такою, як її знайшли.

Дописувати за когось неможливо, як неможливо дожити чуже життя.

Дорога до Сан-Ремо – і знову, як весною, Львів. І знову невдоволена собою, бо дозволила настроєві запанувати над холодним раціоналізмом, дозволила собі відверті й запальні розмови. Чи то щось було в тому львівському кліматі, що зневолювало її до вибуху й суперечок? Заходила до Кривинюка – свого доброго приятеля й майбутнього чоловіка молодшої сестри Лілі – той мало змінився, відколи бачила його в Києві, хіба що схуд. Але з усього видно було, що живе в скрутних умовах – поганенька кімнатка, і не надто нове вбрання, і не надто багата вечеря.

Кривинюк звідався, що найвигідніший поїзд до Відня відходить зранку, – тож Леся надумала побути день у Львові, щоб перепочити, – а з того нічого не вийшло, бо замість перепочинку мало не цілий вечір сперечалася з Трушем і Ганкевичем – і все з приводу Франка.

– О, пане Миколо, – сказала Ганкевичу в першу ж хвилину зустрічі. – Аби ви тільки знали, яку я мала охоту виляяти вас ще навесні, так ви мені з тими брошурами зле зробили! Та такі затримки відбивають у багатьох товаришів охоту працювати, невже се не можна зрозуміти? Я вже навіть шкодувала, що поклалася на вас у цій справі.

Ганкевич знаходив для себе виправдання – кошти, затримки в друкарні, коректура.

– Вибачте, панно Лесю, що так трапилось, але ж не кожен з нас тут має стільки енергії і стільки завзяття, як, скажімо, пан Франко!

– Франко! Часом мені здається, що, коли б можна було, на Франка поклали б ще більше клопотів і праці, так ніби він сам один мусить виводити Галичину до світла!

— Ви нас трохи ображаєте, панно Лесю, бо...

— Нехай я перебільшила в запалі, я розумію, але ж то наше лихо, що життя від однієї людини вимагає стільки цнот заразом!

Труш став на бік Ганкевича:

— Гадаю, що то не біда, а наше щастя, той Франків універсалізм, ми повинні радіти, що маємо такий колосальний талант, що в одній особі поєднується белетрист, поет, науковець...

— Допоможу вам порахувати, — спалахнула Леся, — і практик, і публіцист! Таж долю нашого живого письменника-борця можна зрівняти з долею Mädchen für alles, і скільки б він у собі не містив, скільки не тягнув, ніхто йому не скаже: годі, відпочинь, я перейму!

— А для чого переймати, коли, одначе, ніхто краще од Франка не зробить його роботи! Зрештою, кожен має своє коло щоденних громадських обов'язків.

— Жартуйте, пане Ганкевич! Ніхто не напише краще буденної газетної замітки, не дасть якогось опису господарської вистави? Невже ви не бачите за тими описами скручених голів справді поетичних і глибоких задумів? Чи не розумієте, що та повсякденна Франкова газетна робота відбивається погано на його літературній діяльності?

— Перепрошую, панно Лесю, але то вже чистий літератський аристократизм! Невідомо, яку б вартість мали ті "скручені голови", за котрими ви так уболіваєте, — а робота газетна має свій незагайний відгук у житті суспільності.

— Як собі хочете, пане Труш, але для мене "Зів'яле листя" має більшу вагу і значення, аніж усі його газетні замітки!

Тепер уже Труш і Ганкевич аж ніби забули, що розмовляють з гостем — та ще й з жінкою.

— Ви робите препогану послугу Франкові, боронячи його не знати від чого! Він би мав чути ся ображеним такою обороною, бо ви применшуєте заслуги Франка перед народом.

Леся нервувалась, підносила до уст хустинку, аби притишити раптовий кашель, на блідих щоках спалахнув рум'янець, і вона все тулила до щоки холодну долоню, ніби хотіла змусити себе заспокоїтись. Але не могла. Згадала, як колись давно, ще в Колодяжному, Франко переказав їй план однієї драми — план здався їй дуже цікавим, оригінальним, але потім, побачивши елементи того плану у "Кам'яній душі", сказала Франкові:

— Дорогий метре, а знаєте, я від вашого задуму сподівалася більшого.

Франко, і сам не надто радий із зробленого, відповів:

— Що ж пораджу, се правда, довелося скрутити планові голову — є стільки причин, від мене зовсім не залежних: умови моєї роботи, умови мого життя, умови нашої сцени — чи можу я на те вплинути, змінити, панно Лесю?

Їй бачилися ті бідні "скручені голови", і вона вже зовсім розгнівано кинула Трушеві:

— А коли б так вас, митця, примусили шильди малювати та вагони фарбувати для громадського добра та хліба насущного, а пейзажам голови скрутити?

— Але ж то зовсім що іншого! — образився художник.

— А вам, пане Ганкевич, якби казали плаці для мітингу замітати, скрутивши голови вашим промовам?

— Що ж, якби треба...

— Мені було б вас дуже шкода!

— То се, значить, ви нарікаєте на практичну роботу Франка?

— Так, так! Жалую! За тою практичною роботою міг би загинути літературний таланти, коли б не був таким сильним, надлюдськи потужним, як у Івана Франка.

— А я таки думаю, що такий писатель, як Франко, ніколи не скаржиться на замітання плаців, — сказав Труш, — бо знає, що тим він готує путь іншим, може, й більшим талантам, що, напевно, розів'ються при ліпших умовах...

— Хотіла б я дожити до тих ліпших умов. Коли б хоч так!

— Панно Лесю, прошу вас дуже, заспокойтеся, не можна так близько брати до серця... — Труш хотів якось припинити вже ту суперечку, та Леся не згодилася.

— Як не будемо брати таких справ до серця, то можемо занастити літературу нашу, звести весь літературний розвій до газетної справи!

— Але ж і Геркулес чистив стайні! І то честь для громадянина — замести плац для народу, для звичайної навіть публіки! Певно, кожен має свої переконання, і коли панна Леся бажає займатися тільки чистою літературою, а не замітати плаці, то має на те право — панна Леся насамперед жінка...

Мусила б узяти все на жарт — тоді б не скінчилася та суперечка так важко для неї. Але забракло почуття гумору в той мент, бо все було надто болючим, надто поважним. Аж задушно їй зробилося, мало не до млості, хоч було в

кімнаті не надто тепло. Ганкевич і Труш вибачились і знову просили не брати всього так близько до серця — чей же на те не дозволяє панні Лесі здоров'я, але хіба щось могло допомогти? Уже не знала, хто мав рацію, хоч ніби й не почувала себе ображеною чи "побитою по всіх пунктах" у суперечці. І все-таки... Хто ж має рацію? Ні, її робота — не "чиста література", ні, і нехай вона не так часто пише те, що "треба", — але ж усе, що вона пише, то таки потрібне, потрібне, нехай не підступає сумнів, бо інакше — навіщо бореться за життя, чи не для того, щоб писати? Що ж, нехай вона ніколи вмисне, з виразним наміром, не віршувала, нехай ніколи не кликала вірші до себе — але ж вони самі йшли на думку, а думка була розтривожена не тільки особистим болем чи почуттям, думку тривожило все людське, все живе.

Ані Ганкевич, ані Труш не здогадувались, що потім вона проплакала півночі після тієї розмови — вона, котра не плакала часом і в найважчі хвилини життя. Все марилися їй оті "скручені голови", і вона думала, що Франко повинен би її зрозуміти, і її слова, і сльози, бо ж не був він аж такий невразливий до тих "скручених голів" — хоча, хай би краще був таким, яким уявляли його собі Лесині співбесідники!

І вже пізніше, по двох роках, описуючи Франкові у листі цю розмову, Леся запитувала:

"Чому все має право на сльози: і туга материнська, і нещасне кохання, і громадський жаль, а тільки душа поета, що втратила діти свої, мусить мовчати?.. І скажуть колись люди: коли сей народ пережив і такі часи, і не загинув, то він сильний".

Наступного ранку вона від'їхала до Відня, а далі — в Сан-Ремо. Перелітний птах, змушений мандрувати за сонцем, щоб жити. Перелітний птах, котрий вічно тужить за рідною землею.

Кінь крилатий кров почув гарячу,
знявся вгору, мов кривава іскра,
і помчав далеко, в дикі гори...

Похапцем, гарячково, так ніби йому залишалось зовсім мало часу, він вирізав на гладенькій поверхні грушевого дерева того коня з крилами і Білу Вілу на коні. Тепер він знайшов, що шукав. Біла Віла летіла на крилатім коні, дивовижно гарна у своїй безсмертній тузі, у своєму гордому

переконанні, що має право вершити людську долю, і водночас – нещасна у своєму горі, у своїй безмірній втраті. Вона зосталася без побратима не тоді, коли забила його власною рукою, – ще тоді зосталася вона самотньою, коли побратим зневірився у ній, коли міг лишень припустити можливість зради. На одному боці дерева він вирізав горду Вілу, на другому – самотню Вілу.

Віща Віла плаче. Віща Віла вбила побратима. Віща Віла хоче вмерти, але їй навіки судилося безсмертя і навіки судилася мука.

Ходять в горах світляні веселки,
По долинах оживають ріки,
В полонинах трави ярі сходять,
І велика понадхмарна туга
Нам на землю радістю спадає...

Три руки має Віла, і однією рукою вона утримує крилатого коня, другою пестить обличчя мертвого побратима, котрому сама одібрала життя, а третя долоня прикриває очі Віщій Вілі, бо не хоче, не може Віла бачити того, що мусила вчинити і вчинила.

Як і той кінь – трирука Віла була розв'язанням несподіваним, але зрозумілим йому самому.

Якось придбав старовинну ікону. Ретельно відчищав од брудно-червоного, не знати ким нахляпаного лаку ікону – і ласкавий світлий лик жінки-матері відкрився йому. І дивне щось запримітив відразу, але не відразу усвідомив, у чому ж те дивне полягало, а потому побачив: мала та жінка три руки. Одну притуляла до грудей, тонкі смагли пальці були стулені докупи, рука була делікатна й ніжна, при зап'ясті її околював вузький, з золотим кантом, старанно й тонко виписаний, рукав сорочки. Друга рука підтримувала дитину, і була чомусь не така делікатна, а ще більш смагла, і пальці виглядали міцнішими, грубшими, а десь раптом зовсім несподівано, якось знизу, зводилася ще одна долоня, ледь окреслена, легка, однак напрочуд гарна, здавалося, що пальці ворухнуться – і долоня прикриє тіло маляти, захищаючи його від усіх-усіх напастей, від тягаря життя й невідомості.

Віла також мусила мати три руки, бо так той образ увійшов у його розуміння, так глибоко закоренився, що не здавався йому чужим, а найбільше тоді, коли вже знав, що зобразить Вілу, саме Вілу, а не що інше, коли ритм таємниці, записаної на дереві, злився з ритмом того дивного білого вірша,

вільного і водночас міцного, і все розв'язалось, і вирішилось, і набрало чіткості, і він ледве встигав за своєю думкою, малюючи чорний первинний ескіз – і переносячи його на дерево, і відшукуючи найтонші штрихи, які надавали зображеному життя й затаєності. Його Віла мала бути саме такою і такою мусила зостатися, а іншою він її не бачив від самого початку, коли ще навіть не відав добре, що то буде саме вона.

Закінчивши роботу, художник довго не відважувався поглянути на зроблене як сторонній, щоб оцінити витвір, бо зроблене стало частиною його самого.

Видавничий проект сучасної літератури «ПРИВАТНА КОЛЕКЦІЯ» започаткувала однойменна антологія-енциклопедія нової генерації українських літераторів 80 — 90-х років ХХ століття:

ПРИВАТНА КОЛЕКЦІЯ: Вибрана українська проза та есеїстика кінця ХХ століття / Упоряд., вступне слово, бібліограф. відомості та приміт. В. Габора. — Львів: ЛА «Піраміда», на замовлення приватного підприємця Говди І. В., 2002. — 628 с.

В одній книзі вміщено великий масив української прози (короткі романи, повісті, оповідання, новели, притчі, етюди та наближена до прози есеїстика) сорока провідних сучасних літераторів (Ю. Андрухович, Ю. Винничук, В. Діброва, Оксана Забужко, Б. Жолдак, Ю. Іздрик, Євгенія Кононенко, О. Лишега, В. Медвідь, К. Москалець, Я. Павлюк, Галина Пагутяк, Є. Пашковський, В. Портяк, Т. Прохасько, О. Уляненко та ін.) і все про них.

На ІХ Всеукраїнському Форумі видавців у Львові (20—22 вересня 2002 р.) «ПРИВАТНА КОЛЕКЦІЯ» стала переможцем у номінації «Українська художня література: проза та поезія всіх жанрів» й отримала найвищу нагороду — «равлика». За результатами ІV Всеукраїнської акції рейтингового опитування «Книжка року'2002» «ПРИВАТНА КОЛЕКЦІЯ» посіла перше місце й була нагороджена дипломом у номінації «Красне письменство» — «Сучасна українська та перекладна проза». «ПРИВАТНА КОЛЕКЦІЯ» стала також переможцем у номінації «Краща художня книга» в конкурсі «Краща книга Львова нового тисячоліття», проведеного Асоціацією видавців та книгорозповсюджувачів до Дня міста Львова у травні 2003 р.

У нашому проекті вийшли такі книги:

Серія «Українська модерна проза»:

Галина Пагутяк. *Захід сонця в Урожі: Романи, повісті та оповідання.*

Ніна Бічужа. *Землі роменські: Новели.*

Василь Габор. *Книга екзотичних снів та реальних подій: Новели.*

Серія «Вибрана українська есеїстика»:

Віктор Неборак. *Введення у Бу-Ба-Бу.*

Усі видання «Приватної колекції» можна замовити:

Тел.: 63-68-70

E-mail: bandrivska@yahoo.com (для «Приватної колекції»)

Видавничий проект «ПРИВАТНА КОЛЕКЦІЯ» підтримують:

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

(о. д-р Борис ГУДЗЯК, ректор)

АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

(президент АУП Тарас ФЕДЮК)

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЄ ВИДАННЯ

Ніна Бічужа
ЗЕМЛІ РОМЕНСЬКІ
Новели

За редакцією *Василя Габора*
Коректори *Ірина і Микола Кушки*
Художнє оформлення *Андрій Кісь*
Комп'ютерна верстка *Сергій Черкес*
Відповідальний за випуск *Олег Говда*

Літературна агенція «ПІРАМІДА»
Україна, 79006 а/с 10989
м. Львів, вул. Стефаника, 11, тел./факс 72-50-62
E-mail: piramida@utei.net.ua

Здано на складання 19.06.2003.
Підписано до друку 29.08.2003.
Формат 84x108/32. Гарнітура Baltica.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 11,0. Обл. вид. арк. 9,24.
Тираж 500 прим.Зам. №

Генеральний директор **ВАСИЛЬ ГУТКОВСЬКИЙ**
Віддруковано в друкарні ЛА «Піраміда» Свідоцтво державного реєстру:
серія ДК № 356

Б 59 Ніна Бічужа. Землі роменські: Новели. – Львів:
ЛА «ПІРАМІДА», 2003. – 176 с.

ISBN 966-7188-86-8

